تۇرسۇن ئايۇپ

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۆگۈشلۈكى

مىللەتلەر نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

古代维吾尔语教程:维吾尔文/吐尔逊·阿尤甫编著.
—北京:民族出版社, 1998.8
ISBN 7—105—03234—0
Ⅰ.古… Ⅱ.吐… Ⅲ.维吾尔语(中国少数民族语言):
古代语言—教材 Ⅳ.H215
中国版本图书馆 CIP 数据核字(98)第 25318 号

民族出版社出版发行
(北京市和平里北街 14 号 邮编 100013)
新疆畜牧印刷厂印刷
各地新华书店经销
1998 年 10 月北京第 1 版 1998 年 10 月乌鲁木齐第 1 次印刷
开本:850×1168 毫米 1/32 印张:12.25
印数:0001—4000 册 定价:15.00 元

نەشرىياتتىن

مەزكۇر كىتابنىڭ مۇئەللىپى تۇرسۇن ئايۇپ 1947-يىلى 2-ئايدا قورغاس ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1965-يىلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن. 1965-يىلى 9-ئايدىن 1968-يىلى 9-ئايغىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ تەييارلىق بۆلۈمىدە ئوقۇغان. 1971-يىلى 10-ئايدا خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل-ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا يۆتكەپ كېلىنگەن. شۇنداىن تارتىپ تا ھازىرغىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ.

تۇرسۇن ئايۇپ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىشلىگەن 27 يىل ئىچىدە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە تەرجىمە نەزەريىسى ۋە ئەمەلىيىتى»، «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما»، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما»، «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار گرامماتىكىسى»، «ئۇيغۇر يېزىق تىلى تەرەققىيات تارىخى» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» ۋە «ئۇيغۇر يېزىق تىلى تەرەققىيات تارىخى» ئۇيغۇر تىلىدا مەملىكەتلىك بويىچە تۇنجى ئېچىلغان دەرسلەر قاتارىغا كىرىدۇ. ئۇ 1993-يىلى مەملىكەتلىك بويىچە تۇنجى بولۇپ، ئۇيغۇر يېزىق تىلى تارىخىنى تەتقىقات نىشانى قىلغان تەتقىقاتچى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان ۋە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك دەرسلەرنى ئاچقان. 1982-يىلى لېكتور، 1990-يىلى دوتسېنت بولۇپ باھالانغان.

تۇرسۇن ئايۇپ پائال تۇرده ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن سىرت، يەنە ئىلمىي تەتقىقات ۋە تەرجىمە بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ كەلگەن. يىگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى "ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپى توغرىسىدا" (خەمىت تۆمۇر بىلەن بىللە)، "ئۇيغۇر تىلىدىكى dimek پېئىلى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە" (خەمىت تۆمۇر بىلەن بىللە)، "ئۇيغۇر تىلىدىكى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى قانداق پەرقلەندۇرۇش كېرەك"، "〈كاشغار تىلى〉 توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە"، "〈ئالتۇن ياروق〉 نىڭ يېڭىرمە تۆتىنچى بۆلۈكى ئۇستىدە تەتقىقات" قاتارلىق يىگىرمىگە يېقىن ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان ياكى مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي تەتقىقات يىغىنىدا ئوقۇغان. خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك مىراسلىرىدىن بولغان «ئەتەبەتۇلھەقايىق — ھەقىقەت بوسۇغىسى» (خەمىت تۆمۇر بىلەن بىللە)، «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى — ئوغۇزنامە» (گېنگ شىمىن بىلەن بىللە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» (ئابدۇقېيۇم خوجا، ئىسرائىل يۇسۇپ بىلەن بىللە) قاتارلىق كىتابلارنى نەشرگە تەييارلاپ چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، «ئادەم قانداق پەيدا بولغان» (ياسىن ھۇسەن بىلەن بىللە)، «دۇنيا تارىخىدىن پارچىلار» (ياسىن ھۇسەن بىلەن بىللە)، «ماركسزمچە پەلسەپە تارىخىدىن قىسقىچە مەلۇمات» (جۇماخۇن نىياز بىلەن بىللە) قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، ئۇ 1986-يىلى ش ئۇ ئا ر قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى ھاۋالە قىلغان ئايتونوم رايون ۋە مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى 7-بەش يىللىق نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرى قىلىپ بېكىتكەن، ھەجمى 1 مىليون 500 مىڭ خەتكە يېتىدىغان، قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى بوددا دىنىغا دائىر بىرمىڭ نەسەر «ئالتۇن ياروق» نى كەسىدىشى مۇھىممەتربىھىم سايىت بىلەن بىرلىكتە، مۇقەددىمە،

ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە، ئومۇمىي سۆزلۈك، ئىزاھتىن ئىبارەت بەش قىسىم بويىچە نەشرگە تەييارلاپ 1992-يىلى 2-ئايدا ھاۋالە قىلغۇچى ئورۇنغا تاپشۇرغان.

تۇرسۇن ئايۇپ ئۇيغۇر يېزىق تىلى تارىخى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقشۇناسلىقى ياداكارلىقلارنى رەتلەش ھەم تەتقىق قىلىشنى نىشان قىلغان، يۇقىرى قاتلام، يۇقىرى سەۋىيىدىكى بىر قىسىم تەتقىقاتچى ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۇرۇشنى ۋە شۇ ساھەدە مەخسۇس ئەسەر يېزىشنى بۇندىن كېيىنكى تىرىشىش نىشانى قىلىپ ئىزدەنمەكتە.

تۇزگۇچىدىن

«قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكى» ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتى كەسپىدىكى يۇقىرى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن تۇزۇلدى. دەرسلىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىق تىلى تەرەققىياتى تارىخىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە بولغان چوڭقۇرنچىسىنى تىكلەش، شۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئىلمىي ۋە تارىخىي يۇسۇندا چۈشىنىش، قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردىن پايدىلىنىشتا باشلانغۇچ بىلىم ۋە زۆرۈر سۆزلەر بىلەن تونۇشۇپ ئۆتۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

«دەرسلىك» كە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تۈرلۈك ژانىر ۋە مەزمۇندىكى يادىكارلىقتىن (بەزىلىرى پارچە) يىگىرمە بەشى كىرگۈزۈلدى.

1. «دەرسلىك» كە قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا دائىر يادىكارلىقلار، قاراخانىيلار سۇلالىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى، قەدىمكى تۈرك خانلىقىغا دائىر يادىكارلىقلار كىرگۈزۈلدى.

2. ئوقۇ-ئوقۇتۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، «دەرسلىك» كە كىرگۈزۈلگەن يادىكارلىقلار يېقىندىن يىراققا، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە ئۆتۈش تەرتىپى بويىچە بېرىلدى.

3. باسما شارائىتىمىز يار بەرمىگەچكە «دەرسلىك» كە يادىكارلىقلارنىڭ ئەسلى نۇسخىسى كىرگۈزۈلمەي، ترانسپىرىكسىيىسىلا بېرىلدى.

4. ھەربىر دەرس تېكىست، سۆزلۈك، ئىزاھتىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپتى.

5. يادىكارلىقلارنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى، تىل ئالاھىدىلىكى،

مەنبەسى، بۇ يادىكارلىقلار ئۇستىدىكى تەتقىقات ئەھۋالى قاتارلىقلار ئۈچۈن ئومۇمىي چۈشەنچە ئورنىدا «دەرسلىك» نىڭ باش قىسمىغا مۇقەددىمە بېرىلدى.

6. ھەربىر بېزىقتىكى يادىكارلىقلارنىڭ ئالدىغا شۇ بېزىق توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە ۋە شۇ بېزىقنىڭ ئېلىپبەسى، ئىملا قائىدىسى قاتارلىقلار بېرىلدى.

7. «دەرسلىك» مەكتەپمىزدىن پروفېسسور گېڭ شىمىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن 1977 — 1978-يىللىرى تۈزۈلگەن «قەدىمكى تۈرك تىلى يادىكارلىقى ئوقۇشلۇقى» دىن پايدىلىنىش ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولۇپ، شۇ ئوقۇشلۇقتىن ئېلىنغان يادىكارلىقلارغا شۇ يادىكارلىقنىڭ قەيەردىن ئېلىنغانلىقىغا دائىر ئىزاھ بېرىلمىدى. بېگىدىن كىرگۈزۈلگەنلىرىگە بولسا ئېلىنغان ژۇرنال ياكى كىتابنىڭ نامى، ئېلان قىلغۇچى قاتارلىقلار ھەققىدە ئىزاھ بېرىلدى.

8. «دەرسلىك» 1981-يىلى تۈزۈلگەنىدى. 1983-يىلى ۋە 1993-يىلى ئوقۇتۇش ئىشىدا كۆرۈلگەن مەسىلىلەرگە ئاساسەن ئۇنىڭغا زۆرۈر تۈزىتىشلەر كىرگۈزۈلدى. بۇ «دەرسلىك» كە كىرگۈزۈلگەن يادىكارلىقلار قەدىمكى زامانىنىڭ مەھسۇلى، شۇڭا، ئۆگىنىش جەريانىدا، بەزى يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدىغان خاتا قاراش ۋە ئىدىيىلەرگە نىسبەتەن ماركسىزملىق مەيدان ۋە نۇقتىئىنەزەر بويىچە تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

«دەرسلىك» ئۇستازىم خەمىت تۆمۈر، گېڭ شىمىن، ۋېي سۇيىي قاتارلىقلارنىڭ بېتەكچىلىكى، ياردىمى ۋە ئىلھامى بىلەن تۈزۈلگەن. ئۇستازلارنىڭ ياردىمى ۋە بېتەكچىلىكىگە چوڭقۇر تەشەككۈر ئېيتىمەن.

سەۋىيەم چەكلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى كەم بولغانلىقى سەۋەبلىك، دەرسلىكتە كەمچىلىكلەر كۆپرەك ئۇچرىشى مۇمكىن. مۇناسىۋەتلىك ئوقۇتقۇچى ۋە كەسىپداشلارنىڭ، شۇنداقلا ساۋاقداشلارنىڭ تەنقىدىي پىكرىنى سەممىي قارشى ئالىمەن.

1993-يىل، بېيجىڭ.

ئىچىدىكىلىرى

مۇقەددىمە

1. تارىختىن قىسقىچە ئەسلىمە 1
2. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلار 10
3. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى 12
4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدىكى تەتقىقات..... 25
5. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە 34

قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا دائىر يادىكارلىقلار

1. ئەقلىيە 54
2. شۇنداق ئورۇنلاردا 64
3. تۇغقانلارنى سېغىنىش 72
4. مەدھىيە 78
5. مۇھەببەت قوشقىدىن پارچە 84
6. ئەرزنامە 90
7. تىلخەت 97
8. «ئوغۇزنامە»دىن پارچە 105
9. «سىددىخاسارا»دىن پارچە 124
10. «چاشتانى ئىلىگ بەگ»دىن پارچە 135
11. «ئىككى تېكىنىڭ ھېكايىسى»دىن پارچە 145
12. «ئالتۇن ياروق»تىن پارچە..... 160
13. «مايتىرى سىمىت»تىن پارچە 182
14. مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى 205

خاتىرىلەنگەن. خەنزۇچە مەنبەرلەردىن مەلۇمكى، دىڭلىڭلار شەرقتە بايقال كۆلىدىن غەربتە بالقاش كۆلىگىچە بولغان ئارىلىقتا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلق ئىدى. دىڭلىڭلار ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن بولۇپ، شەرقىي تارمىقى سىبىرىيەدىكى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، غەربىي تارمىقى ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدا ياشايتتى. مىلادى Ⅳ ئەسىردە، دىڭلىڭلار خەنزۇچە خاتىرىلەردە تېلې — 铁勒 (狄历) ياكى چىلې — 敕勒 خەتلىرى بويىچە خاتىرىلەنگەن. تېلىلار ئېگىز چاقلىق ھارۋا ئىشلىتىدىغانلىقى ئۈچۈن، يەنە گاۋچې — 车高 ("ئېگىز ھارۋا" دېگەن مەنىدە) دەپمۇ خاتىرىلەنگەن. كېيىن خەنزۇچە تارىخنامىلاردا تېلىلارنىڭ شەرقىي تارمىقى يۈەنخې — 袁纥 (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە)، ۋېيخې — 纬纥، خۇيخې — 回纥 (سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە) دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، غەربىي تارمىقى ۋۇخې — 乌护 (سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە) دەپ 乌纥 ياكى ۋۇخۇ — خاتىرىلەنگەن. مىلادى 788-يىلدىن تارتىپ خۇيگۇ — 回鹘، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ۋېيۋۇئېر — 畏兀尔 دەپ خاتىرىلەنگەن.

"ئۇيغۇر" دېگەن بۇ نام قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا بىر قەبىلىنىڭ نامىنى كۆرسىتىپ كەلگەنلىكى سىرتىدا، يەنە كۆپرەك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى كۆرسەتكەن ھالدا ئۇچرايدۇ. ھالبۇكى بۇ ئىتتىپاق تەركىبىدىكى قەبىلىلەرنىڭ سانى تۇراقسىز بولۇپ، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر جەريانىدا مۇۋاپىق ئۆزگىرىپ تۇرغان. شۇڭا، تارىخىي خاتىرىلەردە "ئۇيغۇر"، "توققۇز ئۇيغۇر"، "ئون ئۇيغۇر" دېگەن ناملار كۆرۈلىدۇ.

مىلادى 552-يىلى تۈرك (قەدىمكى قەبىلە نامى، ھازىرقى تۈركىيە تۈركلىرىنى كۆرسەتمەيدۇ) لەر تۈرك ئاشنا ئۇرۇقىدىن بولغان تۈمەن (قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا "بۇمىن" دېيىلىدۇ) نىڭ يېتەكچىلىكىدە جوجانلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تۈرك خانلىقى (مىلادى 552 — 744-يىللار) نى قۇرۇپ، شەرقتە لياۋخې دەرياسى، غەربتە كاسپىي دېڭىزى، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالى (موڭغۇلىيە جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، شىمالدا سىبىرىيە تاغلىرىغىچە

بولغان كەڭ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، ئۇيغۇرلار تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلارنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلاردا ياشىغان. تۈرك خانلىقى تۈرك ئاشنا ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمە كەۋدىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈرك خانلىقى تەۋەسىدىكى غوللۇق ئاھالىدىن ئىدى.

ئۇيغۇرلار تۈرك خانلىقى دەۋرىدىلا، تۈرك خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمكى تۈرك يېزىقى (رونىك يېزىقى، تۈرك-رونىك يېزىقى، يەنسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى قوللانغان.

مىلادى 744-يىلى، ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر ياغلىقار ئۇرۇقىدىن بولغان قۇتلۇق بىلگە كۆل خاقان(تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا "خۇەيرېن كېخەن — دىيانەتلىك خاقان" دەپ ئوتۇغات بەرگەچكە، خەنزۇچە تارىخنامىلاردا 仁祥 叫汗 دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ)نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىككى ئەسىر ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن تۈرك خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 744 — 840-يىللار)نى قۇرغان. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ جايلار (تۈرك خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلار)نىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن. ئۇيغۇر خانلىقى ئۇيغۇر ئىتتىپاقى تەركىبىدە بولغان ياغلاقار، ئۆتۈرگار، تۆرلەمۇر، بۇقاسقىر، ئاۋۇچاڭ، قارسار، قوغۇزسۇۋ، يابۇقتار، ئاياۋۇزدىن ئىبارەت ئىچكى توققۇز قەبىلە ۋە ئۇيغۇر، ئوپۇغۇر، غۇن، بايىرقۇ، تۇڭرا، ئىزگىل، قېپچاق، باسمىل، قارلۇقتىن ئىبارەت تاشقى توققۇز قەبىلىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بولسىمۇ، تۈرك خانلىقى تەركىبىدە بولغان باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنىمۇ ئۆز ئىدارىسىدە تۇتقان.

ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا بىرقانچە زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئالدى بىلەن، تاڭ سۇلالىسى ئەن لۇشەن (ئۆگلۈك)، شى سىمىن (سۆگلۈك) توپىلىڭىدىن كېيىن، لۇگىيۇ ۋە خېشى كاربىدورىغا بولغان كونترولىلۇقىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمدە شەرق بىلەن غەربنىڭ ئالاقىسىدىكى بىردىنبىر مۇھىم يول — "يىپەك يولى"نى داۋاملىق

راۋاجلاندۇرۇش ۋەزىپىسى ئۇيغۇرلارنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن[1].

ئۇيغۇرلار جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسى (قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا "تابغاچ" دېيىلىدۇ) بىلەن ئات-شايا مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىپ سودىنى قويۇقلاشتۇردى. غەربتە، سودا ئىشىغا پىششىق قەۋم سوغدىلار (قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا "سوغداق" دېيىلىدۇ) ۋە ئۇلارنىڭ ۋاستىچىلىقى بىلەن يىراق غەرب بىلەن سودا ئالاقىسىنى كېڭەيتتى. بۇ خىل سودا مۇناسىۋىتى ئۇيغۇرلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتە زور مەنپەئەتكە ئېرىشتۈردى ھەمدە خانلىق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىككىنچى، مىلادى 762-يىلى بۆگۈ خاقان (يەنە بىر ئىسمى تەڭرى خاقان، 759 — 780-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، ئۇنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتتى. ئۇچىنچى، يۇقىرىقى ئىككى سەۋەب تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە شەھەر مەدەنىيىتى تېز تەرەققىي قىلىشقا ئېرىشتى، مويۇنچۇر (يەنە بىر ئىسمى كېلى خاقان، 747 — 759-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) مەڭگۈ تېشىدا بۇنىڭغا دائىر ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، داۋاملىق تۈرده قەدىمكى يېزىقىنى قوللىنىپ، بىرمۇنچە يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان.

مىلادى 840-يىلى ئىچكى جەھەتتە ھاكىمىيەت تالىشىش زىددىيىتى، تاشقى جەھەتتە قاتتىق تەبىئىي ئاپەت ۋە قىرغىزلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمى سەۋەبلىك، بىر ئەسىر داۋام قىلغان ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولدى. قىرغىزلار گەرچە ئۆتۈكەن تېغىنى ئىگىلەپ، ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىققان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەسلى ماكانى

---

① لىۋجىشاۋ: «يېپەك يولى ۋە ئۇيغۇر مىللىتى»، «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى»، 1980-يىل 1-سان، خەنزۇچە 68-بەت.

بولغان يەنسەي دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا كۆچۈپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئۆتۈكەن تېغىنى قايسى قەبىلە ئىگىلىۋالسا، شۇ قەبىلە ھاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرىدىغان ئەنئەنىسىمۇ يوقالدى.

ئۇز خانلىقىدىن ئايرىلغان ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىي رايونى بولغان ئورخۇن، يەنسەي ۋادىسىنى تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئوتتۇرا جۇڭگوغا (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ داتۇڭ شەھىرى ئەتراپىغا) بېرىپ تاڭ سۇلالىسىدىن پاناھ ئىزدىدى ۋە كېيىن خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى. يەنە بىر قىسمى ئۇچ تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە سىلجىپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا قوچۇ (ھازىرقى تۇرپان)، بېشبالىق (ھازىرقى جىمىسار ئەتراپىدا)، خېشى يۆللىكى ۋە غەربىي پامىر ئېتىكى (قەشقەر رايونى)گە بېرىپ ماكانلاشتى. شۇنداقلا بۇ رايونلاردىكى ئۇيغۇر، قارلۇق خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە ئايرىم-ئايرىم قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئۇچ ھاكىمىيەتنى ئورناتتى.

تۈرلۈك تارىخىي مەنبەلەر ۋە ھازىرقى زامان پەن-تەتقىقات نەتىجىسى تولۇق ئىسپاتلايدۇكى، مىلادى I ئەسىردىن تارتىپلا خېشى يۆللىكىدە دىگىلىگىلار ياشاپ كەلگەن. مىلادى III ئەسىردە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا نۇرغۇن دىگىلىگىلار ياشىغان. V ئەسىردە خېشى يۆللىكى ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا كېلىپ ياشىغان تېلىلارنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ بولغان. V ئەسىردىن تارتىپلا قوچۇ رايونىدا تۈركلىشىش، يەنى ئۇيغۇرلىشىش باشلانغان. شۇڭا «شىمالىي سۇلالىلار تارىخى، قوچۇ تەزكىرىسى»، «سۇي سۇلالىسى تارىخى، غەربىي رايون تەزكىرىسى، قوچۇ تەزكىرىسى»دە، قوچۇدىكى خەنزۇ ئاھالىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى مەكتەپتە "تۈرك-ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق خەنزۇچە نوملارنى ئوقۇيدۇ، ئۇلارنىڭ كىيىملىرى، چاچ قويۇش ئادەتلىرى، تۈرك-ئۇيغۇرلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، تويلىرىمۇ تۈرك-ئۇيغۇرلارنىڭ

ئادەتلىرى بويىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ" دەپ ئېنىق خاتىرىلەنگەن. قەشقەر رايونىمۇ
VIII ئەسىردە ئۇيغۇر ئىتتىپاقى تەركىبىدىكى قارلۇقلار تەرىپىدىن
ئىگىلەنگەن ۋە تۈركلىشىشكە يۈزلەنگەنىدى. شۇڭا ئۆز خاقانلىقىدىن
ئايرىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھېچ ئىككىلەنمەي ئۇدۇل خېشى يۆللىكى، تۇرپان
ۋادىسى ۋە قەشقەر رايونىغا كېلىشى تەسادىپىي ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە.

خېشى يۆللىكىگە كېلىپ ماكانلاشقان ئۇيغۇرلار گەرچە گەنجۇ ئۇيغۇر
خانلىقىنى قۇرغان بولسىمۇ، لېكىن دىققەتنى تارتقۇدەك ئالاھىدە تۈسكە ئىگە
مەدەنىيەت يارىتالمىدى. كېيىن بۇ خانلىق تاغۇتلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى،
كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى بارا-بارا
موڭغۇل، تىبەت، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى، بىر قىسمى
بولسا، ھازىرقى يۈگۇ (سېرىق ئۇيغۇر)لارنى شەكىللەندۈردى.

قوچۇ، بېشىبالىق رايونىغا كەلگەن ئۇيغۇرلار تېزدىنلا قوچۇ
ئىدىقۇتلۇقى (مىلادى 850 — 1225-يىللار)نى قۇردى ھەمدە تەسىر
دائىرىسىنى قارا شەھەر، كۇچالارغىچە كېڭەيتتى. تۇرپان ۋادىسىغا كەلگەن
ئۇيغۇرلار "بىر پۈتۈن قەبىلە ئىتتىپاقىنى ساقلاپ قالغانلىقتىن، تۇرپان
رايونىنى ئۆز مىللىتى ۋە ئەسلىدە شۇ يەردە ياشىغۇچى ئاھالىنىڭ (ئەسلىدە
تۇرپان ۋادىسىدا ياشىغۇچى ئاھالىلەر ئىچىدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا 'قوچۇ
ئۇيغۇرلىرى' دەپ خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇرلار زور سالماقنى ئىگىلەيتتى
—تۇرگۇچىدىن) مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىدارە قىلىشقا مۇۋاپىق
بولالىدى[1]" . قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا
مۇنداق ئۆزگىرىشلەر بولدى. بىرى، مانى دىنىدىكى بېرىم چارۋىچىلىقنى
ئاساس قىلغان ئۇيغۇرلار[2] پەيدىنپەي ئۆزۈل-كېسىل ئولتۇراقلىشىپ،
دېھقانچىلىق قىلىشقا ئۆزگەردى. ئىككىنچىسى، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن

1: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980-يىل 3-سان، ئۇيغۇرچە 56-بەت.
2: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980-يىل 3-سان، ئۇيغۇرچە 52-بەت.

پەيدىنپەي بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئۆزگەردى. ئۇچىنچىسى، قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىغا ئومۇمىيۈزلۈك تۈردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللاندى.

ھەممىزگە مەلۇمكى، تۇرپان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 ئەسىردىن تارتىپلا «يىپەك يولى» دىكى مۇھىم تۇگۈن بولۇپ كەلگەنىدى. شۇڭا، بۇ يەردە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت يۈكسەك تەرەققىي تاپقانىدى. بۇ ھال بۇددا دىنىدىكى ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلغۇچى ئۇيغۇرلارنى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە مول بايلىق بىلەن تەمىن ئەتتى. قوچۇ ئۇيغۇرلىرى داۋاملىق تۈردە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىگىلىكنى گۈللەندۇرگەنلىك سىرتىدا، قەغەزچىلىك، مەتبەئىچىلىك تېخنىكىسىنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇپ، قوچۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچقاندەك ئىلگىرىلىشىنى ئالغا سۈردى. سانسكرىت ۋە قەدىمكى كۇچا، قارا شەھەر تىللىرى (تۇخار تىللىرى) دىن بۇددا دىنىغا دائىر كلاسسىك ئەسەرلەرنى، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، خەنزۇ تىلىدىن بەلسەپە ۋە تەپەككۇرغا ئائىت ئەسەرلەرنى شۇنداقلا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى كۆپلەپ تەرجىمە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يۈكسەك تەرەققىي تاپقان رەسىمۇ رەڭ قوچۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى. بۇ دەۋردە، كادۇناداز، پراجناشرى، جىناشرى، كىكى، سىگقۇ سەلى، ئاسىگەچسۈيا، قالىم كەيسى، ئاپرىنچور تېكىن، كۈل تارقان قاتارلىق ئالىم، شائىر ۋە تەرجىمانلار بېتىشىپ چىقىپ، قوچۇ مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى. مىلادى 1209-يىلى قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت موگغۇل ئىمپېرىيىسىگە بېقىنغاندىن كېيىنمۇ قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى بەرپا بولدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا، تاشقى توققۇز ئۇيغۇر ئىشتىپاسىدىكى قارلۇقلار ئىلى، يەتتە سۇ، چۇ دەريالىرى ۋادىسىدا، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي رايونىدا بىر ھاكىمىيەت بولۇپ

ئۇيۇشقاندى، ھەمدە بۇ ھاكىمىيەت خانلىقتىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان يابغۇ نامى بىلەن ئاتالغاندى. بۇ ھاكىمىيەت ئەينى ۋاقىتتىكى پايدىلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ تېزدىن تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى، دەسلەپتە پەرغانە ۋادىسىنى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا قەشقەر رايونىنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە ئالدى.

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرى ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىش ۋە شەھەر ھۇنەر-كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۆزگىرىپ بولغانىدى. مىلادى 840-يىلى ئۆز خاقانلىقىدىن ئايرىلغان، لېكىن ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈشتە بىر ئەسىرلىك تەجرىبىگە ئىگە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ قارلۇق يابغۇ ھاكىمىيىتىنىڭ مەركىزىي رايونىغا كېلىشى يابغۇ ھاكىمىيىتىنىڭ تېزدىن روناق تېپىپ گۈللىشىنى ئىلگىرى سۈردى. نەتىجىدە IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر، قارلۇق قەبىلىلىرى ئاساسىدا قۇدرەتلىك بىر چوڭ ھاكىمىيەت شەكىللىنىپ، "قاراخانىيلار" دېگەن نام بىلەن ئاتالدى، قەشقەر قاراخانىيلارنىڭ قىشلىق پايتەختى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قاراخانىيلار خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ۋە ئۇنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتتى. بۇ ھال قاراخانىيلار دائىرىسىدىكى بارلىق تۈركىي قەبىلىلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئېلىپ باردى، بۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن ئۆتمەي قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن، كورلا قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنى ئومۇملاشتى.

ئىسلام دىنىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملىشىشى نەتىجىسىدە ئەنئەنىۋى تۈرك-ئۇيغۇر مەدەنىيىتى دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك تۈپەيلىدىن ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. لېكىن ئۇزاق تارىخىي جەريان داۋامىدا پەيدىنپەي شەكىللەنگەن تۈرك-ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تامامەن ۋەيران بولۇپ

كېيىنكى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى بىر تەرەپتىن ئەنئەنىۋى تۈرك-ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە داۋاملىق ۋارىسلىق قىلسا ۋە ئۇنى قوغدىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئىلغار تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلدى. ۋە ئۇنى تۈرك-ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە سىڭدۈردى. بېگى شائىست ۋە ۋەزىيەت ئاستىدا ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە بېگىدىن شەكىللەنگەن بۇ ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى تېز سۈرئەتتە گۈللەپ ياشنىدى. بۇ دەۋردە ئىسلام قانۇنىنى شەرھىلەش، يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى شەرھىلەش، تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تېببابەتچىلىك، ھۇنەر-كەسىپ، قىسقىسى ئىلىم-مەرىپەت بىلەن شۇغۇللىنىش، بۇنىڭ بىلەن ئەلگە ۋە دۆلەتكە بەخت-سائادەت يارىتىش قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق تەبىقىسىنىڭ كۈندىلىك مەشغۇلاتىغا ئايلانغانىدى.

جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىدا، قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناغان بولسا، قاراخانىيلار مەدەنىيىتىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناندى.

قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلاتتى. ئىسلامدىن كېيىن ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلدى ۋە بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللىنىلدى. قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى بۇ يېزىقلار بىلەن دۇنياغا مەشھۇر يادىكارلىقلارنى قالدۇردى. بۇ دەۋردە چوڭچو («تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تىلغا ئېلىنىدۇ)، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقىرى، ئەخمەت يۈكنەكى قاتارلىق مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، تارىخشۇناس، شائىر، تىلشۇناسلار بېتىشىپ چىقىپ، ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقانىدى.

میلادی 1133-یىلى، قارا خىتايلار بالاساغۇننى ئىگىلەپ، ئارقىدىنلا قەشقەرنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئەمەلىيەتتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بەربات بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

2. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلار

بىز قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى دېگىنىمىزدە، ئاساسەن، ئۇيغۇرلار يېزىق قوللانغاندىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشىغان كەڭ رايونلاردا ئىسلام دىنى ئومۇميۈزلۈك ئومۇملاشقىچە بولغان ئارىلىقتىكى يازما يادىكارلىقلارنى كۆزدە تۇتىمىز. بۇ ئارىلىق يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى تۈرك خانلىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى، قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە ئاساسەن، قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىچىدىكى مۇھىملىرىنىڭ كاتولوگىنى تۆۋەندىكىچە بېرىشكە بولىدۇ.

ئا: قەدىمكى تۈرك (ئۇرخۇن) يېزىقىدىكىلىرى:

(1) ئونگىن مەڭگۈ تېشى (2) تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى (3) كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى (4) بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى[1] (5) توققۇز ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى (6) مويۇنچۇر (بايانچور) مەڭگۈ تېشى (7) سۇجى مەڭگۈ تېشى (8) تىرخىن مەڭگۈ تېشى (9) ئېرق بىتىگ (پالنامە) قاتارلىقلار.

ب: قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكىلىرى:

(1) قوچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى (2) ئالتۇن يارۇق

---

① يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەدىمكى تۈرك خانلىقى تۈرك ئاشنا ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىشىپ گۈللىنىشى. يۇقىرىدىكى تۆت مەڭگۈ تاش قەدىمكى تۈرك خانلىقىنىڭ مەنسۇپ بولۇشى، ۋارىلىق جەمئىيەتنى ئېيتقاندا، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق بولۇشى كېرەك. شۇڭا ئۇلارنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى قاتارىدا تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

(3) مايتری سمىت (4) چاشتانی ئىلىك بەگ (5) ئوغۇزنامە (6) ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى (7) شۇەنجاڭنىڭ تەرجىمھالى (8) ئابدىرىھىم كوشا ۋاردى شاستىر (9) ساددا خارماپۇ داۋىكا سۆترا (10) سەككىز يۈكمەك (11) ئاۋاتامساكا سۆترا (12) ئامىتابا سۆترا (13) ئاربارا جاۋاۋادگا سۆترا (14) گۈەن شيين پۇسار (15) مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى (16) ئىككى يىلتىز نوم (17) ئېۋاڭېلوم (18) سەنت گېمورگىنىڭ شاھادىتى (19) ئېزوپ تەمسىللىرى قالدۇقى (20) قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرى (21) سىدخاسارا (22) كۆپ ساندىكى ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر (قوچۇ ئىدىقۇتلۇقنغا تەۋە) (23) قۇتادغۇ بىلىك (ۋېينا نۇسخىسى) (24) ئەتەبەتۇلھەقايىق (ئا نۇسخىسى) قاتارلىقلار.

س: ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكىلىرى:

(1) قۇتادغۇ بىلىك (مىسىر، سەمەرقەند نۇسخىسى) (2) دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك (3) ئەتەبەتۇلھەقايىق (س نۇسخىسى) (4) ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر قاتارلىقلار.

يۇقىرىدىكى يازما يادىكارلىقلارنى خانلىق ۋە سۇلالە تەۋەلىكى جەھەتتىن تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) قەدىمكى تۈرك خانلىقىغا تەۋەلىرى، مەسىلەن، كاتولوگدا كۆرسىتىلگەن ئالدىنقى تۆت مەڭگۈ تاش؛ (2) قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋەلىرى، مەسىلەن، كاتولوگ ئا گۇرۇپپىدىكى 5-، 6-، 7-، 8-، 9-يادىكارلىقلار؛ (3) قوچۇ ئىدىقۇتلۇقنغا تەۋەلىرى، مەسىلەن، كاتولوگ ب گۇرۇپپىدىكى 1— 24-يادىكارلىقلار؛ (4) قاراخانىيلارغا تەۋەلىرى، مەسىلەن، كاتولوگ س گۇرۇپپىدىكى يادىكارلىقلار.

مەزمۇن جەھەتتىن تۆۋەندىكى بەش تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

(1) ئەدەبىي ئەسەرلەر، مەسىلەن: «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئوغۇزنامە»،

«ئەتەبەتۈلھاقايىق»، قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرى ۋە «دىۋان» دىكى ماقال-تەمسەللەر، قوشاقلار ۋە مايىترى-سىمىت (دراما)؛ (2) تارىخقا دائىرلىرى، مەسىلەن، كاتولوگ ئا گۇرۇپپىدىكى و-يادىكارلىقتىن باشقىسى، ب گۇرۇپپىدىكى ى-يادىكارلىق قاتارلىقلار؛ (3) دىنغا دائىرلىرى: ‹1› بۇددا دىنىغا دائىرلىرى، مەسىلەن، «ئالتۇن ياروق»، «چاشتانى ئىلىك بەگ»، «مايىترى سىمىت» قاتارلىقلار؛ ‹2› مانى دىنىغا دائىرلىرى، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى» قاتارلىقلار؛ ‹3› نېستورى دىنىغا دائىرلىرى، مەسىلەن، «ئىۋاگېلىئۇم»، «سەنت گېئورگىنىڭ شاھادىتى» قاتارلىقلار؛ ‹4› تىلشۇناسلىققا دائىرلىرى، مەسىلەن، «دىۋانۇلۇغەتىت تۈرك»، «قوچۇ سۆزلۈكى» قاتارلىقلار؛ ‹5› باشقا مەزمۇندىكىلىرى، مەسىلەن، تېبابەتچىلىككە، ئاسترونومىيىگە، رەمبالىققا دائىر ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر.

كېلىش مەنبەسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، يادىكارلىقلارنىڭ غوللۇق قىسمىنى ئۇيغۇر ئاپتورلار يازغان ياكى رەتلىگەن، بىر قىسمىنى، يەنى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلارنىڭ كۆپىنى ئۇيغۇر تەرجىمانلار تەرجىمە قىلغان.

شەكىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىر قىسمى تاش ئويما، مەسىلەن، مەڭگۈ تاشلار، كۆپ قىسمى قولىازمىلاردىن ئىبارەت.

3. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى

بىز ئۆگىنىدىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» ئومۇمەن يازما يادىكارلىق تىلىدىن ئىبارەت. بۇ تىل 1-ماۋزۇدا سۆزلەنگەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشتە ئىشلىتىلگەن، 2-ماۋزۇدا تىلغا ئېلىنغان يازما يادىكارلىقلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان تىلدۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسى قەدىمكى تۈركىي تىللار

تۇركۇمنىڭ ئۇيغۇر-قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.
بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزچە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن تۆۋەندىكىدەك نۇقتىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

فونېتىكا جەھەتتە

1. تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىغا f، h، j، w، h ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرى قوشۇلغان.

2. تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا سۆز بېشىدا كۆرۈلمەيدىغان d، g، l، r، z، q قاتارلىق جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرى باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش سەۋەبى بىلەن سۆزنىڭ ھەرقانداق قىسمىدا كېلىۋېرىدىغان b، m، s، t، k قاتارلىق فونېمىلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

3. تەرەققىيات جەريانىدا، قەدىمكى تېكىستلەردە كۆرۈلىدىغان تىل ئالدى، تار، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش i بىلەن تىل كەينى، تار، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ï دىن ئىبارەت ئىككى سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى قوشۇلۇپ كەتكەن.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى تېكىستلەردە كۆرۈلىدىغان n، ng دىماغ تاۋۇشلىرى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن قوش كالىپۇك، پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش b كېيىن قوش كالىپۇك، دىماغ تاۋۇشى m غا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

مەن	———	mən	⟶ bən
مۇڭ	———	mung	⟶ bung
مىڭ	———	ming	⟶ bing

5. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا تەۋە يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدىغان قوشما ئۇزۇك تاۋۇش ny تەرەققىيات داۋامىدا y غا ئۆزگەرگەن. مەسلەن:

qīqany	⟶	qīqay	———	كەمبەغەل
anyīq	⟶	ayīq	———	يامان
kony	⟶	koy	———	قوي

6. قەدىمكى سۆزلەردە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقى ۋە بوغۇم ياكى سۆز ئاخىرىدا كەلگەن d تەرەققىيات داۋامىدا بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىنى ساقلاپ قالغاندىن، يەنە بىر بۆلۈك سۆزلەردە g غا ئۆزگەرگەندىن باشقا، ئومۇمەن ẓ [ð] باسقۇچىنى بېسىپ y غا ئۆزگەرگەن. مەسلەن:

adakkiqə, kuduk

(بۇ سۆزلەردە ئەسلىنى ساقلىغان)

idiz	⟶	igiz	———	ئىگىز
kidiz	⟶	kigiz	———	كىگىز

(بۇ سۆزلەردە g غا ئۆزگەرگەن)

adak	⟶	aẓak	———	ayak
adqīr	⟶	aẓqīr	———	ayqīr
kadqu	⟶	kaẓqu	———	kayqu
bədük	⟶	bəzuk	———	büyük
kod -	⟶	koẓ -	———	koy -

7. قەدىمكى سۆزلەردە سۆز ئاخىرىدا كەلگەن b تاۋۇشى تەرەققىيات جەريانىدا w جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ y غا ئۆزگەرگەن. مەسلەن:

əb	→	əw	→	ey
sub	→	suw	→	su(y)

8. قەدىمكى سۆزلەردە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقى ياكى ئىككى جاراڭلىق تاۋۇش ئارىلىقىدا كەلگەن b تاۋۇشى كېيىن w غا ئۆزگەرگەن. مەسلەن:

yalbar	→	yalwur-
qubuķ	→	qiwiķ
tabīlqu	→	tewilqu
təbün	→	təwən

9. قەدىمدە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئالدىغا h تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان بولغان. مەسلەن:

arduķ	→	hardu k
el	→	hel
in, gan	→	hin′gan
id	→	hid

10. قەدىمدە بىرىنچى بوغۇمى كەڭرى ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش a، ə دىن تەركىب تاپقان، ئىككىنچى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش u، ü دىن تەركىب تاپقان قوش بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى a، ə سوزۇق تاۋۇشلىرى كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلەشكەن. مەسلەن:

yaruk	→	yoruk
bədük	→	büyük

azuk	→	ozuk
ətük	→	ɵtük

11. قەدىمدە بىرىنچى بوغۇمى كەڭرى ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش a، ə دىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭغا يانداش بوغۇمى تار سوزۇق i، ī دىن تەركىب تاپقان كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى a، ə تاۋۇشلىرى تەرەققىيات داۋامىدا يېرىم تار، ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش e غا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

sarīq(k)	→	serik
yaxīl	→	yexil
təngiz	→	dengiz
əmizgü	→	emizgü

12. ئۇيغۇر تىلىغا خاس بىر بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى a، ə شۇ سۆز قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىنىپ مەزكۇر تاۋۇشلار ئوچۇق بوغۇم ئاخىرى بولۇپ قالغاندا e غا، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى a، ə يۇقىرىقى شەرت ئاستىدا i گە ئاجىزلىشىدىغان بولغان. مەسىلەن:

	قەدىمدە	سۆز يىلتىزى
berip	barīp	bar-
kelip	kəlip	kəl-
atisi	atasī	ata
əmgiki	əmgəki	əmgək

13. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ئالدى بىلەن تەۋەلىك III شەخس بىلەن تۇرلىنىپ، ئاندىن يەنە كېلىش قوشۇمچىلىرى (ئىگىلىك

كېلىش، چۈشۈم كېلىشتىن باشقا) بىلەن تۇرلەنسە، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسى ئارىلىقىدا n— تاۋۇشىنىڭ كۆپىيىپ قېلىشىدەك قائىدە بارغانسېرى سۈسلىشىپ كېيىن يوقالغان. مەسىلەن:

əwingə (ئۆيگە) 〈 əw + -i + -n + -gə

ilintə (ئىلىنده) 〈 il + -i + -n + -tə

aqīzlarīntīn (ئاغزىدىن) 〈 aqīz + -lar + -ī +-n + -tīn

uyasīntaķī (ئۇۋىسىدىكى) 〈 uya + -sī +-n + -taķī

kəlülünqə (كۆڭلۈچە) 〈 kəngül + -ü + -n + -qə

iqisintəg (ئاكسىدىن) 〈 iqi + -si + -n + -təg

14. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى تېكستلەردە سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغان q ، g جارانگلىق تاۋۇشلىرى كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا ئۆزىنىڭ جارانگسىز جۈپلىرى ķ ، k گە ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

sarīq	→	serīķ
süzüg	→	süzük
andaq	→	andaķ

15. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، تەرەققىيات داۋامىدا بەزى تاۋۇش ياكى بوغۇملار چۈشۈپ قالغان. يەنى، قىسقىراش بولۇپ، سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئاددىيلىشىش بولغان. مەسىلەن:

قەدىمدە	ھازىر
kulqaķ	kulaķ
taqīku	tohu
tabīx kan	tox kan
koqursaķ	korsaķ

لېكسىكا جەھەتتە

1. تـــارىخىي، ئىجتىمائىي ۋە ئېتنىك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە بىرقەدەر چوڭ ئۆزگىرىش بولغان. بولۇپمۇ باشقا تىللاردىن كۆپلەپ سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان نۇرغۇن سۆزلەر ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلغان سۆزلەر ئىگىلىگەن. مەسىلەن:

مەنبەسى	ھازىر	قەدىمدە
ئەرەبچە	xəhər	balīq
ئەرەبچە	həlk	bodun
ئەرەبچە	guwah	tanuq
ئەرەبچە	gunah	yazuq
ئەرەبچە	kitab	bitik
ئەرەبچە	məwjudat	boluq
پارسچە	əynək	kəzün′gü
پارسچە	danixmən	bilgə
پارسچە	dərya	ögüz
ئەرەبچە	dost	əx(~ix)
ئەرەبچە	düxmən	yaɑi
پارسچە	nan	ətmək
پارسچە	gül	qəqək
پارسچە	gəx	ət

2. يۇقىرىقى سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز سىستېمىسىدا

ئۆزگىرىش بولغان. ئالايلى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدىغان yi (yə-~) پېئىلنىڭ ئاساس قىلغان yimix(yəmix ~) - مېۋە، yimixlik - مېۋىلىك باغ، yimixqi - باغۋەن، باققال سۆزلىرى بىر سىستېمىغا ئىگە ئىدى. بىراق بۈ سىستېما يۇقىرىقى سەۋەب تۈپەيلىدىن بۈزۈلۈپ، مېۋە (ئەرەبچە)، باغ ياكى مېۋىلىك باغ، باققال (ئەرەبچە) دېگەن يېڭى سىستېمىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ سىستېمىدىن مۇشۇ سىستېمىغا ئاساس بولىدىغان بىر تۈپ سۆزنى تۇتالمايمىز.

گراماتىكا جەھەتتە

1. سۆز تۈرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا تەرتىپكە سېلىنىش بولۇپ، سۆز تۈرلىگۈچى ۋە ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇمۇمەن كۆپ ۋاريىانتلىقتىن ئاز ۋاريىانتلىققا قاراپ تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تېكىستلەردە ئىسىمنىڭ چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى -din، -tin، -dīn، -tīn، -dun، -tun، -dün، -tün، -dan، - tan، -dən، -tən شەكلىدە كۆرۈلگەن بولسا، ھازىر ئەدەبىي تىلىمىزدا -din، -tin شەكلىدە قېلىپلاشقان. بۇنىڭدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزەك بىلەن قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئورنى، لەۋ ھالىتى، كەڭ-تارلىق، ئوچۇق-يېپىقلىق، جاراڭلىق-جاراڭسىزلىق جەھەتتىن قاتتىق ماسلىشىپ كېلىش قائىدىسىنىڭ پەيدىنپەي سۇسلاشقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

2. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىيادىلىگەن گراماتىكىلىق مەنىسى ئوخشاش ياكى ئوخشاپ كېتىدىغان مەنداش سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردا تەرتىپكە سېلىنىش بولۇپ، شۇلار ئىچىدىن بىرەرسى قېلىپلىشىپ، قالغانلىرى، بىر بولسا ئىستېمالدىن قالغان، بىر بولسا ئىپادىلەيدىغان گراماتىكىلىق مەنىسىدە ئۆزگىرىش ياسىغان. مەسىلەن، قەدىمكى تېكىستلەردە پېئىلنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن

-duq (-tük، -dük، -tuk شەكىللىرىمۇ بار)، -īqma (-ikmə، -igmə، -īkma قاتارلىق شەكىللىرىمۇ بار)، -qan (-kən، -gən، -q an شەكىللىرىمۇ بار) قاتارلىق ئۇچ يۇرۇش قوشۇمچە قوللىنىلغان، كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا بۇ ئوخشاش مەنىلىك ئۇچ يۇرۇش قوشۇمچىدا تەرتىپكە سېلىنىش بولۇپ، پۈتكەن سۈپەتداش ئۇقۇمى ئۇچۇن an ۋەكىللىكىدىكى قوشۇمچە قېلىپلاشقان، -duq ۋەكىللىكىدىكى قوشۇمچە پۈتكەن ئۆتكەن زامان كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان (بۇ ئۇقۇم قەدىمدە -timiz، -dimiz قاتارلىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنەتتى) بولغان، -īq ma ۋەكىللىكىدىكى قوشۇمچە بولسا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان.

3. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار تەرەققىيات داۋامىدا ئىستېمالدىن قېلىپ، ئۇ قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىدىغان گراماتىكىلىق مەنا باشقا قوشۇمچە ياكى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولغان. مەسىلەن، قەدىمدە ھەربىر كەتتى ئورۇنداشتىكى ۋاستە قىلىنغان شەيئىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن ۋاستە كېلىش قوشۇمچىلىرى -in، -in، -un، -ü، -n لەر قوللىنىلاتتى.

ئوق بىلەن ئاتتى. okīn urtī.

bəzədim kitabni nawadir sözün.

كىتابنى نادىر سۆزلەر بىلەن بېزىدىم.

بۇ ئىككى مىسالدىكى ئاستىغا سىزىلغان قوشۇمچىلار ئىسىمنىڭ ۋاستە كېلىش قوشۇمچىلىرى بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا -ur، bəzə (بېزىمەك) دېگەن ھەربىر كەتتى ئورۇنداشتا ۋاستە قىلىنغان شەيئىلەرنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. لېكىن كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا ھەربىر كەتتى ئورۇنداشتا ۋاستە قىلىنغان شەيئى ئىسىمنىڭ ۋاستە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى "بىلەن، ئارقىلىق" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن ياكى ئىسىمنىڭ ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى

(هەربىر ئورۇندىشى ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان مەنىدە كەلگەن) بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ، ۋاستە كېلىش قوشۇمچىسى ئىستېمالدىن قالغان.

4. قەدىمكى بەزى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار تەرەققىيات داۋامىدا ئەسلىدىكى تەۋەلىك ۋە سان پەرقى بولماسلىقتىن، پەيدىنپەي تەۋەلىك ۋە سان پەرقى بولۇشقا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن، پىئىلنىڭ شەرت راي قوشۇمچىسى -sar، -sər (-sa، -sə- شەكىللىرىمۇ بار) قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تېكىستلەردە، ھەتتاكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردىمۇ تەۋەلىك ۋە سان پەرقى بولمىغان ھالەتتە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

	قەدىمدە	ھازىر
mən barsam	mən barsar	
sən barsang	sən barsar	
u barsa	ol barsar	
biz barsak	biz barsar	
silər barsanglar	sizlər barsar	
ular barsa	anlar(ular) barsar	

5. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا ئۆزگىرىش بولۇپ، قەدىمكى بىر قىسىم سۆز ياسىغۇچى ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلار پەيدىنپەي سۆز ياساش ئىقتىدارىدىن قالغان، بۇنىڭ ئەكسىچە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان -han، -gər، -dar، -dan، -waz، -sunas، -izm، -tik قاتارلىق سۆز ئىارقىدىن قوشۇلىدىغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار، -na، -bi، -bət قاتارلىق سۆز ئالدىدىن قوشۇلۇپ سۆز ياسايدىغان قوشۇمچىلار قوبۇل قىلىنغان.

6. باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش سەۋەبىدىن ئۇيغۇر تىلىدا

بىرىككەن پېئىللار كۆپلەپ بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

əskər bol- , həzər əylə-

həndan ur- , azad kil-

قاتارلىقلار.

7. ئىككى خانىلىق ساناق سانلارنىڭ ئاتىلىشى ۋە تەرتىپ سانلارنىڭ ياسىلىشىدا ئۆزگىرىش بولغان. قەدىمدە ئوندىن ئارتۇق ساناق سانلار ئالدى بىلەن بىرلەر خانىسىدىكى سان ئاتىلىپ ئاندىن بىرلەر خانىسىدىكى سان كۆپەيتىپ بېرىپ تاقىلىدىغان ئونلار خانىسىدىكى سان ئاتىلىدىغان ئادەتتىن (مەسىلەن، 23 نى üq otuz ، 37 نى yiti kīrīk دەپ ئاتاشتىن) ھازىرقى ئالدى بىلەن ئونلار خانىسىدىكى سان ئاتىلىپ ئاندىن بىرلەر خانىسىدىكى سان ئاتىلىشقا ئۆزگەرگەن. تەرتىپ سانلارنىڭ ياسىلىشى بولسا، ساناق سانغا -inq ، -unq ، -nq قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسىلىشتىن ھازىرقى ساناق سانلارغا -inqi ، -nqi قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسىلىشقا ئۆزگەرگەن. سېلىشتۇرۇڭ.

ھازىر	قەدىمدە
birinqi	birinq
tətinqi	tərtünq
yəttinqi	yitinq

8. قەدىمدە ھال پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىپ ھال پېئىلى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىش ئىمكانىيىتىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى پېئىل -u تەدرىجىي ئىستېمالدىن قېلىپ، بۇ خىل گراماتىكىلىق مەنا پېئىللارنىڭ ئىمكان قوشۇمچىلىرى -alə ، -ələ لەر بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولغان.

9. سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى ئۇچۇن قەدىمدە بولۇپمۇ

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى تېكستلىرىدە سۆپەتنى تەكرارلاپ بېرىنچىسىگە ئورۇن كېلىشنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىشىتىن (مەسىلەن، adgüdə adgü - ناھايىتى ياخشى، aqlakta aqlak - ناھايىتى چەت) ھازىرقى ئاۋۋال سۆپەتنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا "ɒ" تاۋۇشىنى قوشۇپ، ئاندىن سۆپەتنى ئېيتىش بويىچە ئىپادىلەشدە ئۆزگەرگەن.

10. جۈملە شەكلىدە كۆپىيىش بولغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلاردا جۈملە شەكىللىرى بولۇپمۇ بېقىندا مۇناسىۋەتلىك قوشما جۈملىلەرنىڭ تېپلىرى كەمچىل ئىدى، كېيىن، بولۇپمۇ قەدىمكى kim كۆرسىتىش ئالمىشىنىڭ بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەردە باش جۈملە بىلەن تارماق جۈملىنى باغلاش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەندىن باشلاپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۈملە تېپلىرىدە زور دەرىجىدە كۆپىيىش بولغان.

ھازىرغىچە بىز كۆرگەن يازما يادىكارلىقلاردىكى تىل ئەھۋالىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا دېيالېكت پەرقىنىڭ بار-يوقلۇقىغا قارىتا ئېنىق پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش تەس. بىراق شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى بىلەن قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتى ئۆزئارا ئوخشىمىغانلىقى ئۈچۈن، قوچۇ ئىدىقۇتلىقىغا تەۋە يازما يادىكارلىقلار تىلىدا، خەنزۇ، سانسكرىت، قەدىمكى كۇچا، قارا شەھەر تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر كۆپرەك ئۇچرايدۇ، قاراخانىيلارغا تەۋەلىرىدە بولسا، ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

يۇقىرىدا بىز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى تۈرك تىلى تۈركۈمىنىڭ ئۇيغۇر-قارلۇق تىل تارمىقىغا كىرىدۇ دېگەنىدۇق. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا ئۇيغۇر-قارلۇق تىل تارمىقىغا خاس تىل خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق ئەكس ئېتىلگەندىن تاشقىرى، ئۇنىڭدا يەنە قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ

يەنە بىر چوڭ تارمىقى بولغان ئۇغۇز-قىپچاق تىللىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىمۇ ئەكس ئېتىلگەن. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان»دا بەرگەن مەلۇماتىدىن مەلۇمكى، قەدىمكى تۈرك تىلى دەۋرىدە تۈركىي تىللار بىر-بىرىدىن ئومۇمەن فونېتىكا جەھەتتە پەرقلەنگەن. قەدىمكى تۈرك تىلى دەۋرىدە تۈركىي تىللارنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر-قارلۇق تارمىقىدىكى تىللار بىلەن ئۇغۇز-قىپچاق تارمىقىدىكى تىللارنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇنداق فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەر:

سۆز بېشىدا:

1) y بىلەن j (ياكى q)نىڭ نۆۋەتلىشىشى ياكى y نىڭ چۈشۈپ قېلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر-قارلۇق	ئۇغۇز-قىپچاق	تەرجىمىسى
تىللىرىدا	تىللىرىدا	
yīnqu	qīnqu	مەرۋايىت
yuqdu	juqdu	تۆگە جۇغدىيى
yīlīq suw	īlīq suw	ئىللىق سۇ

2) m بىلەن b نىڭ نۆۋەتلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن	bən	mən
شورپا	bün	mün

سۆز بېشى ۋە ئاخىرىدا:

t بىلەن d نىڭ نۆۋەتلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تۆگە	dəwəy	təwəy
تۇشۇك	ed	et

سۆز تەركىبىدىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقى ۋە سۆز ياكى بوغۇم ئاخىرىدا:

ژ (d نىڭ شەرتلىك ۋاريانتى) بىلەن y نىڭ نۆۋەتلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

kaẓīng	kayīng /قېيىن/	دەرىخى
karīn toẓtī	karīn təytī	قېرىن تويدى

سۆز ئاخىرى ۋە ئوتتۇرىدا:

y بىلەن n نىڭ نۆۋەتلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

koy	kon	قوي
qīqay	qīqan	كەمبەغەل
kayu nəng	kanu nəng	قايسى نەرسە

بىز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلارنى ئۆگەنگىنىمىزدە بۇ نۇقتىغىمۇ دىققەت قىلىشىمىز كېرەك.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۇستىدىكى تەتقىقات

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۇستىدىكى تەتقىقاتتىن سۆز ئاچقاندا، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى، ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنى چوڭقۇر ھۆرمەت ۋە زور ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ

پايتەختى قەشقەرگە قاراشلىق ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىخ كەنتىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى ھۆسەيىن ئىبنى مۇھەممەت قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئائىلىسىدە ۋە ئوپالدىكى دىنىي مەكتەپتە، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇماتنى قەشقەردىكى "مەدرىسى ھامىدىيە"، "مەدرىسى ساجىيە"لەردە ئالغان. ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئۇ 1058-يىلىدىن باشلاپ 15 يىل تۇركىي خەلقلەر ياشاۋاتقان شەھەر-كەنت، يېزا-قىشلاق، قىر-دالالارنى كېزىپ يۈرۈپ ماتېرىيال توپلاپ، 1072 — 1076-يىللىرى ئارىلىقىدا ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»نى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ ئىلغار ئۇسلۇبى بويىچە تۈزۈپ چىققان ۋە قايتا تەكشۈرۈپ تولۇقلىغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» يالغۇز تۈركىي، جۈملىدىن ئۇيغۇر سۆزلەملىرىنىڭ مەنىسىنى ۋە قوللىنىلىشىنى ئەرەبچە ئىزاھلىغان لۇغەتلا بولۇپ قالماي، بەلكى "تۈركىي تىلنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقى"نى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن (قارىڭ: «دىۋان» ئۇيغۇرچە، 1-توم، 5-بەت) يېزىلغان يىگانە ئەسەردۇر. ئالىم «دىۋان»دا سۆزلەملەرنىڭ مەنىلىرى ۋە ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرىنى، مەنبەسى، ياسىلىشى قاتارلىقلارنى ئىزاھلىغاندا، تۈركىي تىل، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنىمۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللارنىڭ خاسلىقلىرىنىمۇ ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن ئىلمىي بايان قىلغان. ئالىم يەنە «دىۋان»دا ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى، تارىخى، ئۆرپ-ئادىتى، ئولتۇراقلىششى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى قالدۇرغان. شۇڭا «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئەينى دەۋرنىڭ قامۇسى دەپ ئاتىسا ھېچ ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ. ئالىمنىڭ يەنە «جاۋاھىرۇننەھۋى فىللۇغاتىتۈرك» (تۈركىي تىللار گرامماتىكىسىنىڭ

جەۋھەرلىرى) دېگەن ئەسىرنىڭ بولغان، ئەپسۇسكى بۇ ئەسەر بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرۇلغان، ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە، خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە تۇرگە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سۆزلۈك — قوچۇ سۆزلۈكىنىڭ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك. مىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى مىللەتلەر ئىشلىرى ۋە تاشقى ئىشلار جەھەتتىكى تەرجىمە خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن "تۆت تەرەپلىك تەرجىمە مەھكىمىسى"نى تەسىس قىلىپ، باشقا مىللەت ۋە چەت ئەل تىللىرىغا بولغان ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتنى كۈچەيتكەنىدى. «قوچۇ سۆزلۈكى» مانا شۇ تىرىشچانلىقنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىياللاردىن ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى ئۆلۈغ شائىر ۋە كاتتا تىلچى ئەلىشىر ناۋائىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. ئەلىشىر ناۋائى ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» دېگەن ئەسىرىدە تۈرك (ئۇيغۇر) تىلى بىلەن پارس تىلىنى چوڭقۇر سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈش ئاساسىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت بايلىقى ۋە ئىپادىلەش كۈچىنى تونۇشتۇرىدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن، مەملىكىتىمىزدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر تەتقىقات تېزدىن قولغا ئېلىندى. 1953-يىلى پروفېسسور فېڭ جياشېڭ 1946-يىلى گېرمانىيە مەملىكىتىمىزگە قايتۇرۇپ بەرگەن «بۇددا بۇيۇك تاڭ ۋاپىسىنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن يادىكارلىق ئۇستىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتىنى ۋە يۈەن دەۋرىگە مەنسۇپ ئىككى «توختام»نى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. 1957-يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتوتىدا تۈركىي تىللار تەتقىقات سىنىپى ئېچىلىپ قەدىمكى تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس ئۆتۈلدى. لېكىن كېيىن «سول» لۇشيەن ۋە 10 يىل داۋام قىلغان

مالمانچىلىق تۇپەيلىدىن، بۇ ساھەدىكى تەتقىقات پۇتۇنلەي توختاپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى. "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ يوقىتىلىشى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەتقىقات خىزمىتى تېزدىن قولغا ئېلىنىدى. 1976-يىلى يەنە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتوتىدا قەدىمكى تۈركىي تىل سىنىپى ئېچىلىپ بۇ ساھەگە دائىر ئىختىساسلىق خادىملار تەربىيىلەندى، شۇنداقلا «قەدىمكى تۈركىي تىلى ئوقۇشلۇقى» (3 قىسىم، 6 توپلام) ۋە «قەدىمكى تۈركىي يادىكارلىقلىرى تىلىنىڭ گرامماتىكىسى» قاتارلىق دەرسلىكلەر تۈزۈلدى.

70-يىللارنىڭ ئاخىرى، 80-يىللارنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەتقىقات ئىشلىرى يېڭى بىر باسقۇچقا قەدەم قويدى ۋە بۇ جەھەتتە مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇ مەزگىلدە، بىرىنچى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتوتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتى كەسپىدىكى سىنىپلارغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەرسى تەسىس قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن قوليازمىدىكى بۇ دەرسلىك قاتارلىق دەرسلىكلەر تۈزۈلدى. ئىككىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلار زور كۆچ بىلەن رەتلەندى، تەتقىق قىلىندى ۋە ئېلان قىلىندى. بۇ جەھەتتە، ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى گېئىڭ شىمىن ئۆزىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى بىلەن زور نەتىجە يارىتتى. ئۇنىڭ بۇ نەتىجىلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» (ۋېي سۇيبى بىلەن بىرلىكتە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982-يىل خەنزۇچە نەشرى)، «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى — ئوغۇزنامە» (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى)، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىل خەنزۇچە نەشرى)، «قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى شېئىرلىرىدىن تاللانما» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982-يىل

خەنزۇچە نەشرى) قاتارلىق مەخسۇس ئەسەرلىرىدە، «قوچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەگگۈ تېشى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى مانى ئىبادەتخانىسى ھۆججىتىنى دەسلەپكى يېشىپ ئوقۇشۇم» ۋە «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنجاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «مايترى سىمىت» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك بۆلۈم ياكى پارچىلىرىغا ئېلىپ بارغان تەتقىقات ماقالىلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. بۇ ئارىلىقتا يەنە پروفېسسور خەمىت تۆمۇر «ئەتەبەتۇلھەقايىق»نى (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە) نەشر قىلدۇردى. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، 80-يىللارنىڭ بېشىدا، شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «تۇركىي تىللار دىۋانى»نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، جىددىي ۋە ئەستايىدىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئۇچ تومنى، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ نەزمىي نۇسخىسى، نەسرىي نۇسخىسى ۋە خەنزۇچە نۇسخىسىنى كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۇردى. بۇندىن باشقا ئابدۇقېيۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۇپ «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تالالانما» (ئۇيغۇرچە، 1984-يىل)نى، پروفېسسور خۇجېنىخۇا «قوچۇ سۆزلۈكى» (خەنزۇچە، خۇاڭ رۇنخۇا بىلەن بىرلىكتە، 1984-يىل)نى، ئىسراپىل يۈسۇپ، ئابدۇقېيۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرى «مايترى سىمىت»نىڭ ئالدىنقى بىر قىسمىنى (ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، 1987-يىل) نەشر قىلدۇردى. لى جىگۈېي ئەپەندىمۇ «مايترى سىمىت»نىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىنى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. ئۇچىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى كونكرېت يادىكارلىقلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە تەتقىق قىلىندى. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنىڭ مېۋىسى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى ئىلمىي ماقالىلەرنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

مىر سۇلتان ئوسمانوۋ: "XI ئەسىر ئوتتۇرا تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرىدىكى —ž[ð] ھەرپى ۋە ئۇ ئىپادە قىلغان تاۋۇش توغرىسىدا مۇلاھىزە" («ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى»، 1984-يىل)، تۈرسۇن ئايۇپ: "'كاشغەر تىلى' توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە" («تىل ۋە تەرجىمە» ئۇيغۇرچە، 1984-يىل، 2-سان)، لى جىگۈيې: "قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار تىلىنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىغا قىسقىچە بايان" («تىل ۋە تەرجىمە»، خەنزۇچە، 1989-يىل، 1-سان)، مەتربھىم سايىت: "قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى 'ئەر' — پېئىلى توغرىسىدا مۇلاھىزە" («تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» 〈3〉، 1990-يىل) قاتارلىقلار.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى جەھەتتىكى تەتقىقات چەت ئەللەردىمۇ خېلى بۇرۇنلا باشلانغانىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا گېرمانىيە ئالىمى ج. كىلاپروت مەملىكىتىمىزدىن ياۋروپاغا تارقىلىپ بارغان «قوچۇ سۆزلۈكى»نىڭ قول يازمىسىغا ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىنى تەتقىق قىلىپ، 1820-يىلى «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل-يېزىقى ھەققىدە تەكشۈرۈش» دېگەن كىتابىنى نەشر قىلدۇردى. 1870-يىلى ۋېنگېرىيە ئالىمى خ. ۋامبېرى «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئاۋستىرىيىنىڭ ۋېنا شەھىرىدە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىنىڭ بىر قىسمىنى تەتقىق قىلىپ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلار ۋە قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا روسىيىلىك ئاتاقلىق تۈركولوگ رادلوف «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئوغۇزنامە» ۋە موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلدى. بۇ دەۋردىكى تەتقىقات ئومۇمەن، چەت ئەللەردە بۇرۇندىن ساقلىنىپ كەلگەن يېكى نورمال ۋاستە ئارقىلىق بارغان يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش بىلەن خاراكتېرلىنەتتى.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ چەت ئەلدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر تەتقىقات يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى. بۇ باسقۇچتىكى تەتقىقات

نەتىجىلىرىنى تونۇشتۇرۇشتىن ئاۋۋال XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا چەت ئەللىكلەرنىڭ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىغا قارىتىقان تالان-تاراجلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئارىلىقتا تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەر "ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىرىنى ئېچىش" دېگەن ناملار بىلەن ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ قاتارلىق جايلىرىغا "ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى"نى ئەۋەتىپ، قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى ئۆز قوللىرىغا چۈشۈرۈۋالدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر چارروسىيە كۆپ قېتىم، گېرمانىيە تۆت قېتىم، ئەنگلىيە تۆت قېتىم، ياپونىيە ئۈچ قېتىم، فرانسىيە ئىككى قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. نەتىجىدە، دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك ۋە ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن بۇزۇلۇپ-چېچىلىپ ئاز قالغان مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى ئېلىپ كەتتى. بۇ مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنىڭ ئىچىدە قولىيازمىلار زور سالماقنى ئىگىلەيتتى.

مەسىلەن، گېرمانىيىنىڭ 4-قېتىملىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى شىنجاڭدىن قولغا چۈشۈرگەن يادىكارلىقلار 10 مىڭ نۇسخىغا يېتىدۇ. 3-ماۋزۇدا تىلغا ئېلىنغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئەينى ۋاقىتتا چەت ئەللىكلەر قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن. تىل تەتقىقاتى ئۈچۈن تىل ماتېرىيالى بولمىسا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. شۇڭا يېقىنقى 70، 80 يىلدىن بېرى چەت ئەللىكلەر ئۆزىدىكى ماتېرىيال ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنىڭ ئالدىمىزدا مېڭىپ كەلدى.

ھازىر، روسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، تۈركىيە، ياپونىيە، ۋېنگىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە تۈركولوگىيە ئىلمى تەتقىقات جەمئىيىتى ياكى شەرقشۇناسلىق ئىلمى تەتقىقات جەمئىيىتى قاتارىمىدا تۈركىي تىللار تەتقىقات بۆلۈملىرى بار. بۇ جەمئىيەت ۋە بۆلۈملەرنىڭ ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىدە

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى جەھەتتىكى تەتقىقات مۇھىم ساھە سۈپىتىدە ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلۇپ كەلدى، بۇ باسقۇچتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ناھايىتى كۆپ، بىر-بىرلەپ ئاتاپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. بىراق تۆۋەندىكى بىرقانچە تەتقىقات نەتىجىلىرىنى نۇقتىلىق تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

1) «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ گراماتىكىسى»: غەربىي گېرمانىيە ھامبورگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئاتاقلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى مۇتەخەسسىسى ئا. ۋەن گابائىن ئىشلىگەن. مەزكۇر كىتابتا قەدىمكى تۈركىي تىل (جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى)نىڭ گراماتىكىلىق قائىدىلىرى تەپسىلىي ۋە سىستېمىلىق ئىزاھلانغان. 1941-يىلى نەشر قىلىنغان.

2) «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى»: ئاتاقلىق روس تۈركولوگى س. مالوۋ ئىشلىگەن قەدىمكى تۈركىي تىل ۋە ئۇيغۇر تىلىغا دائىر مەخسۇس ئەسەر.

3) «XI—XII ئەسىرگىچە بولغان ئاربىلىقتىكى تۈرك يادىكارلىقلىرىنىڭ گراماتىكىسى ھەققىدە مۇقەددىمە»: ئىلگىرىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگى ئا. شېرباك تۈزگەن. مەزكۇر ئەسەردە XI ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراماتىكىلىق قائىدىلىرى شەرھىلەنگەن. 1961-يىلى نەشر قىلىنغان.

4) «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكى»: تۈركىيىلىك تۈركولوگ ئا. جاپپار ئوغلى تۈزگەن. بۇ كىتابقا قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردىن توپلانغان سەككىز مىڭچە سۆز كىرگۈزۈلۈپ تۈرك تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇلغان. 1968-يىلى ئىستامبۇلدا نەشر قىلىنغان.

5) «قەدىمكى تۈركچە-روسچە لۇغەت»: ئىلگىرىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگلىرى كوللېكتىپ تۈزگەن. بۇ «لۇغەت»كە قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلاردىن توپلانغان 26 مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلۈپ، بۇ سۆزلەر تەپسىلىي ئىزاھلانغان ۋە روسچە بىلەن سېلىشتۇرۇلغان. 1969-يىلى نەشر قىلىنغان.

6) «VII ئەسىردىن IX ئەسىرگىچە بولغان تۈرك-رونىك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ گراماتىكىسى»: ئۇلگىرىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر تۈركولوگى كونونوۋ يازغان. بۇ كىتابتا قەدىمكى تۈرك خانلىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تۈرك-رونىك يېزىقىدا يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تىلىنىڭ فونېتىكىسى، گراماتىكىسى ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلغاندىن سىرت، يازما يادىكارلىقلار تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ۋە تەتقىقات خەۋەرلىرى بېرىلگەن. 1980-يىلى نەشر قىلىنغان.

7) «قەدىمكى تۈرك يازمىلىرى»: تۈركىيە تۈركولوگى ھۆسەيىن نامىق ئۇرخۇن رەتلىگەن، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھازىرغىچە تېپىلغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ توپلىمى بولۇپ، بۇ توپلامغا قەدىمكى تۈرك-رونىك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ ئەسلىسى، ترانسكرىپسىيىسى، تۈركچە تەرجىمىسى بېرىلگەندىن باشقا، يەنە بۇ يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدىغان سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈكى بېرىلگەن. 1987-يىلى نەشر قىلىنغان.

* * *

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا پەيدىنپەي قېلىپلاشقان، زىللاشقان ۋە بېيىغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى پۈختا ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئاساسى بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگەنمەي بولمايدۇ. بۇ دەرسلىك مانا شۇ مەقسەتتە تۈزۈلگەن. ئىشىنىمىزكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەتقىقات قانچە چوڭقۇرلاشسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەتقىقات شۇنچە مول مېۋە بېرىدۇ.

5. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە

ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840) بەربات بولۇشتىن ئىلگىرىلا، ھازىر ئىشلىتىۋاتقان يېزىقنى قوللىنىشقا باشلىغان. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، بۇ يېزىقنى تۇرپان ئويمانلىقى، خېشى يۆللىكى، قەشقەر رايونىنى مەركەز قىلغان ئۇچ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى دائىرىسىدە ئومۇميۈزلۈك قوللانغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى خاراكتېر جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىر بەلگە (ھەرپ) بىر تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىلىپبەلىك يېزىق تىپىغا كىرىدىغان يېزىق. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىلىپبە تەركىبىدە جەمئىي 18 دىن 22 گىچە ھەرپ بار. ئاساسلىق بەلگىلەر ئون ئەتراپىدا بولۇپ، قالغان بەلگىلەر بۇ ئونچە ئاساسلىق بەلگىلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى مەنبە جەھەتتىن، قەدىمدە ھازىرقى ئۆزبېكىستان ۋە ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمى ئەتراپىدا ياشىغان سوغدىلارنىڭ يېزىقىدىن كەلگەن. سوغدى يېزىقى بولسا، ئىرامىزنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە (Ⅲ ئەسىر ئەتراپىدا) ئەرەب ئەللىرىدە قوللىنىلغان قەدىمكى ئارامىيە يېزىقى (ئارامى يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)دىن كەلگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن باشقا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا قانداق تارقالغانلىقى توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت. بەزىلەر دەسلەپتە ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى سوغدىلاردىن قوبۇل قىلغان، ئاندىن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن باشقا تۈركىي خەلقلەر قوبۇل قىلغان دەپ قارىسا، بەزىلەر بۇ يېزىقنى دەسلەپتە سوغدىلارغا زېمىن

جەھەتتىن پىقىن بولغان تۈركەشلەر قوبۇل قىلغان، ئاندىن تۈركەشلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر قوبۇل قىلغان دەپ قارايدۇ. بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسىسىنىڭ توغرىلىقى ھەققىدە كېسىپ بىر نېمە دېيىش قىيىن. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ پېرزىقنى ئومۇميۈزلۈك ۋە ئۇزاق ئىشلەتكەنلەر ئۇيغۇرلار، بۇ پېرزىقتا ئەڭ كەڭ يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغانلار ئۇيغۇرلار، بۇ پېرزىقنىڭ ھازىرغىچە ئىشلىتىلىشىگە سەۋەبچى بولغانلار ئۇيغۇرلار. شۇڭا ھازىر بۇ پېرزىق مەيلى مەملىكىتىمىز ئىچىدە بولسۇن، مەيلى خەلقئارادا بولسۇن "قەدىمكى ئۇيغۇر پېرزىقى" دەپ ئاتالماقتا.

ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن ئەسلىدە قوللىنىۋاتقان قەدىمكى تۈرك پېرزىقىنى قوللانماي، ئۇنىڭ ئورنىغا قەدىمكى ئۇيغۇر پېرزىقىنى قوللىنىدۇ؟ بۇ بەلكىم قەدىمكى ئۇيغۇر پېرزىقىنىڭ خاراكتېرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. قەدىمكى ئۇيغۇر پېرزىقى ئۇيغۇرلار بۇ پېرزىقنى قوللىنىشتىن ئىلگىرى قوللانغان قەدىمكى تۈرك پېرزىقىغا قارىغاندا، كۆپ ئىلمىي ۋە ئاسان. چۈنكى، بىرىنچى، قەدىمكى تۈرك پېرزىقى گەرچە ئېلىپبەلىك پېرزىق تىپىغا كىرىدىغان پېرزىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا بوغۇملۇق پېرزىقنىڭ قىسمەن ئالاھىدىلىكىمۇ بار ئىدى. ئىككىنچى، قەدىمكى تۈرك پېرزىقىدا ھەرپلەرنىڭ سانى كۆپ، ھەرپلەرنىڭ ۋاريانتلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، بەلگە سانى يۈزگە يېتىدۇ. ئۈچىنچى، پېرزىش ئەپسىز، ھەرپلەرنى ئۇلاپ يازغىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر ھەرپنى پېرزىشقىمۇ بىرقانچە قېتىم قول ئۇزۇشكە توغرا كېلىدۇ. تۆتىنچى، ئىملا قائىدىسى مۇرەككەپ. قەدىمكى ئۇيغۇر پېرزىقى يۇقىرىقى تۆت جەھەتتىن قەدىمكى تۈرك پېرزىقىغا قارىغاندا ئەۋزەللىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر پېرزىقىنى قوللانغان ۋاقتىنىڭ ئاخىرقى چېكىگە كەلسەك، بۇ رايونلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ پېرزىق قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا XIII ئەسىرلەرگىچە

ئىشلىتىلگەن؛ تۇرپاننى مەركەز قىلغان شەرقىي ئۇيغۇر رايونىدا XIV، XV ئەسىرگىچە قوللىنىلغان، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۈەن رايونىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاكى XVII ئەسىرگىچە قوللىنىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تارىختا يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا زور رول ئويناپلا قالماي، ئۇيغۇرلار ئەتراپىدا ياشىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگىمۇ خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى توغرىسىدىكى مۇنۇ بايانىنى ئەسلەپ ئۆتۈش كۇپايە قىلىدۇ: "قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا، بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت-ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن." («تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە، 1-توم، 11-بەت).

گەرچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا قوللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يېزىق ئۆز ھاياتىنى يوقاتمىدى. XIII، XIV ئەسىر ئەتراپىدا موڭغۇللار بۇ يېزىقنى ئۆگىنىپ ئۆزىنىڭ يېزىقى قىلدى. XVI ئەسىردە، مانجۇلار بۇ يېزىقنى موڭغۇللاردىن ئۆگىنىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ يېزىقىغا ئايلاندۇردى.

قەمكى ئويغۇرچە-ئەرەبچە ئىملاسى

ھەرپلەر			يانچۇقى	ھەرپلەر			يانچۇقى
باش	ئوتتۇرا	ئايا		باش	ئوتتۇرا	ئايا	
ا	ا	ا	a	ا	ا	ا	d, t
ە	ە	ە	ə		ـە	ـە	j, y
ى	ى	ى	i, i		ـى	ـى	z
ۇ	ۇ	ۇ	o, u	ۇ	ۇ	ۇ	y
ۆ	ۆ	ۆ	ö, ü	ۆ	ۆ	ۆ	l
ب	ب	ب	b, p	ب	ب	ب	m
ن	ن	ن	x	ن	ن	ن	n
ق	ق	ق	q	ق	ق	ق	r
ك	ك	ك	k	ك	ك	ك	s
ھ	ھ	ھ	h	ھ	ھ	ھ	x
گ	گ	گ	g, k	گ	گ	گ	ٹ
					ڭ ڭ	ڭ ڭ	ng

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ
ئىملا قائىدىسى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى:

1. سوزۇق تاۋۇش o بىلەن u؛ ɵ بىلەن ü؛ i بىلەن ī لار ئىملادا ئاساسەن پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ.

2. سوزۇق تاۋۇش ɵ، ü بىرىنچى بوغۇمدىكى ئۇزۇق تاۋۇش g، k ، y نىڭ كەينىدە كەلگەندە، ئومۇمەن ﻗ يېزىلماي، ﻛ يېزىلىدۇ.

3. ɵ، ü سۆزنىڭ بېشىدا ياكى بىرىنچى بوغۇمىدىكى g، k، y دىن باشقا ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ كەينىدە كەلسە ﻗ قىلىپ يېزىلىپ، o، u دىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئىككىنچى بوغۇملاردا كەلسە، يەنىلا ﻛ يېزىلىدۇ.

4. بەزى سۆزلەردە ياكى ئايرىم قوليازمىلاردا سۆز بېشىدا كەلگەن a شەكىلدە يېزىلىدىغان ئەھۋالمۇ بار.

ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى:

1. بەزى قوليازمىلاردا k ، q ، h، ﻗ، ﻛ ئېلىكلىرى بىلەن پەرقلەندۈرۈلۈپ يېزىلسا، يەنە بەزى قوليازمىلاردا k ، q ، h لار پەرقلەندۈرۈلمەي ﻗ بەلگىسى بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ.

2. كېيىنكى مەزگىلدىكى قوليازمىلاردا، ئومۇمەن a ياكى ə ھەرپلىرىنىڭ سول تەرىپىگە بىر سىزىق قويۇش ئارقىلىق يەنى ﻧ بەلگىسى بىلەن n تاۋۇشى ئىپادىلەنگەن.

3. سۆز ئوتتۇرىسىدا كەلگەن w، y ھەرپلىرى پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ. ئايرىم قوليازمىلاردىلا سۆز ئوتتۇرىسىدا كەلگەن w تاۋۇشى ئۇچۇن

ﺦ بەلگىسى قوللىنىلىپ y دىن پەرقلەندۇرۇلگەن.

4. s، x تاۋۇشلىرى ئومۇمەن ﺳ بەلگىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، ئۆزئارا پەرقلەندۇرۇلگەن. كېيىنكى مەزگىلدىكى قوليازمىلاردا ﺳ بەلگىسى ئارقىلىق x ئىپادىلىنىپ s دىن پەرقلەندۇرۇلگەن.

5. ئۇزۇك تاۋۇش b، p ۋە g، k لار يېزىقتا پەرقلەندۇرۇلمەيدۇ. p ، b ئۇچۇن ﺒ ، g، k ئۇچۇن ﮎ بەلگىسى قوللىنىلىدۇ.

6. d تاۋۇشى ئۇچۇن ﺘ ، t تاۋۇشى ئۇچۇن ﺗ بەلگىسى بېكىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئىشلىتىلىشى قالايمىقان، ئارىلاش ئىشلىتىلىدىغان ئەھۋال ئۇچرار.

7. (ﺰ) z ھەرپى ئارقىدىكى ھەرپلەردىن ئايرىپ يېزىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا تىنىش بەلگىلىرى سۈپىتىدە «..»، «:» ياكى «: :» بەلگىلىرى قوللىنىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە «: :» بەلگىسى كۆپرەك ئابزاس ئايرىش ئۇچۇن قوللىنىلغان. مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا يەنە قىزىل ياكى قارا بوياقلار بىلەن قويۇلغان «○» بەلگىسىمۇ تىنىش بەلگىسى ئورنىدا قوللىنىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دەسلەپتە ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلغان، كېيىنكى چاغلاردا سولدىن ئوڭغا تېك يېزىلىدىغان بولغان. مۇتلەق كۆپ ساندىكى يادىكارلىقلار سولدىن ئوڭغا تېك يېزىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ياغاچ ئويما باسما شەكلى، بۇددا كلاسسىكلىرى شەكلى ۋە ئىرماش شەكىل دېگەن ئۇچ خىل شەكىلگە ئىگە. ئالدىنقى ئىككى شەكىلدە يېزىلغان يادىكارلىقلار ئوقۇش ئاسانراق، كېيىنكىسىدىكىنى ئوقۇش ناھايىتى قىيىن.

ا ـــــــ

IX. 28a.

— 599 —

(2) मराठी ** Marathi *

...

...

...

ࡌࡓࡌࡁ ࡉࡉࡍ ࡖࡄࡉࡁࡉࡋ ࡀࡁࡎࡀ ࡖࡄࡔࡍ ࡉࡁࡍࡌࡓ ࡖࡉࡏࡃࡅࡀ

ࡉࡁࡎࡁࡋ ࡖࡉࡓ ࡌࡀ ࡖࡁࡏࡎࡁࡓ ࡌࡁࡌࡀ ࡉࡔࡁࡍࡃࡌࡀ ࡀࡌࡁࡅࡋࡃࡀ

ࡀࡌࡉࡍࡋ ࡀࡁࡎࡍ ࡖࡉࡔࡁࡍࡌࡓ ࡀࡁࡌࡋࡌ ࡖࡉࡋࡊࡍ

ࡎࡏࡁࡉࡎࡁࡋ ࡀࡁࡅࡋࡁ ࡁࡌࡁࡁࡁࡌ ࡎࡁࡍ ࡌࡓ ࡖࡉࡁ

ࡁࡁࡋ ࡖࡌࡀ ࡌࡓࡃࡌࡀ ࡖࡁࡁࡅࡍ ࡖࡉࡋ ࡀࡌࡉࡁࡓ ࡖࡌࡉ

ࡉࡁࡀ ࡍ ࡉࡁࡔࡉࡌࡅࡀ ࡞ ࡔࡉࡁࡍࡉࡔࡉࡁࡍ ࡀࡁࡓ

ࡀࡓࡉࡁࡓ ࡁࡓ ࡎࡁࡎࡀ ࡀࡁࡏࡁࡌࡓ ࡁࡎࡍ ࡀࡌࡁࡓࡔࡓ

ࡌࡉࡃࡓ ࡖࡉࡃࡓ ࡉࡉࡋ ࡁࡌࡓࡁࡓ ࡁࡓ ࡎࡍ ࡖࡌࡋࡃࡌࡀ

ࡀࡁࡅࡋࡁ ࡀࡉ ࡖࡉࡁࡔࡁࡌࡍ ࡀࡌࡉࡍ ࡎࡁࡁࡏࡓࡌࡀ

ࡌࡔࡌࡁࡁࡏࡎࡌࡀ ࡀࡁࡉࡌࡓ ࡁࡁࡉࡁࡎࡏࡃࡏࡍ ࡖࡌࡅࡓࡉ ࡍ

ࡁࡅࡓࡋࡌ ࡖࡉࡅࡍ ࡞ ࡀࡌࡉ ࡀࡌࡁࡌࡓ ࡖࡌࡉ ࡎࡁࡌࡃࡓ

ࡁࡌࡎࡍ ࡖࡉࡋ ࡉࡌࡓࡅࡓ ࡌࡓࡉࡍ ࡉࡍ ࡉࡁࡎࡓࡉࡋ

ࡀࡋࡊࡌࡁࡓ ࡁࡓ ࡖࡅࡏࡓࡁࡌࡀ ࡎࡏࡓ ࡌࡁࡌࡀ ࡌࡋࡊࡍ

ࡀࡋࡊࡓࡁ ࡌࡋࡊࡓࡁ ࡅࡃࡁࡓ ࡃࡍ ࡉࡉࡋ ࡀࡌࡉࡍ ࡃ ࡌࡀ

ࡀࡁࡉࡌࡓ ࡁࡁࡉࡃࡎࡏࡃࡏࡍ ࡖࡌࡃࡓࡌࡉ ࡌࡁࡏࡎࡌࡏࡎࡉ ࡅࡌࡉ

ࡔࡉࡔࡁࡔࡉࡍ ࡀࡌࡋࡁࡓࡁࡌ ࡎࡏࡁࡃࡓ ࡁࡋࡉࡌࡓ ࡖࡉࡁࡌࡓ

ࡀࡁࡍ ࡌࡀ ࡉࡎࡏࡌࡓ ࡉࡁࡏࡀ ࡖࡏࡓࡁࡉ ࡞ ࡓࡁࡌ ࡖࡔࡁࡎࡀ

ࡎࡔࡁࡋ ࡉࡁࡏࡀ ࡌࡁࡌࡀ ࡞ ࡎࡋࡊࡓࡁࡍ ࡎࡓࡍ

ࡅࡁࡁࡉࡁࡎࡀ ࡁࡌࡏࡌࡓࡌࡀ ࡖࡁࡏࡁࡌࡀ ࡀࡌࡓࡁࡌ ࡀࡌࡌࡋ ࡞ ࡖࡁࡋ

ࡉࡁࡏࡀ ࡎࡔࡅࡋࡊࡏࡍ ࡀࡁࡏࡌࡍ ࡎࡓࡁࡌࡍ ࡉࡌࡅࡀ

ࡖࡋࡌࡏࡍ ࡀࡌࡏࡌࡓ ࡎࡁࡓ ࡎࡌࡎࡓ ࡎࡋࡊࡎࡀ ࡀࡌࡉ ࡞

ࡌࡓࡌࡍ ࡉࡍ ࡀࡌࡁࡓ ࡎࡌࡁࡎࡓࡁࡓ ࡌࡁࡅࡍ ࡎࡔࡓ ࡁࡍࡓࡁࡓ

ࡎࡔࡓ ࡉࡎࡓࡃࡉ ࡌࡁࡌࡀ ࡌࡍࡌࡍ ࡞ ࡀࡌࡉ ࡀࡌࡋࡊࡍ ࡀࡌࡉ

ಅಂಗಾಂಗ ಮಾಡಿದ ಅಪರಾಧಿಯನ್ನು ಅಂಗಚ್ಛೇದನ ಮಾಡಿ ಅಥವಾ ಆತನ ಅಂಗಾಂಗಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ ಅಥವಾ ಆತನ ಅಂಗಾಂಗಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತು

IX. 29b.

L. 30a.

(क) .....

(ख) .....

(ग) .....

(घ) .....

(ङ) .....

(च) .....

(छ) .....

(ज) .....

(झ) .....

(ञ) .....

(ट) .....

(ठ) .....

(ड) .....

(ढ) .....

(ण) .....

(त) .....

(थ) .....

(द) .....

(ध) .....

(न) .....

(प) .....

(फ) .....

(ब) .....

(भ) .....

(म) .....

(य) .....

(र) .....

(ल) .....

(व) .....

(श) .....

(ष) .....

(स) .....

(ह) .....

(क्ष) .....

(त्र) .....

(ज्ञ) .....

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ○ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] . . . .
[illegible] . . . .
[illegible] . . . .

— 606 —

X. 5a.

ಅಂಗಡಿಗಳನ್ನು ಬೆಂಕಿಹಾಕಿ ಸುಟ್ಟರು ಎಂದು ಅವರು ಅಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ.
ಆದರೆ ಅವರು ಅಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವರು ಅಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು
ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅವರು ಅಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.
ಅವರು ಅಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅವರು ಅಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ
ಎಂದು

ಮಾಡಿದ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಕೊಟ್ಟ ಸಾಮಾನಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾದ ಹಣವನ್ನು ಕೊಡಲು ಅಥವಾ ಪಡೆಯಲು ಇರುವ ಹಕ್ಕು ಅಥವಾ ಅಧಿಕಾರ ಯಾವುದೇ ಆಗಿರಲಿ ಅದು ಸಾಲವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಾಲವು ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಸ್ಥಿರ ಆಸ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಇರಬಹುದು ಅಥವಾ ಇಲ್ಲದಿರಬಹುದು. ಸಾಲವು ಸ್ಥಿರ ಆಸ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಇರುವುದಾದರೆ ಅದು ಸ್ಥಿರ ಆಸ್ತಿಯ ಮೇಲಿನ ಭಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಲವು ಸ್ಥಿರ ಆಸ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಇಲ್ಲದಿರುವುದಾದರೆ ಅದು ಸಾಲಗಾರನ ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಸ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಭಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ

ࡄࡀࡍ ࡖࡀࡉࡌࡀࡓ ࡁ ࡖࡀࡎࡅࡄࡉࡀ ࡌࡀࡓࡀࡍ ࡅࡌࡀࡍࡃࡀ ࡖࡄࡉࡉࡀ
ࡌࡀࡓࡀ ࡌࡀࡋࡊࡀ . ࡄࡀࡍ ࡖࡍࡀࡄࡓࡀ ࡌࡀࡍࡄࡀ ࡅࡉࡀࡓ ࡄࡉࡉࡀ
ࡉࡀࡓࡉࡀ ࡁࡀࡅࡀ ࡅࡀࡁࡀ ࡅࡊࡅࡔࡈࡀ ࡁࡅࡀ ࡄࡉࡉࡀ
ࡉࡀࡌࡀ ࡌࡀࡓࡀ ࡉࡄࡀ ࡁࡀࡓࡄࡉࡀ ࡌࡉࡀࡓࡀ ࡌࡉࡀ ࡀࡓࡁࡀ
ࡅࡊࡅࡔࡈࡀ ࡍࡀࡍ ࡄࡉࡉࡀ ࡀࡓࡀࡉࡀ ࡅࡀࡔࡀࡓࡉࡀ
ࡃࡓࡀࡔࡀ ࡌࡀࡓࡀ ࡋࡀ ࡅࡀࡍࡄࡉࡓࡀ ࡁࡀࡋࡊࡀࡍ ࡁࡍࡉࡀ
ࡌࡀࡓࡀ ࡄࡀࡉࡀ ࡉࡀࡍࡀࡁࡉࡀ ○ ࡁࡀࡓࡉࡀ ࡄࡉࡃࡀࡍ .
ࡉࡀࡌࡀࡋࡊࡀ ࡅࡀࡓ ࡌࡀࡍࡄࡀ ࡌࡀࡍࡉࡀ ࡅࡀࡄࡀࡁ ࡉࡀࡍ
ࡌࡀࡓࡀ ࡌࡀࡋࡊࡀ ؛ ࡅࡀࡍ ࡅࡀࡍࡃࡀ ࡄࡀࡋࡊࡀ ࡉࡀࡍࡄࡀࡁ
ࡌࡀࡓࡀࡁ ࡌࡀࡍࡌࡀࡌ ࡌࡀࡁ ࡅࡀࡁ ࡌࡀࡓࡀࡁ ࡅࡀࡀ
ࡅࡀࡍ ࡅࡉࡀࡓ ࡄࡀࡓࡀ ࡁࡀࡌࡀࡋ ࡌࡀࡄࡀࡋࡊࡉࡍ ࡄࡀ ࡁ ࡄࡀࡓࡀ
ࡌࡉࡀ ࡌࡀࡓࡀ ࡄࡀࡌࡀࡋࡊࡀ . ࡌࡀࡁ ࡅࡀࡁ ࡌࡀࡓࡀࡍ ࡄࡀࡍࡀ
ࡌࡀࡍࡀ ࡆࡓࡀࡁࡀ ࡅࡀࡌࡀࡁ . ࡅࡉࡀࡓ ࡄࡉࡉࡀ ࡄࡀࡅࡀࡍ
ࡄࡉࡉࡀ ࡉࡀࡄࡀ ࡄࡉࡉࡀ ࡄࡀࡄࡉࡀࡍ ࡄࡉࡉࡀ ࡅࡀࡍࡀࡁ ࡄࡉࡉࡀ
ࡌࡉࡀࡓࡀ ࡄࡉࡉࡀ ࡄࡀࡁ ࡀࡄࡀࡋࡀ ࡁࡉࡀࡓࡀ ࡁࡀࡌࡀࡓ
ࡍࡀࡄࡀࡉࡀ ࡌࡀࡍ ࡌ ࡄࡀࡍ ࡀࡋࡀࡋࡀ . ࡉࡀࡌࡀࡋࡀࡍ
ࡄࡀࡋࡀ ࡌࡀࡍࡀ ࡌࡀࡄࡀࡓࡀ ○ ࡄࡀ ࡌࡀࡓࡀࡓ ࡁࡀࡌࡀ . ࡅࡀࡓ
ࡅࡀࡍ ࡉࡀࡄࡀࡓࡀࡓࡀ ࡄࡀ ࡅࡉࡀࡓ ࡁࡀ ࡌࡀࡓࡀࡅࡀࡓࡀࡀ
ࡌࡀࡓࡀ ࡌࡀࡋࡊࡀ . ࡅࡀࡍ ࡁࡀࡍࡃࡀࡓ ࡄࡀࡋࡊࡀ ࡌࡀࡍࡀࡀࡀ ࡍࡀࡓࡀ
ࡋࡊࡀ ࡌࡀ ࡉࡀࡄࡀࡋࡀࡀ ࡌࡀࡓࡀ ࡌࡀࡍࡀࡁࡀ ࡁࡀ
ࡄࡀࡍࡀ ࡌࡀࡓࡀ ࡌࡀࡋࡊࡀ . ࡅࡀࡍ ࡉࡀࡍࡀࡄࡉࡓ ࡌࡀࡄࡀࡓ ࡉࡀࡌࡀࡓ
ࡌࡀࡍࡀࡓࡀࡓ ࡅࡀࡍࡀࡄࡀࡍࡀ ࡄࡉࡀࡄࡀࡓࡀࡓ ࡄࡀ
ࡀࡉࡀࡓ ࡄࡀࡓࡀࡓ ࡁࡀࡍࡀࡓࡀ ࡃࡓࡀࡔࡀ ࡁࡀ ࡌࡀࡍࡀࡓࡀ

ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਅਪੀਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਉਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਤੱਥ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਨਿਪਟਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਇਹ ਅਪੀਲਾਂ ਸਾਲ 1970 ਦੇ ਸਿਵਲ ਸੂਟ ਨੰਬਰ 1 ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫੈਸਲੇ ਅਤੇ ਡਿਕਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਦਈ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਖਸਰਾ ਨੰਬਰ 1 ਦੇ ਮੁਰੱਬਾ ਨੰਬਰ 1 ਦੇ ਕੁਲ ਰਕਬੇ 1 ਕਨਾਲ 1 ਮਰਲੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਇੰਤਕਾਲ ਨੰਬਰ 1 ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਤੀਵਾਦੀ ਨੰਬਰ 1 ਨੂੰ ਵੇਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਤੀਵਾਦੀ ਨੰਬਰ 1 ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਤੀਵਾਦੀ ਨੰਬਰ 1 ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤ

قوچۇ ئىدىقۇتلىقىغا دائىر يادىكارلىقلار

ئەقلىيە

1. Bilig biling ya bəgim
   Bilig sanga əx bolur
   Bilig bilgən ol ərkə
   Bir kün dəwlət tux bolur

2. Biliglig ər bilingə
   Tax qorsansa qax bolur
   Biligsizning yanīqa
   Altun qoysa tax bolur

3. qilmaqu qilīqlarnī
   Axnuqə sanmīx kərək
   Sanmadīn qilmīxta kin
   Nətəgin tanmīx kərək

4. Ayīpsīz tixikə ər
   Boyunīn sunmīx kərək

Ol andaq tüzün birlə
Tirklik kilmix kərək

5. Akikət bolsa tüzün
Anga jan bərmix kərək
Məngi qin ol məngi ok
Takī nə aymīx kərək

6. Ix kilqu əygü ixni
Kərkitür kəni yolnī
Kəsmənglər əgri talnī
Təbəsintə miwə bar

(بانگ بىلەن رەخمەتنىڭ 1933-يىلى ئەنگلىيىدە چىقىدىغان «ئۇلۇغ ئاسىيا» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان "قەدىمكى تۇرپان قوشاقلىرى" دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.)

* * *

7. Ərdəmlig kixi ərdin birlə tüz ol
Ərdəmsiz kixi ətük iqinkəki ulyak birlə tüz ol

8. Bəgimsinməyük bəg bolsar bəltir sayu bəlgəsalur
Atakimsinmayuk atiq bulsar art sayu mayakayur

9. Buyanlīq kixi burhanlar birlə tüz ol

Buyansīz kixi buk bakīr birlə tüz ol

(رەخمەتتىك «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ توپلىمى»دا ئېلان قىلغان «تۇرپاندىكى تۇركچە يازما يادنكارلىقلار» دېگەن ئەسەردىن ئېلىندى. 7-توپلام، 54-بەت)

سۆزلۈك ①

1. art	8.2	(1) ئارقا، كەين؛ (2) تاغ ئۆتكىلى، جىلغا
2. at	8.4	ئىسىم، ئات، نام
3. atakīmsīnmayuk	8.2	ئاتىقى چىقمىغان
4. axnu	3.2	ئالدى بىلەن
5. ay-	5.4	ئېيتماق، سۆزلىمەك
6. bakīr	9.2	مىس
7. bil	2.1	بەل
8.bil-	1.1	بىلمەك، ئۆگەنمەك
9. bilig	1.1	بىلىم، ئەقىل-پاراسەت
10.bul-	8.2	ئېرىشمەك، قولغا كەلتۈرمەك

① 1. دەرسلىكتىكى "سۆزلۈك" قىسمىغا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يوق ياكى ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدىغان، تاۋۇش ۋە مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولغان سۆزلەر كىرگۈزۈلدى.

2. سۆزلەر يېڭى يېزىقتىكى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى. تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش "ī" بىلەن باشلانغان سۆزلەر سۆزلۈكتىكى ئاخىرىغا بېرىلدى.

3. بەزى سۆزلەرنىڭ ۋاريانتلىرى "~" بەلگىسى بىلەن تىرناق ئىچىگە ئېلىپ بېرىلدى.

4. سۆزلەرنىڭ كەينىدىكى ئەرەبچە سانلار شۇ سۆز تۇنجى قېتىم كۆرۈلگەن قۇر (ياكى كۆپلەت ۋە مىسرا)نى كۆرسىتىدۇ.

11.burhan	9.1	بۇرخان، بۇت
12.buyan	9.2	ساۋاب، ياخشىلىق
13.buyansïz	9.2	ئەخلاقسىز، ئەدەبسىز
14.buq	9.2	(1) بوغۇز، گال؛ (2) ئىششىق؛ (3) پوق
15.bəgimsinməyük	8.1	ئەمەل تۇتمىغان، ئەمەلسىرىگەن
16.bəltir	8.1	بەلتىر، دوقمۇش
17.kin	3.3	كېيىن
18.kərək	3.2	كېرەك
19.kəni	6.1	توغرا، چىن
20.maya qla-	8.2	(1) مايالىماق؛ (2) بەلگە سالماق
21. məngi	5.3	(1) خۇشاللىق، سۆيۈنۈش؛ (2) ئە-بەدىي، مەڭگۈ
22.nə	5.4	نېمە
23.nətəgin	3.4	نېمىشقا
24.ol	13	(1) ئۇ؛ (2) -دۇر، -تۇر
25.oq(~ək)	5.3	-لا، -لە (يۇكلىمە، تەكىتلەشنى بىل-دۇرىدۇ)
26.san-	3.2	ئويلىماق
27.sayu	8.1	ھەربىر، ھەرقايسى، ھەر تەرەپ
28.taqï	5.4	يەنە
29.tixi	4.1	ئايال، چىشى
30.tux	1.4	يار، ھەمراھ
31.tüzün	4.3	تۇز، كەمتەر، مۇلايىم

32. ulyaq	7.2	پېتەك
33. ya	1.1	ھەي
34.qax	2.2	ياقۇت، قاش تېشى
35.qorsan-	2.2	قىستۇرماق، تۇكمەك
36.ərdin	7.1	گۆھەر
37.ərdəmlig	7.1	پەزىلەتلىك، ئەخلاقلىق
38.əx(~ix)	1.2	ھەمراھ، يار، دوست
39.əygü(~ədgü)	6.1	ياخشى، ئوبدان، ئەزگۈ

ئىزاھ ①

1. قوچۇ (قەدىمكى تۈرپان) شېئىر-قوشاقلىرى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە:

قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار شانلىق قوچۇ مەدەنىيىتىنى ارانقان. قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرى مانا شۇ مەدەنىيەت خەزىنىسىدە نۇر چاقناپ ۋۇجۇدىغان مىللىي مىراسلىرىمىزنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى.

قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرى سان جەھەتتىن كۆپ بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭ تېمىلىرىمۇ كەڭ، شەكلى خىلمۇ خىل، تىلى يارقىن.

قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش يالغۇز ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنلىرىنى ئۆگىنىش، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى-

---

① 1. ئىسىملىق ھالدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يوق، يېكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىسى بىلەن ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدىغان گرامماتىكىلىق نۇقتىلارغا، جۈملىدىن بەزى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق نۇقتىلارغا ئىزاھ بېرىلدى.

2. ئانچە تونۇش بولمىغان شەخس، يەر نامى، قەبىلە ۋە زور ۋەقەلەرگە، يادىكارلىقلارنىڭ ئاپتورلىرى ۋە بېزىلغان ۋاقتى قاتارلىقلارغىمۇ قىسقىچە ئىزاھ بېرىلدى.

دىكى بەزى قاراڭغۇلۇقلارنى يورۇتۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى يورۇتۇشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

دەرسلىكىمىزگە نەمۇنە سۈپىتىدە نەچچە ئون يىلدىن بۇيان چەت ئەل ژۇرناللىرىدا ئېلان قىلىنغان قوچۇ شېئىر-قوشاقلىرىدىن بىر قىسمىنى تاللاپ كىرگۈزدۇق.

2. «ئەقلىيە» ata kīmsīnmayuk 2.8 (ئاتىقى چىقمىغان): بۇ سۆز شەكىلىنىڭ تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، ئۇنىڭ يىلتىزى ata k (ئاتاق، ئابروي) بولۇپ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا ئىسىمدىن (تۈرغۇن سۆزلەردىن) پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە -īmsīn (~-imsin) قوشۇلۇپ ata kī -msīn (ئاتىقىنى چىقىرىشقا ئىنتىلمەك، ئاتىقىنى چىقىرىشقا تەمشىلمەك) شەكلىنى ئالغان، ئاندىن ئۇنىڭغا يەنە پېئىلنىڭ بولۇشسىز قوشۇمچىسى -ma (~-mə) ۋە پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى -yuk (~-yük) قوشۇلغان. «ئەقلىيە» 1.8 دىكى bəgimsinməyük نىڭ تۈزۈلۈشىمۇ ata kīmsīmayuk بىلەن ئوخشاش.

3. «ئەقلىيە» -ig 1.1: پېئىلدىن ئىسىم ۋە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزەك بىلەن قوشۇمچىلارنىڭ قاتتىق ماسلىشىش قائىدىسىگە ئاساسەن، بۇ قوشۇمچە تۆۋەندىكى شەكىللەرگە ئىگە:

-aq, -ak, -əg, -ək, -īq, -īk, -ig, -ik,

-q, -k, -g, -k, -uq, -uk, -üg, -ük

«ئەقلىيە» bilig 1 (بىلىم) <-bil(بىلمەك، ئۆگەنمەك) +ig-تىن، «ئەقلىيە» 3 دىكى kīlīq (قىلىق) -kīl (قىلماق، ھەرىكەتلەنمەك) +īk-تىن كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا بۇ قوشۇمچىلاردىن ياسالغان سۆزلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

kapaq (ئىشىك) <-kap (ياپماق) +aq-

ornaq (تەخت، ئورۇن)	‹-orna (ئورۇنلاشماق)	+q-
katīq (قاتتىق)	‹-kat (قاتماق)	+īq-
bədük (بۇيۇك)	‹-bədü (چوڭ بولماق)	+k-
səwig (خوتۇن)	‹-səw (سۆيمەك)	+ig

ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى sozuk ، yaylak ، yoruk ، buzuk قاتارلىقلارمۇ بۇ تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل ئۆزەكلىرىگە يۇقىرىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

4. «ئەقلىيە» ol 3: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز بىرقانچە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

1) كىشىلىك ئالماش بولۇپ كېلىپ "ئۇ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

Ol bu yərig kīxlaqlantī.

ئۇ بۇ يەردە قىشلىدى.

2) كۆرسىتىش ئالماش بولۇپ كېلىپ "ئۇ، ئاشۇ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

Ol sabīq əxitip...

(ئۇ) ئۇ سۆزنى ئاڭلاپ...

3) ئىسىم (ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر) خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە، خەۋەردىن كېيىن كېلىپ ھۆكۈم، كېسىم رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

Bu nixan mən tanuq yaraq sīlqanīng ol.

بۇ تامغا مەنكى گۈۋاھچى يارىغ سىلغانىڭدۇر.

5. «ئەقلىيە» 1.3 -qu (-ku، -gü، -kü) ھەرىكەتنامە قوشۇمچىلىرى بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ نامىنى، جەريانىنى ياكى ۋۇجۇتقا چىقىشقا تېگىش-

لىك ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ.

«ئەقلىيە» 1 -qu+kilma-＞kilma qu دىن كەلگەن بولۇپ " قىلمايدىغان، قىلماسلىقا تېگىشلىك" دېگەن مەنىدە.

6. «ئەقلىيە» 3.3 -mix)-mix): سۈپەتداش قوشۇمچىسى. «ئەقلىيە» 3.3 تىكى kil-kilmix دېگەن پېئىلنىڭ يۇقىرىقى قوشۇمچە بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى. بۇ قوشۇمچە ئومۇمەن پۇتكەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. kilmix = قىلغان.

7. «ئەقلىيە» 3.3 -ta (-tə، -da، -də): ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئورۇن كېلىش ئۇقۇمى ھەرىكەت يۈز بەرگەن ئورۇن، ۋاقىت، مەسىلەن: baliqta (شەھەردە)، eddə (ۋاقىتتا) قاتارلىقلارنى بىلدۈرگەنىنىڭ سىرتىدا، يەنە ھەرىكەتنىڭ چېقىش مەنبەسىنمۇ ئىپادىلەيدۇ. «ئەقلىيە» 3.3 تىكى kilmixta دا ta- چېقىش كېلىش مەنىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مەسىلەن، kilmixta kin= قىلغاندىن كېيىن. شۇڭا بەزىلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى -da، -ta، -də، -tə- نى ئورۇن-چېقىش كېلىش قوشۇمچىلىرى دەپ ئاتايدۇ.

8. «ئەقلىيە» 2.4 -n (-in، -īn): ئىسىمنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ قوشۇمچىلار ئومۇمەن، تەۋەلىك بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىم ئۆزەكلىرىگە قوشۇلىدۇ.

«ئەقلىيە» 2.4 دىكى boyunin (بويىنىنى)＞boyun (بويۇن) - ī+ (تەۋەلىك III شەخس قوشۇمچىسى) +n- دىن كەلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بۇ قوشۇمچىلار شېئىر ۋە ماقال-تەمسىلەردىلا ئۇچرايدۇ.

9. «ئەقلىيە» 1.6 -gü (-kü، -qu، -ku): پېئىلدىن ئىسىم ياكى سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە. «ئەقلىيە» 1.6 دىكى əygü (ədgü)＞(əd-～)əy- ياخشىلانماق، ئەي بولماق +gü- دىن كەلگەن. يادىكارلىقلاردىكى ay qu (مەسلىھەتچى)＞ay- (سۆزلىمەك) +qu-، tari

qu(تېرىلغۇ) <-tarī (تېرىماق) +qu- دىن كەلگەن. ھازىرقى ئىستېمالدا ئىمىزدىكى ilqu، emizgü، səzgü قاتارلىق سۆزلەر يۇقىرىقى ئاساستا ياسالغان.

10. ئىسىملار كېلىش بىلەن تۇرلەنگەندە "-n" تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا تەۋەلىك III شەخس بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىملار (ئالماشلار) يەنە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن (ئىگىلىك كېلىش، چۈشۈم كېلىشتىن باشقا) تۇرلەنگەندە، III شەخس قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسى ئارىلىقىدا "-n" تاۋۇشى پەيدا بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال بار ئىدى. «ئەقلىيە» 4.6 تىكى təbəsintə دېگەن سۆز شەكلىنىڭ تەركىبىدىكى "-n" شۇ سەۋەبتىن قوشۇلۇپ قالغان.

11. «ئەقلىيە» 1.7 -dəm (-dam): ئىسىمدىن ئىسىم ياكى سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە. «ئەقلىيە» 1.7 دىكى ərdəm (پەزىلەت، ئەخلاق (ər(ئەر)+dəm- دىن كەلگەن.

12. «ئەقلىيە» 2.7 -lig(-liq، -lik، -luq، -luk، -lüg، -lük) ئىسىمدىن سۈپەت ياسىغۇچى ئۇنۇملۇك قوشۇمچە. «ئەقلىيە» 2.7 دىكى ərdəmlig (ئەخلاقلىق) ərdəm (ئەخلاق) +lig- دىن، «ئەقلىيە» 1.9 دىكى buyanliq (ساۋابلىق) buyan (ساۋاب) +liq- دىن كەلگەن. ھازىرقى تىلىمىزدا بۇ قوشۇمچىلار lik-، lik- كە قېلىپلاشقان.

13. «ئەقلىيە» 2.8 -iq (-ig، -ik، -īk، -uq، -üg، -q، -g)ئىسىمنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ يەنە بىر خىلى. «ئەقلىيە» 2.8 دىكى atiq (نامنى) at (نام) + iq- دىن كەلگەن. تىل تەرەققىياتى داۋامىدا چۈشۈم كېلىشىنىڭ بۇ بىر يۇرۇش قوشۇمچىلىرى ئىستېمالىمىزدىن چۈشۈپ قالغان.

14. «ئەقلىيە» 2.9 -buyan ساۋاب: بۇددا ئاتالغۇسى، سانسكرىت تىلىدىكى buyan دىن كەلگەن بولۇپ، بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا

كۆپ ئۇچرايدۇ. كېيىن بۇ سۆز ئاساسدا يەنە تۆۋەندىكى سۆزلەر ياسىلىپ كەڭ قوللىنىلغان.

ساۋابلىق	buyanlīq	ساۋابلىق قىلماق	buyanla-
ساۋابسىز	buyansīz	ساۋابلىق قىلغۇچى	buyanqī

شۇنداق ئورۇنلاردا[1]

1. Alquzu turur qat qat taqda
   Amīl aqlaq aranyatanta
   Artuq səgüt altīnta
   Akar suwluqta
   Amranqī qīn uqdaqī quxqīalar
   Tirinlik quwraqlīqta
   Atqaqsīzīn məngi təgingülüg ol
   Anī təg orunlarta

2. Iq təring qat bük taqda
   Irkəki səki aranyatanta
   Idiz tikin qayalīqbasquqluq ərip
   Idi tikisizdə
   Imirt qoqurt səgüt arasīnta
   Inqkə kiə suw qīdīqīnta

---

[1] شېئىرنىڭ ھەربىر كۆپلېتسىنىڭ ئاخىردا "anī təg orunlarda" تەكرارلانغانلىقى ئۈچۈن، بۇ شېئىرنىڭ ماۋزۇسىنى «شۇنداق ئورۇنلاردا» دەپ بېكىتىپ ئوردۇق.

Ilinməksizin dyan olurqulukˌ ol
Anī təg orunlarta

3. Səling bulung təring taqda
Səwiglig aranyatanta
Səwrəlip akˌar suwluq ərip
Səp səm aqlakˌta
Səkiz türlüg yiillər üzə təprəmədin
Sərilip anta
Sərə yalnguzīn nom məngisin təgingülüg ol
Anī təg orunlarta

4. Kəkərip turur kərklüg taqda
Kəngül yaraxī aqlakˌ orunta
Kəp yigi təlim səgütlüg ərip
Kəkirip turur kəlmən suwlukˌta
Kəz baxlap kˌaqīqlarīn yīqīnīp
kəzünmix bililmixqə orunlarta
Küsənqigsizin məngi təgingülüg ol
Anī təg orunlarta

(بـــۇ شېئىر پارچىسى ھازىر ئەنگلىيىنىڭ ئۇلۇغ برىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ستەيىن دۇنخۇاڭدىن قولغا چۈشۈرۈپ ئالغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى شېئىرلار توپلىمىدىن ئېلىندى. نومۇرى ئور 〈or〉 8212

(108)، 1-بەت).

سۆزلۈك

1. alkuzu	1.1	ھەممە، بارلىق
2. amranqiq	1.5	خۇشال
3. amil	1.2	تىنچ، جىمجىت
4.ani	1.8	شۇنداق، مۇنداق
5. artuq	1.3	ئارتچا
6. atkaqsiz	1.7	غەم-ئەندىشىسىز
7. aqlak	1.2	(1) خىلۇەت، چەت؛ (2) تەنھا، يالغۇز
8. basqukluq	2.3	يەكپارە، تاغ پارچىسى، قىيا
9. dyan	2.7	ئويلىنىش، خىيال، ئوي، دىيان، پەرىشان بولىش
10.idiz	2.4	ئېگىز
11.ilinməksiz	2.7	غەۋغاسىز، جىمجىت
12.imirt	2.5	ئىمىرت دەرىخى
13.inqkəkiə	2.6	ئىنچىكىگىنە
14.irkəki səki	2.2	قەدىمكى، بۇرۇنقى، پۇشتى
15.kəlmən	4.4	سۇلۇق، كۆل كۆپ
16.kəngül yaraxi	4.2	كۆڭۈلگە ياقىدىغان
17.küsənqig	4.7	ئاررۇ، ئىستەك
18.kəzün-	4.6	كۆرۈنمەك
19.olur-	2.7	ئولتۇرماق، جايلاشماق

20. qoqurt	2.5	چوغۇرت دەرىخى
21.səkiz türlüg yiil	3.5	ھەرقانداق شامال
22. səling	3.1	يىراق
23.səp səm	3.4	جىمجىت
24.sər-	3.6	سەۋر قىلماق، چىدىماق
25.səril-	3.7	تۇرماق، سىرىلماق
26. səwrəl-	3.3	ئاستا ئاقماق، سۆرەلمەك
27.səgüt	1.3	(1) دەرەخ؛ (2) سۆگەت
28.tikin	2.3	تىك
29.tikisiz	2.4	شاۋقۇنسىز، گۈلدۈر-تاراقسىز
30.tirinlik	1.6	يىغىلىدىغان جاي
31.-təg	1.8	-دەك، -تەك
33.təprə-	3.5	(1) ئىپرىشمەك، قولغا كەلتۈرمەك؛ (2) يەتمەك، تەگمەك، تەۋرىمەك
34.təring	2.1	چوڭقۇر
35.yalnguz	3.7	يالغۇز، تەنھا
36.yig	4.3	(1) ياخشى؛ (2) خام
37.yiqin-	4.5	(1) يىغماق، يىغىشتۇرماق؛ (2) تەھ- ىدىت سالماق، ھۇجۇم قىلماق
38.kaqiq	4.5	ئوغرى، قاچقۇن
39.kayalik	2.3	قىيالىق
40.kuwraqlik	1.6	قۇرۇقلۇق
41.kuxkia	1.5	قۇش
42.kidiq	2.8	قات، بوي، چەت
43.ər-	2.3	ھۆكۈم يۈرگۈزمەچى پىئىلى

44. üzə	3.5	(1) ئۈست؛ (2) ـده، ـته

خاس ئىسىملار

Aranyatan	1.21.	ئارانيياتان

ئىزاھ

1. «شۇنداق ئورۇنلاردا» aranyatan 2.1: بۇ سانسكرىت تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، ئەسلى "ئورمان، ئورمانلىق" دېگەن مەنىدە، بۇ شېئىردا خاس ئىسىم ئورنىدا كەلگەن.

2. «شۇنداق ئورۇنلاردا» -īq 5.1 (-ik ،-ig ،-īk): ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن (ئاساسەن سۈپەتتىن) ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنى (ئاساسەن ئىسىم) ياسىغۇچى قوشۇمچە. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.1 دىكى amranqiq سۆزى amranq- (شادلىق، خۇشاللىق) دېگەن ئىسىمغا -īq نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 7.4 دىكى küsənqig سۆزى küsənq - (ئارزۇ، تىلەك) دېگەن ئىسىمغا -ig نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. ۋاستە كېلىش توغرىسىدا: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىدە "ۋاستە كېلىش" تېپى بار، ئۇنىڭ قوشۇمچىلىرى -n، -in، -īn، -un، -ün، -an، -ən دىن ئىبارەت. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاستە كېلىش ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى ۋاستە، ئۇسۇل، ھالەت قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

bəzədim kitabni nawadir səziin (كىتابنى ئەڭ ئېسىل سۆزلەر بىلەن بېزىدىم) دېگەن شېئىر جۈملىدىكى səz - səziin نىڭ ۋاستە كېلىش قوشۇمچىسى -iin بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ -bəzə دېگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى ۋاستىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

«شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.1 تىكى amranqī qīn مۇ amranqī q دېگەن ئىسىمنىڭ ۋاستە كېلىش قوشۇمچىسى -īn بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، -uq دېگەن ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىدىكى ھالەتنى كۆرسىتىپ كەلگەن. سېلىشتۇرۇڭ:

amranqī qīn uqdaqī ķux ķīalar

شادلىق بىلەن ئۇچقۇچى قۇشلار

4. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.1 -daqī(-təqi): پېئىلنىڭ پۈتمىگەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى بولۇپ، چوقۇم يۈز بېرىدىغان ياكى چوقۇم ۋۇجۇتقا چىقىرىلىشى زۆرۈر بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

«شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.1 تىكى uqdaqī (ئۇچىدىغان، ئۇچقۇچى) <-uq(ئۇچماق) +daqī-دىن كەلگەن.

5. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 7.1 -gülük(-külük، -qulu ķ، -kulu ķ): پۈتمىگەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە، بىرەر ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنداش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنداش قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

Ol barqulu ķ ərdi.

ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى.

بۇ شېئىرىدىكى olur- ، təgin- ، olurqulu ķ ، təgingülük پېئىللىرىغا يۇقىرىقى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۈپەتداشلار-دۇر.

هازىر .بۇ قوشۇمچىلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شېۋىسىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. بەزىلەر بۇ قوشۇمچىنى پېئىلنىڭ زۆرۈرىيەت راي قوشۇمچىسى دەپمۇ ئاتايدۇ.

6. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 2 -kiyə(-kī(y)a، -gi(y)ə، -qī(y)a): سۆپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە قوشۇمچىسى بولۇپ، سۆپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئامراقلىق، كۈچەيتىش ياكى كىچىكلىتىش ھېسسىياتىنى كىرگۈزىدۇ. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 6.2 دىكى inqkəkiyə، inqkə (ئىنچىكە) دېگەن سۆپەتكە -kiyə نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. بۇ يەردە سۆپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى كۈچەيتىش مەنىسىدە كەلگەن.

7. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 7.2 -mək (-maq): پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ، پېئىلنىڭ -mak ھەرىكەتنامە قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش، يەنى شۇ قوشۇمچىدىن تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بۆلۈنۈپ چىققان. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 7.2 دىكى ilinmək (ئېسىلىش) ilin- (ئېسىلماق) +mək- تىن كەلگەن. ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى ilmək، kīrmak (kizmak) قاتارلىقلارمۇ شۇ ئاساستا ياسالغان.

8. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 7.2 dyan: بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، سانسكرىت تىلىدىكى dhyana ("سۆكۈتتە ئولتۇرۇپ خىيال سۈرۈش، يامانلىقتىن ۋاز كېچىش" مەنىسىدە) دىن كەلگەن. ئۇ بۇددىستلارنىڭ تۇيغۇ-سىدىكى چوڭقۇر ئوي-خىيالنى كۆرسىتىدۇ.

9. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.3 səkiz türlüg yiil (ھەرقانداق شامال): شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمال ۋە شەرقىي شىمال، غەربىي شىمال، غەربىي جەنۇب، جەنۇبىي شىمال يۆنىلىشلىرىدىن چىقىدىغان شامالالارنى كۆرسىتىدۇ. سۆزلۈكتە "ھەرقانداق شامال" دەپ ئىزاھلاندى.

10. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 5.3 üzə: تىركەلمە، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە تىركىلىپ كېلىپ، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

تۆۆەندىكى جۈملىلەر تەركىبىدىكى üzə نىڭ مەنىلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭ.

Sizlər üq türlüg sa ḳīnq üzə kirtingizlər.

سىلەر ئۇچ تۈرلۈك ئوي بىلەن كىردىڭلار.

tarḍux ḅodun üzə xaḍ ərtim.

تاردۇش خەلقى ئۈستىدە شاد بولۇپ ئولتۇرغانىدىم.

aqma ḳ suwsuma ḳ üzə sī ḳīlīp ...

ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن قىينىلىپ...

11. «شۇنداق ئورۇنلاردا» 6.4 kəz baxlap ḳaqī ɋlar - كۆز باشچىلىقىدىكى ئوغرىلار: بۇ بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، بەزى يادىكارلىقلاردا altī ḳaqī ɋ - "ئالتە ئوغرى" دەپمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇ كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، تىل، بەدەن ۋە مېڭە (تەپەككۇر) دىن ئىبارەت ئالتە سەزگۈ ئەزانى كۆرسىتىدۇ. بۇددا دىنىدا بۇ ئالتە نەرسە تىنىلىقلارنىڭ گۇناھ ئۆتكۈزۈشىدىكى تۈپكى سەۋەب دەپ قارىلىدۇ.

تۇغقانلارنى سېغىنىش

1. Aḳlar bulīt ərləp kəkirəp
Alḳuḳa mu ḳar yaqurur
Aḳ bir saqlīq ḳarī anam
Aqīyu mu yaxlarīn aḳīdur

2. Ḳaralar bulut ərləp kəkirəp
Ḳar mu yamqur ol yaqurur
Ḳarī yaxlīq ol anam
Kayquta mu yaxīn aḳīdur

3. Yazḳī bulut yaxlap kəkirəp
Yamqurlar mu ol yaqīdur
Yaxı kiqig alqanlarīm
Yaxlarīn mu aḳīdur

4. Küzki bulīt kəkirəp ərləp
Kəp mu yamqur ol yaqīdur
Kəngül taxīm iki kiqig
Kəz yaxlarīn mu ol aḳīdur

5. Adaylarīm ķaqma ķulun
Atam ķayda tər mü ərki
Amraķ toqmīx ini kəlin
Aqam ķayda tər mü ərki

6. Bəldə turqan bix on aqlan
Bəgim ķayda tər mü ərki
Bəzəkliktə ķīzlar ķīrķīn
Bərtər mü kəngülin (ərki)①

7. Katta turqaq ol oqlan
Kayda bəgim tər mu ərki
Kuquxluq künni kəsəp
Kayqu (da biz tər mu) ərki

(بانگ بىلەن رەخمەتنىڭ ئەنگلىيىدە چىقىدىغان «ئۇلۇغ ئاسىيا» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان "قەدىمكى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى" دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى).

سۆزلۈك

(1) قۇش باللىرى؛ (2) ئەتىۋارلىق 5.1 1. aday (~atay)

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەر ئەسلى قوليازمىدىكى ئۆچۈپ كەتكەن سۆزنىڭ ئورنىغا كونتېكستقا ئاساسەن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن سۆزلەردۇر.

2. alku (~alqu)	1.1	ھەممە، بارلىق
3. aqī-	1.4	ئاچچىقلىماق، ھەسرەت چەكمەك
3. aqī-	1.4	ئاكا
5.akīd-	1.4	ئېقىتماق، ئاققۇزماق
6. bix on	6.1	ئەللىك
7.bəl	6.1	يان، قاش
8.bə(r)t- (~birt-)	6.4	(كۆڭلىنى) بۇزماق، زەربە بەرمەك
9. kəlin	5.3	كېلىن
10.kəkir-	1.1	گۇركىرىمەك، ھۇرپەيمەك
11.kəsə-(~küsə-)	7.3	كۇتمەك، ئارزۇ قىلماق
12.mu (~mü)		مۇ (يۇكلىمە)
13.saqlīq	1.3	چاچلىق
14.toq-	5.3	تۇغماق
15.yaxla-	3.1	چاقماق چاقماق
16.yazkī	3.1	يازلىق، يازنىك، يازغى
17. yaqur-	1.2	ياندۇرماق، ياغماق
18.kaq	7.1	بىرقانچە، قانچىلىغان، قانچە
19.kaqma	5.1	سايياق، قاچقۇن
20.karī	1.3	قېرى
21.kat	7.1	يان، قاش
22.kayda	5.2	قەيەردە، نەدە
23.kulun		قۇلان
24.kuquxluq	7.3	ئۇچرىشىدىغان، دىدارلىشىدىغان
25.kīrkīn	6.3	(1) دېدەك، ئايال؛ (2) ئازاب
26.ərki	5.2	يۇكلىمە (مۇجمەل ئورامنى بىلدۇرىدۇ)

خاس ئىسملار

بېزەكلىك 1.Bəzəklik

ئىزاھ

1. قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى باش قاپىيە توغرىسىدا: قاپىيە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرى. قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدىكى شېئىرلارنىڭ ئەڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى باش قاپىيىدىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، بۇ دەۋردىكى شېئىرلاردا مىسرادىكى بوغۇم سانى ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ. باش قاپىيە دېگىنىمىز شېئىرنىڭ ھەربىر مىسراسىدىكى بىرىنچى سۆزنىڭ ئوخشاش سوزۇق تاۋۇش ياكى ئوخشاش سوزۇق تاۋۇش قوشۇلۇپ كەلگەن ئوخشاش ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. باش قاپىيىدە پۈتۈن بىر شېئىر باشتىن-ئاياق ئوخشاش باش قاپىيىدە كېلىشى ياكى ھەربىر كۇپلېت (ياكى ئابزاس) تا قاپىيە شەكلى ئالماشتۇرۇلۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. يۇقىرىقى شېئىر كۇپلېت بويىچە قاپىيىلىشىپ كەلگەن. 1-كۇپلېتنىڭ ھەممە مىسرالىرى a بىلەن، 2-كۇپلېتتىكىلىرى ka بىلەن، 3-كۇپلېتتىكىلىرى ya بىلەن، 4-كۇپلېتتىكىلىرى kü(~kɵ)(ɵ بىلەن ü، o بىلەن u ئوخشاش قاپىيىگە كىرىدۇ) بىلەن، 5-كۇپلېتتىكىلىرى a بىلەن، 6-كۇپلېتتىكىلىرى bə بىلەن، 7-كۇپلېتتىكىلىرى ka بىلەن باشلانغان.

2. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» akłar bulīt 1.1 (ئاق بۇلۇتلار): بۇ

ئىسىم بىرىكمىسى بولۇپ، مۇنتىزىم گراممانتىكىلىق قائىدە بويىچە كۆپلۈك قوشۇمچىسى -lar "bulīt" دېگەن ئىسىمغا قوشۇلۇپ a ķ bulītlar بولۇشى كېرەك ئىدى. كۆپلۈك قوشۇمچىسى -lər/-lar ئېنىقلانغۇچى ئىسىمغا قوشۇلماي ئېنىقلىغۇچى سۈپەتكە (سۈپەت ئورنىدا كەلگەن باشقا سۆز شەكىلىرىگە قوشۇلىدىغان ئەھۋال باشقا يادىكارلىقلاردا، مەسىلەن، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە» دىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

bunda kəlgənlər kik kəp kəp, bunda uq ķanlar ķux kəp kəp ərti.

بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى.

-lar، -lər نى ئېنىقلانغۇچى ئىسىمغا قوشماي، ئېنىقلىغۇچى سۈپەتكە قوشۇش قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى بىر خىل ستىلىستىكىلىق ۋاستىمۇ قانداق، ئىزدىنىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ.

3. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» yaqurur 2·1: بۇ -yaq دېگەن پېئىلنىڭ مەجبۇر دەرىجە شەكلى (-ur) ۋە پۇتمىگەن ھازىرقى زامان شەكلى (-ur) بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. yaqurur = ياغدۇرىدۇ.

4. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 3·1 -yu(-yü، -ya، -yə، -yī، -yi، -a، -ə، -ü، -ī، -i): ھال پېئىل قوشۇمچىلىرى، ئالدىنقى بىر يۇرۇشى ئوچۇق ئۆزەكلەرگە، كېيىنكى بىر يۇرۇشى يېپىق ئۆزەكلەرگە قوشۇلىدۇ.

«تۇغقانلارنى سېغىنىش» 3·1 تىكى aqīyu (قايغۇرۇپ، ھەسرەت چېكىپ) -aqī (ئاچچىقلىماق، ھەسرەتلەنمەك) دېگەن پېئىلنىڭ ھال پېئىل قوشۇمچىسى -yu بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئوچۇق شەكلىدىن a-، ə- لەر قوللىنىلىدۇ، külə oyna oyna، külə نى تەھلىل قىلىڭ.

5. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 1·3 -kī(-qī، -gi، -ki): تۇرغۇن

سۆزلەردىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 1.3 دىكى yazkī ، «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 1.4 دىكى küzki سۆزلىرى yaz ، küz دېگەن ئىسىملارغا -kī ، -ki قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۈپەتلەردۇر. hazirki ، burunki ئىستېمالىمىزدىكى hazirki ، küzgi (buqday)قاتارلىق سۈپەتلەرمۇ يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە ياسالغان.

6. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 1.5 دىكى kaqma (ساياق، قاچقۇن) kaq- (قاچماق) +ma- دىن كەلگەن. hazirqi ئىستېمالىمىزدىكى bax karma ، tügmə ، əzmə قاتارلىق سۆزلەرنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭ.

7. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 2.5 ərki: يۇكلىمە، مۇجمەللىك ۋە مۆلچەر قاتارلىق ئۇرۇملارنى بىلدۈرىدۇ. hazirqi ئىستېمالىمىزدىكى -kin ، tang لار بىلەن مەنە جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تۆۋەندىكى مىسرانى تەرجىمىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار:

Atam kayda tər mü ərki

ئاتام نەدىدۇر دەڭاتامدىكىن.

8. «تۇغقانلارنى سېغىنىش» 3.6 Bəzəklik: تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى بىر جايىنىڭ نامى.

تىلى تەتقىقات يىللىقى» دېگەن ژۇرنالنىڭ 1968-يىللىق سان
44-بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان).

2. مەرسىيە

سېغىنىش سەلى تۇتۇش

ada ərti atayım
lə'kiə əgüküm
əmgək nəqükin
kəlip ərtürdi

əngrə əlməkig
ay künkiəm
in ərti muni təg
q əmgəkig

سۆزلۈك

(مەدھىيىدىكى)

ئېچىنماق، خەيرخاھلىق قىلماق	3.4
بىلەي	1.4
ئادەم، خەلق	3.1
كېسەل، ئاغرىق	1.3
باقماق، بېقىپ ئۆستۈرمەك	1.3

2. ə
A
To
Ku

3. Ym
King
Uzun
Keyü

سىر پارچە شېئىر-
چقىدىغان «تۇرك

ا مانى دىنىغا دائىر مەزمۇن

1. Nə
Kərl
əlmə
əngrə

2. Sintid
Bulayin
Kərməy
Uluq aq

1.aqin-
2.bilägü
3.bodun
4.ig
5. igd-(~igid-)

6.ilig	2.1	پادىشاھ، خان
7.king	3.2	كەك
8.kəmür	1.3	كۆمۈر (؟)
9.kəy-	3.4	كۆيمەك، ئاسرىماق
10.küzəd-	3.4	ئاسرىماق، قارىماق، كۆزەتمەك
11.tomlun	2.3	مەرۋايىت
12.tommix	2.3	ساپ، تازا، پاكىز
13.yarī	1.4	سۈرمە، تۈكۈرۈك
14.ymə(~yəmə)	3.1	(1) يەنە؛ (2) -مۇ
15.yorī-	1.1	ماڭماق، ئەگەشمەك، يۈرمەك
16.ķalīn	3.1	بارلىق، ھەممە
17.ətək		ئېتەك
18.ərklig		(1) قۇدرەتلىك، كۈچلۈك؛ (2) ئە- گىدارچىلىق

(مەرسىيدىكى)

19.ada	1.1	بالا، ئاپەت
20.aqīq	2.4	ئاچچىق، غەزەپ
21.ay	2.2	ھەي، ئىخ
22.künkiəm	2.2	قاياشىم
23.munī	2.3	مۇنداق، بۇنداق
24.nəqükin	1.3	نېمىشقا، نېمە ئۈچۈن
25.əgük(~əkük)	1.2	ئوماق، قوزا(م)

بالدۇر، ئاۋۋال، ئىلگىرى	1.4	26.əngrə
جاپا، جاپا-مۇشەققەت، زۇلۇم	1.3	27.əmgək
① ئىشلىمەك، قىلماق؛ ② ئاياغلاشتۇرماق، قوبۇل قىلماق	1.4	28.ərt-

ئىزاھ

1. «مەدھىيە» 1.1 kək bəri: كۆك بۆرى — قەدىمكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىي تىدىكى تۈتەم. بۇ توغرىلىق تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»نى سۆزلىگەندە، تەپسىلىي توختىلىمىز.

2. «مەدھىيە» 1.1 sini birlə: بۇ بىرىكمىدىكى ئالدىنقى سۆزنىڭ يىلتىزى sin (sən～) -سەن — بولۇپ، i- چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى، ئۇنىڭ يەنە a-، ə-، ī- شەكىللىرىمۇ بار. birlə تىركەلمە، لېكىن قەدىمدە ئۇ ئۆتۈملۈك پېئىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز ئوبيېكتىنىڭ چۈشۈم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلغان. تەرجىمىدە sini birlə نى "سېنىڭ بىلەن بىرگە" دەپ ئىپادىلىسەك بولىدۇ.

3. «مەدھىيە» 1.1 -yin (-yin، -ayīn، -əyin): پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ راي I شەخس بىرلىك (بەزىدە كۆپلۈك) قوشۇمچىسى. «مەدھىيە» 1.1 دىكى yorīyin (قالاي)، «مەدھىيە» 4.1 تىكى bolayīn (بولاي) دېگەن سۆز شەكىللىرى -yorī (ماڭماق، ئەگىشىمەك)، -kal (قالماق)، -bol (بولماق) دېگەن پېئىلنىڭ يۆنىلىشى قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنگەن شەكىلدۇر.

4. «مەدھىيە» 4.2 -ümüz: ئىسىمنىڭ تەۋەلىك I شەخس كۆپلۈك

قوشۇمچىسى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزەك بىلەن قوشۇمچىلارنىڭ ماسلىشىشى قائىدىسى بولغانلىقتىن، قوشۇمچىلار ئوچۇق، يېپىق، تىل ئالدى-كەينى، لەۋلەشكەن-لەۋلەشمىگەن شەكىللەرگە ئىگە. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك I شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭلار.

-ümiz, -umiz, -ümüz, -umuz, -mīz, -miz, -īmīz, -imiz

5. «مەدھىيە» 1.3 -un(-ün، -īn، -in، -n)ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە. bodun (خەلق) <bod (ئادەم، بوي) +un- دىن كەلگەن.

6. سىڭقۇ سەلى تۇتۇق: سىڭقۇ سەلى تۇتۇق X ئەسىر ئەتراپىدا ئۆتكەن بەشىالقلىق كاتتا تەرجىمان ۋە مەشھۇر ئالىم، سىڭقۇ سەلى تۇتۇق ئۆز ھاياتىدا خەنزۇ تىلىدىن «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» (玄装传) («ئۇلۇغ تاڭ ۋاپىسسىنىڭ غەربكە سایاھەت خاتىرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ،) بىۇددا كلاسسىكى «ئالتۇن يارۇق» (金光明经)لارنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭ تەرجىمە تىلىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىغا ۋە خەنزۇچىغا پىششىق بولغاندىن باشقا، سانسكرىت ۋە قەدىمكى كۇچا — قاراشەھەر تىلىنى بىلىدىغانلىقىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سىڭقۇ سەلى تۇتۇق ئەينى زاماندا خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۇيغۇرلارغا تونۇشتۇرۇش، خەنزۇ، ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆگىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە زور تۆھپە كۆرسەتكەن. بۇ مەرسىيىنى سىڭقۇ سەلى شېئىرىنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىغا ئاساسەن، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى يەتتە بوغۇملۇق شېئىر شەكلى بويىچە ئىجاد قىلغان. شېئىرنىڭ خەنزۇچىسى مۇنداق:

祸哉爱子端严相
因何死苦先来逼

若我得在汝前亡
岂见如斯大苦事

7 . «مەدھىيە» 2·2 künkiəm : (كۈن، قۇياش)نىڭ كىچىكلىتىلىپ ئېيتىلىشى، بۇ سۆز ئاتا-ئانىلارنىڭ ئۆز بالىلىرىنى ئەركىلىتىش، ئۆز بالىلىرىغا سۆيۈنۈش يۈزىسىدىن قوللىنىلىدۇ.

künkiəm = قاياشىم

مۇھەببەت قوشقىدىن پارچە

ئاپرىنچور تېكىن

1. A ... ...[1]
   Adīnqīq amrak
   Amrak ɵzkiəm

2. Kasīnqīqīmīn ɵyü kadqurar mən
   Kadqurdukqa kaxī kərkləm
   Kawīxīksayur mən

3. Ɵz. amrakīmīn ɵyür mən
   Ɵyü əwirür mən ɵdü... qün
   Ɵz amrakīmīn ɵpüksəyür mən

4. Barayin tisər baq amrakīm
   Baru yimə umaz mən
   Baqīrsakīm

5. Kirəyin tisər kiqigikiəm

---

[1] كۆپ چېكىت قويۇلغان ئورۇنلاردىكى سۆزلەر قوليازمىدا ئۈزۈپ كەتكەن.

Kirü yimə umaz mən
Kin yipar yīdlī qīm

6. Yaruķ təngrilər yarlīķazun
Yawaxīm birlə
Yaķīxīpan adrīlmalīm

7. Küqlük prixtilər küq birzun
Kəzi ķaram birlə
Külüxügin oluralīm

(لېكوكنىڭ 1919-يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ توپلىمى» دا ئېلان قىلغان "تۇرپاندىن قېزىپ تېپىلغان، تۇركىي تىلىدىكى مانى دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلار" دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى. II توپلام، 8-، 9-بەت-لەر.)

سۆزلۈك

ئاجايىپ، ناھايىتى، بەك	1.2	1.adīnqīq
ئايرىلماق	6.3	2.adrīl-
گۈزەل (؟)	4.1	3. baq
بېغىر، جىگەر	4.3	4. baqīrsaķ
چىن (جۈگگو)	5.3	5.kin
كۆلكە، كۆلۈش	7.3	6. külüxüg
پەرىشتە	6.1	7.prixti

8. səw-	3.3	سۆيمەك
9. ti-	4.1	دېمەك، ئېيتماق
10.u-	4.2	قادىر بولماق، كۈچى يەتمەك
11.yaruq təngri	6.1	يورۇقلۇق تەڭرىسى
12.yaqix-	6.3	يېقىنلاشماق
13.yipar	5.3	ئىپار
14.yīdliq	7.1	پۇراقلىق
15.qasīnqiq	2.1	يار، ئاشنا
16.qawīx-	2.3	قۇۋۇشماق، قۇچاقلاشماق
17.ep-	3.3	سۆيمەك
18.e -	3.1	ئويلىماق، ئەسلىمەك
19. ezkiəm	1.3	ئايالىم، سۆيگۈنۈم
20.əwir-	3.2	ئايلانماق، پىرقىرىماق

ئىزاھ

1. ئاپرىنچور تېكىن: بۇ قوشاقنىڭ ئاخىرىسىدا tükədi aprīnqor ... tigin (ئاپرىنچور تېكىننىڭ قوشقى تۇغىدى...) دېگەن سۆزلەر بار. بىز مۇشۇ خاتىرىگە ئاساسەن، قوشاقنىڭ ئاپتورىنى ئاپرىنچور تېكىن دەپ بېكىتتۇق. ھازىرغىچە، ئاپرىنچور تېكىننىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيەتلىرىگە دائىر خاتىرىلەر تېپىلغىنى يوق. لېكىن قوشاقتىكى بەزى مەزمۇنلارغا (مەسىلەن، مانى دىنىغا ئائىت مەزمۇنلارغا) ئاساسەن، ئۇنى IX ، X ئەسىرلەردە، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىدا ئۆتكەن شائىر دەپ قارىشقا بولىدۇ.

2. «مۇھەببەت قوشقىسى» -duk 2.2 (-dük ، -tuk ، -tük):

سۇپەتداش قوشۇمچىسى. ئومۇمەن، پۇتكەن ھەرىكەتنى بىلدۇرىدۇ -kad qurdu kqa (قايغۇرغانسېرى) <-kad qur (قايغۇرماق) +-du k +-qa دىن كەلگەن. كېيىنكى دەرسلەردە ئۇچرايدىغان uqtu k (ئۇچقان)، bardu k (بارغان) لارمۇ يۇقىرىقى قوشۇمچىنىڭ -uq، -bar دېگەن پېئىل-لارغا قوشۇلغان شەكىلى.

3. «مۇھەببەت قوشقى» 2.2 -qa (-qə): ئىسىمنىڭ تەڭلەشتۇرمە كېلىش قوشۇمچىسى -du k+kad qur->kad qurdu kqa دېگەن سۇپەتداشقا -qa نىڭ قوشۇلغان شەكىلى. kəngülqə (خالىغانچە، كۆڭۈل-دىكىدەك)، sanīnqa (سانىدەك) لەرنى تەھلىل قىلىڭ.

4. «مۇھەببەت قوشقى» 3.2 -īqsa (-igsə، -īksa، -iksə، -gsə، -ksə، -ksa، -qsa) پېئىلنىڭ راي قوشۇمچىسى. پېئىل ئۆزىنىكىگە قوشۇلۇپ ئارزۇ ۋە تىلەكنى بىلدۇرىدۇ. kawuxu ksayurmən (قۇۋۇشقۇم كېلىدۇ)، -kawīx (قۇۋۇشماق، قۇچاقلاشماق) -yur +-uksa+ (پۇتمىگەن ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى) mən+ دىن كەلگەن. kərügsə (بېرىشقا ئىنتىلمەك، كۆرۈشنى خالىماق) قاتارلىق سۆز-لەرنى تەھلىل قىلىڭ.

5. «مۇھەببەت قوشقى» 1.4 -sər (-sar): پېئىلنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىسى. tisər (دېسەم) -ti (دېمەك) +-sər دىن كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىلىرىدا شەخس ئايرىمىچىلىقى يوق. يەنى -sar، -sər ھەرقايسى شەخسلەر ئۈچۈن ئورتاق قوللىنىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بۇ قوشۇمچىنىڭ r چۈشۈپ قالغان شەكلى (-sa، -sə) قوللىنىلىدۇ، شۇنداقلا III شەخس ئۈچۈنلا قېلىپلاشقان.

6. «مۇھەببەت قوشقى» 6.4 -sak (-sək، -sīk، -sīq، -sik، -sig، -suk، -süg) تۇرغۇن سۆزلەر (ئىسىم ۋە سۇپەت) دىن تۇرغۇن سۆز (سۇپەت ۋە ئىسىم) ياسىغۇچى قوشۇمچە، يەنى بۇ قوشۇمچىلار

ئىسملارغا قوشۇلسا، شۇ ئىسمدىن سۈپەت ياسلىدۇ، سۈپەتلەرگە قوشۇلسا، شۇ سۈپەتتىن ئىسىم ياسلىدۇ. «مۇھەببەت قوشىقى» 3.4 تىكى baqīrsaķ (سۆيۈملۈك، قەدىرلىك) baqīr دېگەن ئىسىمغا -saķ نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۈپەتتۇر. تۆۋەندىكى ئىككى گۇرۇپپا سۆزنى تەھلىل قىلىڭ.

ئاچلىق	→	aqsīķ	bəgsik	→	بەگدەك
توقلۇق	→	toķsīq	ķulsīķ	→	قۇلدەك
			oqlansīq	→	ئوغلاندەك

7. «مۇھەببەت قوشقى» -zun 1.6 : پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رای II شەخس قوشۇمچىسى yarlīķa->yarlīķazun (ساقلىماق -zun + دىن كەلگەن. =yarlīķazun ساقلىسۇن.

8. «مۇھەببەت قوشىقى» -ipan 3.6 (-ipən ،-pan ،-pən ،-übən ،-uban ،ibən ،-īban) : ھال پېئىل قوشۇمچىسى. بۇ بىر يۇرۇش قوشۇمچە قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكستلىرى ۋە قولىيازمىلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. yaķīxīpan (يېقىنلىشىپ، ئايرىلماي <- (يېقىنلاشماق) +īpan- دىن كەلگەن.

9. «مۇھەببەت قوشقى» adrīl- 3.6: بۇ پېئىل -adīr (ئايرىماق) دېگەن پېئىلنى مەنبە قىلغان. -adīr قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ مەنىلىك پېئىل بولۇپ، "ئايرىلماق، ئايرىماق، ئايرىپ تۇرماق" قاتارلىق مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ. مەسىلەن:

(1) isig tulīqīq bilgü adīra...

ئىسسىق بىلەن سوغۇقنى بىلىملىك ئايرىيدۇ...

(2) səwər oquluq ķīzīq ulatī ögüg ķangīq barqa adīrīp adīn azunķa əltü barīr.

ياخشى كۆردىڭان ئوغلىنى، قىزىنى شۇنداقلا ئانىسىنى، دادىسىنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ قويۇپ، ئۇلارنى باشقا دۇنياغا يېتىلەپ كېتىۋاتىدۇ.

(3) bu borlu ḳnung sīqīsī ɵngdün yīnga ḳ

Basa To ɋrīlnīng borlu ḳ adīrar ...

بۇ ئۇزۇملۇكنىڭ تۆت ئەتراپىنى شەرقتىن باسا توغرىنىڭ ئۇزۇملۇكى ئايرىپ تۇرىدۇ...

adīr- نى مەنبە قىلغان سۆزلەردىن يەنە تۆۋەندىكىلەر بار:

adīrti ḳ- پەرقلىق، ئايرىملىق

adīrt- پەرق

adīrīlma ḳlī ɋ- ئايرىلماقلىق، ھىجرانلىق

10. «مۇھەببەت قوشقى» -alīm (-əlim): پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايى I شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى. oluralīm (ئولتۇرايلى) < olur- (ئولتۇرماق) + -alīm دىن كەلگەن. بۇ قوشۇمچە-لارنىڭ بولۇشسىز شەكلى -malīm، -məlim. «مۇھەببەت قوشقى» 6. 3 تەكى adrīlmalīm نى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭ.

ئەرزنامە

1. buyanqi bəglərim ķutīnga
mung ətüglüg ķuludī
bingtung ətügüm
təginür. m(ə)n bintung
5. adaynīng əwintin ünərtə ixin küqin
bütürü umadīn ünmīx ərməz. kiqigimtə
bitig ujik nom boķxut ərgənmīx üqün,
nətəg ərsər toyīn bolup, toyīn tərüsintə
yorīqay mu m(ə)n saķīnīp, tīguy tayxī baxlap
10. ķīday tayxīlarķa kəngənsər (m(ə)n,tīguy tayxī
m(ə)n taķī əzgə kixilər, mən yulup alayīn
box ķilayīn tisər, bu bəgin m(ə)n yulup alayīn
sanga burunqə box bitig birəyin tip
guwanmingning uskintə m(ə)n, bar ərkinqə
15. manga tapīnīp yorīzun, munt(a)n song ķalsar
tərt yolī box bolup kəngülinqə toyīn bolup,
ilkə ķanķa buyan al alķīx birip yorīzun tip
ming bəgining tamqasīn ķakīp, manga box
bitig birip, ant(a)n song mini yulup alīp

20. box bitig m(ə)n qolup aldī ərti. song
yorīyu mintəki box īdmīx bitigni bəgim
manga bərgil, m(ə)n yuqayīn, yoq qilqay s(ə)n
tisər,
ol bitigni m(ə)n bəgimkə birtim, amtī
ol bitiglərni bəgim yaman qayuta qodup.
25. unītdī, kisikə mu alsīqdī, məni alyuq
sən tip inq qilmadīn turur. m(ə)n küqüm yitmi-
sinqə ix küq qilīp tapīnīp, yazmīxīm yoq,
bəgim mə manga yawuz yaman qilīnmīxī yoq.
nəgü ixkə oqrilar m(ə)n, anīndīn bərü nəgü
30. m(ə)n timixi yoq ərti. yana bir qul alqalī
mini birlə kəngəxip turur.
il qan atīnga toyīn bolup buyan birzun tip,
üzik box bitig birip mini aldī ərti,
yanturu satqalī almadī ərti, amtī satarmən
35. tip ərmix, bəglərim buyanlayu tsuyur qayu
yarlīqasar, kəngül kərü uqa yarlīqazunlar.

سۆزلۈك

1. alsīq-	25	ئالدۇرۇپ قويماق، ئوغرىلىتىپ قويماق
2. alqīx	17	ئالقىش، مەدھىيە
3. amtī	23	ئەمدى
4.anīndīn bərü	29	ئەزەلدىن، بۇرۇندىن تارتىپ

5.bitig	7	كىتاب، ھۆججەت، پۈتۈك
6.box bitig	13	بوشىتىش خېتى، ھۆرلۈك خېتى
7.box kil-	12	ئازاد قىلماق، بوشاتماق
8. bokxut (~boksut)	7	قائىدە-نىزام، تەلىم-تەربىيە
9.burunqa	13	ئادەت بويىچە
10.buyanla-	14	ساۋابلىق قىلماق، ياخشىلىق قىلماق
11.buyanqi	1	ساۋابلىق ئىش قىلغۇچى
12.guwanming	14	ئەمەلدار ۋە خەلق، ئەل-شەرىئەت
13.kisi(~kixi)	25	كىشى، باشقىلار
14.kəngən-	10	كېڭەشمەك، مەسلىھەتلەشمەك
15.nətəg	8	قانداق، نېمىشقا
16.sakin-	9	ئويلىماق، ئېسىگە ئالماق
17.song	20	كېيىن، ئارقا، سوك
18.tapin-	15	ھۆرمەت قىلماق، خىزمەت قىلماق
19.tayxi	9	ئۇستا، كاتتا ئۇستا
20.toyin	8	راھىپ
21.tsuyurka-	35	ئىچ ئاغرىتماق، مېھرىبانلىق قىلماق
22.təgin-	5	(1) مۇراجەت قىلماق (تۆۋەنىنىك يۇ-قىرىغا)؛ (2) يەتمەك، يەتكۈزمەك
23.tər yoli box bol-	16	ئايىغىدىن شامال ئۆتۈپ تۇرماق
24.tərü	8	قانۇن، تۈزۈم
25.ujik	7	خەت، پېزىق
26.yanturu	34	قايتىدىن، يەنە
27.yas-(~yaz-)	27	خاتالاشماق، ئازماق، گۇناھ ئۆتكۈز-مەك

قوْتقوْزماق	11	28.yulup al-
ساقلىماق	22	29.yuķ-
خان، پادىشاھ	17	30.ķan
قانداق، قەيەر	24	31.ķayu
(1) قاقماق؛ (2) باسماق	18	32.ķaķ-
قويماق	24	33. kod-
ئۆز قولىغا ئالماق، ئالماق	20	34.ķolu-
(1) قوْت، بەخت؛ (2) ئالىيلىرى، جانابلىرى	1	35.ķut
ئۆز ئىختىيارىچە، خالىغانچە	14	36.ərkinqə
ئۆي	5	37.əw
ئۆتۈنۈش	2	38.ətüg
(1) ئـــۇنمەك؛ (2) پەيدا بولماق، چىقماق		39.ün-
ئالدى، ئۈست	14	40.üski

خاس ئىسىملار

ئاداي (ئادەم ئىسمى)	5	1.aday
بىنتۇڭ (ئادەم ئىسمى)	3	2.bintung
تىگۇي (ئادەم ئىسمى)	10	3. tīguy
خەنزۇ (خىتاي) (مىللەت نامى)	10	4.ķīday

ئىزاھ

1. «ئەرزنامە» 4 -təgin: ھۆرمەتلەشنى بىلدۇرىدىغان يارەمچى پېئىل بولۇپ، ئومۇمەن، تۆۋەن قاتلامدىكىلەرنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلەرگە، باللار-نىڭ ئاتا-ئانىلىرىغا، كىچىكلەرنىڭ چوڭلارغا قارىتىلغان سۆز-ھەرىكەتلىرى ئۈچۈن قوللىنىلىپ ھۆرمەت ۋە ئىززەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

buyanqī bəglərim kutīnga mung ətüglüg kuladī ətügüm təginür.

ساۋابلىق ئىش قىلغۇچى بەگلىرىم ھۇجرىغا مەنكى قۇللىرى مىنتۇڭ ئۈشبۇ ئىلتىماسنى سۇندۇم.

bodisawat tigin inqə tip təgindi.

بۇدستۋا تېكىن مۇنداق دەپ ئۆتۈندى.

2. «ئەرزنامە» 7 toyīn (راھىپ): بۇ خەنزۇچىدىن ئاھاڭ بويىچە قوبۇل قىلىنغان سۆز. toyīn>道人، بۇ ئەرزنامىدا خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن يەنە tayxī (ئۇستاز) 〈大师، guwangming (ئەمەلدار ۋە خەلق، ئەل-شەرىئەت) 〈官民 قاتارلىقلار ئۇچرايدۇ.

3. «ئەرزنامە» 9 -qay (-kay، -kəy، -gəy): پېئىلنىڭ بۇيرۇق تەلەپ رايى قوشۇمچىسىنىڭ يەنە بىر خىلى. I ، II شەخسكە قارىتىلغاندا، پېئىلنىڭ بۇ قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلەنگەن شەكلىنىڭ ئاخىرىغا شەخسكە مۇناسىپ كىشىلىك ئالماشلار قوشۇلۇپ، شەخس تەۋەلىكى كۆرسىتىلىدۇ. II شەخسكە قارىتىلغاندا كىشىلىك ئالماشلار قوشۇلمايدۇ. بۇ قوشۇمچىلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ، قەدىمكى تۇرك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. «ئەرزنامە» 9 دىكى yorīq ay نىڭ كەينىدىكى mən ئۇنىڭ شەخس تەۋەلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

4. «ئەرزنامە» 15 tapīn- (ھۆرمەتلىمەك، خىزمەت قىلماق، كۈتمەك)

: بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان پېئىل بولۇپ، بۇ پېئىلنى مەنبە قىلغان ئىسىملاردىن تۆۋەندىكىلەرمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ:

هۆرمەت، ئېهتىرام	tapīq-
هۆرمەت قىلىنىدىغان نەرسە	tapīnq u-
كۈتكۈچى، خىزمەتچى	tapīqqī-
قۇل، خىزمەتكار	tapīqsaq-

5. «ئەزرنامە» 17 x-(-ix، -īx، ux، -üx): پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە. «ئەزرنامە» 17 دىكى alqīx (ئالقىش، مەدھىيە) <alqī- (~alqan- مەدھىيىلىمەك، ماختىماق) دېگەن پېئىلغا x- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

6. «ئەزرنامە» 20 -u (-ü, a-، -ə، -ī، -i): ئىسىملاردىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە. «ئەزرنامە» 20 دىكى -kolu قولىغا ئالماق، قولغا كەلتۈرمەك <kol دېگەن ئىسىمغا u- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭ:

yarlīqa- (يارلىق چۈشۈرمەك)، bayu- (باي بولماق)، qulu- (قۇل بولماق)، biti- (يازماق).

7. «ئەزرنامە» 22 -gil (-qīl، -kīl، -gil) پېئىلنىڭ بۇيرۇق تەلەپ رايى II شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى. مەسىلەن، bargil = بەرگىن.

8. «ئەزرنامە» 25 -sīq (-sik، -suq، -sük): ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە، -alsīq (ئالدۇرۇپ قويماق، ئالداماق) <al (هىيلە، چارە، تەدبىر) دېگەن ئىسىمغا sīq- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. يادىكارلىقلاردا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان پېئىللار كۆپ ئۇچرىمايدۇ.

9. «ئەزرنامە» 25 -yuq : پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى، «مۇ-

هەببەت قوشاقلىرى»غا بېرىلگەن 2-ئىزاھاتتىكى -duk ، -dük نىڭ ۋارىيانتى، يەنى duk تىكى y d غا ئۆزگەرگەن. «ئەرزنامە» 25 تىكى alyu k (ئالغان) <-al + yuk- تىن كەلگەن. قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا -duk ، -dük كۆپ ئۇچرايدۇ.

10. «ئەرزنامە» 34 yanturu (قايتىدىن، يەنە): رەۋىش بولۇپ yantur- (ياندۇرماق) دېگەن پېئىلنىڭ ھال پېئىل قوشۇمچىسى u- بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىدىن ئايرىلىپ چىققان ياسالما رەۋىشتۇر.

11. «ئەرزنامە» 34 -dī (-di، -du، -dü): پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى. مەسىلەن، almadī= ئالمىغان. بۇ قوشۇمچە يەنە پېئىلدىن سۈپەت ياسىلىش رولىغىمۇ ئىگە. يەنە مەسىلەن، ohxadī (ئوخشاش بولغان، ئوخشاشلىق) <-ohxa (ئوخشىماق) + dī-.

تىلخەت

(I)

1. takīqu yil aram ay altī yangīlķa manga
sadaķa yonglaķlīq
bəz kərgək bolup, solda aķatīn m(ə)n yüz
ikki baqlīq uzun ķarīta
bəz alīp, səkü əgən üzə suyuķlīq surya (?)
birlə ülüxlüg
manga təgər altī ər kəmər borluķumnī
solda bayķa toqru tomlīdu
5. sadtīm, borluķnīng sadīqī yüz iki baq
bəzni bitig ķilmīx
kün üzə m(ə)n sada tükəl altīm. m(ə)n
solda ymə tükəl birdim. bu borluķ-
nīng sīqīsī əngdüni ķara təmirning borluķ
adīrar, küdünī yīngaķ sīqī-
sī əgən adīrar, kidin yīngaķ sīqīsī əgən ək
adīrar, taqtīn
sīqīsī surīķa təgmix borluķ adīrar, bu

tərt sīqīlīq

10. borluk üzə mīng yīl tümən künkə təgi
buka ərklig bolzun.
taplasar özi tutsun, taplamasar adīn
kixikə ötkürü sadsun, m(ə)n
sadanīng akam inim uruqum toqmīxīm
oqulum yüzlügüm kim kim mə qam qarīm
kilmasunlar, apam birük ərklig bəg ixi ilqi yalawaq
küqin tutup qamlasar, bu ok ögəntə bu
borluk təginqə iki
15. borluk birip sözləri yorīmasunlar, tanuk
turmīx təmür, tamuk mərkid,
tanuk əsən buka, tanuk bars buka, bu
nīxan m(ə)n sadanīng ol, bu m(ə)n sada
özüm bitidim.
bu m(ə)n, bu nīxan m(ə)n tanuk turmīx
təmürning ol.
20. bu nīxan m(ə)n əsən bukaning ol.
bu nīxan m(ə)n bars bukaning ol.

(Ⅱ)

1. koyn yīl üqünq ay iki otuzka manga ming təmür-
kə tüxkə bor k(ə)rgək bolup, turī bakxītīn yarīm
kap bor altīm. küz y(a)ngīda bir kap

5. süqüg bor kəni birür m(ə)n. birm(ə)din kəqürsər m(ə)n, il yangīnqa tüxi bilə kəni birür m(ə)n. bir künqə bar yoķ bol-s(a)r m(ə)n, nom ķulīning təkil(ə)r bilə kəni birzunlar, tanuķ

10. təsək turmīx, t(a)nuķ boldz. bu nīxan m(ə)n ming t(ə)mürkə ayīdīp bitidim.

سۆزلۈك

1. adīn	1.11	باشقا
2.adīr-	1.8	ئايرىلماق
3.apam birük	1.13	ئەگەر، مۇبادا
4.aram ay	1.1	بىرىنچى ئاي
5.ayī-	11	ئېيتماق، سۆزلىمەك
6.aka	1.2	ئاكا
7.baqlīq	1.3	مىقدار سۆز
8. bir günqə	11	مۇبادا، ناۋادا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە
9.biti-	11	يازماق
10. bor	11	ئۇزۇم
11.borluķ	1.4	ئۇزۇملۇك
12.bez	1.2	رەخت
13.il yangīnqa	11	ئادەت بويىچە، ئەل-نىزام بويىچە
14.kidin	1.8	غەرب، كۈن پېتىش

15.kəni	11	توغرا، لىللا
16.küdün	1.9	جەنۇب
17.nīxan	1.18	تامغا، بەلگە، نىشان
18.qamla-	1.13	جىدەل چىقارماق، جاڭجال سالماق
19. qam qarīm	1.13	جىدەل، جاڭجال
20.sadiq	1.5	باھا، تەننەرخ
21.süqüg	11.5	تاتلىق
22.sīqī	1.8	پاسىل، چېگرا، تۆت تەرەپ
23.tanuk	1.19	كۈۋاھچى، بورۇن
24.tapla-	1.11	خالىماق، كۆڭلى تارتماق
25.taqtīn	1.8	شىمال، شىمال تەرەپ
26.takīqu	1.1	توخۇ
27.toqru tomlīdu	1.4	پۇتۇنلەي، خاتاسىز
28.təg (~tək)	11	ئۇرۇق-ئەۋلاد، باللىرى
29.təginqə	1.14	تەڭ كېلىدىغان، باراۋەر
30.tükəl	1.7	تۈگەل، پۈتۈنلەي
31.tüx	11	پايدا،ئۈسۈم
32.yalawaq	1.13	ئەلچى
33.yongla kliq	11	كېرەكلىك، زۆرۈر بولۇپ قېلىش
34.yīnga k(~yanga k)	1.7	تەرەپ، ياڭاق
35.karīta	1.3	گەز
36.koyn	11	قوي
37.ərklig	1.10	ئىختىيارلىق، ئىگىدارچىلىق
38.əngdün	1.7	شەرق، ئالد
39.əgən	1.3	دەريا، ئېقىن

40.ülüxlüg	1.3	تەڭ شېرىك

خاس ئىسىملار

1.bars buqa	1.6	بارىس بۇقا (ئادەم ئىسمى)
2.boldz	11	بولدز (ئادەم ئىسمى)
3.ming təmür	11	مىڭ تەمۇر (ئادەم ئىسمى)
4.mərkid	1.16	مەركىد (ئادەم ئىسمى)
5.sada	1.1	سادا (ئادەم ئىسمى)
6.solda	1.2	سولدا (ئادەم ئىسمى)
7.surī	1.9	سۇرى (ئادەم ئىسمى)
8.suyuqluq surya	1.3	سۇيۇقلۇق سۇرىا (ئادەم ئىسمى)
9. səkü	1.3	سۆكۈ (دەريا ئىسمى)
10.turmīx təmür	1.19	تۇرمش تەمۇر (ئادەم ئىسمى)
11. turī baqxī	11	تۇرى باقشى (ئادەم ئىسمى)
12.təsək turmīx	11	تەسەك تۇرمش (ئادەم ئىسمى)
13.qara təmür	1.8	قارا تەمۇر (ئادەم ئىسمى)
14.əsən buqa	1.16	ئەسەن بۇقا (ئادەم ئىسمى)

ئىزاھ

1. «تىلخەت» 1.1 yangīlqa: بىر ئايىنىڭ ئالدىنقى ئون كۈنىنى كۆرسىتىدۇ. aram ay altī yangīlqa — 1-ئايىنىڭ 6-كۈنىنى كۆرسىتە-

دۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مۇنداق ئاتاش ئادەتتى بولمىغىنى ئۈچۈن، بۇ ئۇقۇمنى ئىپادىلەشنىڭ ھاجىتى يوق. مەسىلەن:

takīqu yīl aram ay altī yangīlķa manga sadaķa yonglaķlīq bəz kərgək bolup, ...

توخۇ يىلى 1-ئاينىڭ 6-كۈنى مەن ساداغا بۆز رەخت كېرەك بولۇپ قېلىپ، ...

2. «تىلخەت» 8.1 taq : taqtīn (تاغ) دېگەن ئىسىمغا tīn- نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، "شىمال، شىمال تەرەپ" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

3. «تىلخەت» 10.1 ming yil tümən kün: تۇراقلىق ئىبارە بولۇپ، "مەڭگۈ، ئۇزۇن مۇددەت" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

bu tort sīqīlīk borluķ üzə mīng yīl tümən künkə təgi buķa ərklig bolzun.

يۇقىرىقى تۆت پاسىل بىلەن ئايرىلغان بۇ ئۇزۇملۇككە بۇقا مەڭگۈ ئىگىدارچىلىق قىلسۇن.

4. «تىلخەت» 12 kim : kim kim سوراق ئالماش بولۇپ، تەكرارلىنىپ kim kim شەكلىنى ئالغاندا، بەلگىلەش ئالماشقا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

m(ə)n sadaning aķam inim uruqum toqmīxīm oķulum yüzlügüm kim kim nə qam qarīm kīlmasunlar.

مەنكى سادانىڭ ئاكا-ئىنىلىرىم، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىم، بالا-چاقىلىرىم (ئىچىدە) ھېچكىم جەدەل-ماجرا چىقارمىسۇن.

5. «تىلخەت» 14.1 apam birü ... sar ... شەرت بېقىندى قوشما جۈملە شەكلىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

apam birük ərklig bəg ixi ilqi yalawaq

küqin tutup qamlasar, bu oķ əgəntə
bu borluķ təginqə ikki borluķ bərip
səzləri yorimasunlar.

ئەگەر بەگ ئىگەملەرنىڭ كۆچىگە تايىنىپ، جىدەل-ماجرا چىقىرىپ داۋا قىلسا، بۇ ئېقىن بويىدىكى ئۇزۇملۇكتىكى ئىككى كىلىدىغان ئۇزۇملۇك تۆلەپ بەرسۇن.

6. 12 مۆچەللىك يىل نامى: قەدىمكى ئۇيغۇرلار يىل ھېسابىدا 12 مۆچەللىك يىل ناملىرىنى قوللىناتتى. ئۇلار مۇنۇلار:

1.sīqqan, küsük	چاشقان
2.ud	كالا
3.bars	يولۋاس
4. tawīxkan (~tabīskan)	توشقان
5. loo (~luu),lung	ئەجدىھار
6.yīlan	يىلان
7. yont	ئات
8. kɵyn	قوي
9. biqin	مايمۇن
10.takīqu	توخۇ
11.īt	ئىت
12.laqzīn, tonguz	توڭگۇز

7. تەرتىپ سان ھەققىدە: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا تەرتىپ سانلارنىڭ ياسىلىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدىن بىرئاز پەرقلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەرتىپ سانلار ساناق سانلارغا -nqi، -inqi لارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا -nq، -inq، -

-inq ، -unq ، -ünq لەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. تۆۋەندىكىلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

birinq	بىرىنچى
üqünq	ئۈچىنچى
tərtünq	تۆتىنچى
bisinq	بەشىنچى
onunq	ئونىنچى

8. «تىلخەت» bar yok bol- 11: توختالما ئىبارە، "ياخشى كۈنىنىڭ يامىنى كېلىپ قالماق، ئۆلۈپ تارتىپ قالماق" دېگەن مەنىدە.

«ئوغۇزنامه»دىن پارچه

1. bolsun qil dəp dədilər, anung anga qusu uxbu turur: (بۇقىنىڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن)takī mundan song səwinq taptīlar, kənə künlərdən bir kün ay kaqan-nung kəzü yarīp bodadī. ərkək oqul toqurdī.
5. oxul oqulnung ənglügi qīraqī kək ərdi, aqizī atax kizīl ərdi, kəzləri al, saqlarī kaxlarī kara ərdilər ərdi, yakxī nəpsikilərdən kərüklügrək ərdi. oxul oqul ana-sīnīng kəküzündün oquznī iqip mundun
10. artīqrak iqmədi. yig ət, ax, sürmə tilədi. tili kələ baxladī. kīrk kündün song bədüklədi, yürüdi, oynadī. adaqī ud adaqī dəg, bəlləri bəri bəlləri dəg, yaqrī kix yaqrīdəg, kəgüzü aduq kəgüzü dəg ərdi. bədəninüng kamaqī
15. tük tülüklüg ərdi. yilkilar kütəyə turur ərti. atlarqa nimə turur ərdi, kik

aw awlaya turur ərdi. künlərdən song, kəqələrdən song y(i)git boldī. bu qaḳta bu yərdə bir uluɋ orman bar ərdi.

20. kəpmürənlər, kəpəgüzlər bar ərdi, bunda kəlgənlər kik kəp kəp, bunda uqḳanlar ḳux kəp kəp ərdi. oxul orman iq(i)ndə bədük bir ḳīat(?) bar ərdi, yilḳilarnī, əlgünlərni yər ərdi, bədük yaman bir kik ərdi, bərkə əmgə(k) birlə

25. əlgünni basup ərdi, oɋuz ḳaɋan bir əriz ḳaɋaz kixi ərdi. bu ḳīatnī(?) awlam(a)ḳ tilədi künlərdə bir kün awɋa qīḳtī. jīda birlə ya oḳ birlə, taḳī ḳilīq birlə, ḳalḳan birlə atladī. bir buɋu aldī. xul buɋunī tal-

30. nung qubuḳī birlə (y)īɋaqḳa baɋladī, kətti. andan song ərtə boldī. tang ərtə qaḳ-ta kəldi, kərdi kim, ḳīat(?) buɋunī alup turur. kənə bir aduɋ aldī, altunluɋ bəl baɋī birlə yīɋaqḳa baɋladī, kətti.

35. mundun song ərtə boldī. tang ərtə qaḳta kəldi, kərdi kim ḳīat(?) aduɋnī alup turur. k(ə)nə oxu (y)īɋaqnīng tüb(i)ndə turdī. ḳīat(?) kəlip baxī birlə oɋuz ḳalḳanīn urdī. oɋuz jīda birlə ḳīat(?)nīng baxīn urdī, anī

40. əltürdi.ḳīlīq birlə baxīn kəsti, aldi kətti. y(ə)nə kəlip kərdi kim, bir xungkar kīat(?)ning

iqəgüsin y(ə)məktə turur, ya birlə oḳ birlə
xungḳarni eltürdi, baxīn kəsti. andan
song dədi kim, xungḳarnung ang(a)qu-
45.sī oxbu turur:(شۇڭقارنىڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن)buqu
y(ə)di, aduḳ y(ə)di, jīdam
eltürdi, təmür bolsa, ḳīat(?)nī xung-
ḳar y(ə)di, ya oḳum eltürdi, y(ə)z bolsa dəp dədi,
kətti. taḳī ḳiat(?) nīng angaqusu oxbu
turur: (قىئاتنىڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن)kənə künlərdə
bir kün
50. oquz ḳaqan bir yərdə təngrini yalbarqu-
da ərdi. ḳarangquluq kəldi. kəktin
bir kək yaruḳ tüxti, kündə(n) aya(n)
aydan ḳuqulqulukraḳ
ərdi, oquz ḳaqan yərüdi, kərdi kim,
55. uxbu yaruḳnung arasında bir ḳīz
bar ərti. yalquz olurur ərdi. yaḳxī kərük-
lüg bir ḳīz ərdi. anung bax(ī)nta atax-
luq yaruqluq bir məngi bar ərdi.
altun ḳazuḳ dəg ərdi. oxul ḳīz andaq
60. kərüklüg ərdi kim, külsə, kək
təngri külə türür; y(ī) qlasa, kək təngri
y(ī)qlaya turur. oquz ḳaqan
anī kərdüktə əzi ḳalmadī, kətti, səwdi, aldi, anung
birlə yatti, tiləgüsin aldī. təl boqaz

boldi . künlərdən song, kəqələrdən song
yarudī, üq ərkək oqulnī toqurdī. birinqi-
sigə kün at qoydīlar, ikinqi-
sigə ay at qoydīlar, üqünqü-
sügə yulduz at qoydīlar, k(ə)nə bir kün
oquz qaqan awqa kətti, bir
kəl aras(ī)nda alīndan bir (y)īqaq
kərdi. bu (y)īqaqnung qabuqaqīnda
bīr qīz bar ərdi. yalquz olturur ərdi.
yaqxī kərüklüklüg bir qīz ərdi. anung
kəzü kəktün kəkrək ərdi,
anung saqī mürən usuqī dəg, anung
tixi ünqü dəg ərdi, andaq kərük-
lüg ərdi kim, yərning əlgüni anī kərsə,
ay ay ah ah ələrbiz dəp, süttən
qumuz bola tururlar. oquz qaqan
anī kərdüktə özi kətti, yürəkigə atax
tüxti, ani səwdi, aldī, anung birlə yattī,
tiləgüsün aldī. tol boqaz boldī künlər-
dən song, kəqələrdən song
yarudī, üq ərkək oqulnī toqurdī. birin-
qisigə kək at koydīlar, ikin-
qisigə taq at koydīlar, üqünqü-
sügə təngiz at koydīlar,
andan song oquz qaqan bədük

toy bərdi, əlgüngə yarlīķ
yarlap kəngəxtilər, kəldilər. ķīrīķ xirə,
ķīrīķ bəndəng qapturdī (yapturdī), tür-
lüg axlar, türlüg sürmələr, qubuyanlar, ķīmīzlar
ax(a)dīlar, iqtilər, toydan song oqız
kaqan bəglərgə əlgünlərgə
yarlīķ bərdi, takī dədi kim, mən sən—
largə boldum ķaqan, alalīng ya takī
ķalķan; tamqa bizgə bolsun
buyan, kək bəri bolsunqīl uran; təmür yīda-
lar bol orman, aw yərdə yürüsün ķulan;
takī taluy takī mürən, kün tuq bolqīl, kək
ķurīķan dəp dədi. k(ə)nə andan song
oquz ķaqan tərt sarīqa yarlīķ
yumxadī. bildürgülük bitidi. əlqilərgə
bərip yibərdi. uxbu bildürgülüktə bitil-
mix ərdi kim, mən uyqurnīng ķaqanī bolamən.
kim yərning tərt bulungīnung ķaqanī
bolsam kərək turur, sənlərdən bax qalunqu-
luķ tiləp mən turur. oxul kim məning aqīz-
umqa baķar turur bolsa, tarītīq
tartīp dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim
aqīzumqa baķmas turur bolsa, qamat
qaķīp qərig qəkip duxman tutarmən.
taquraķ basīp asturīp yoķ bolsunqīl,

115. yoķ ķilurmən dəp dədi, k(ə)nə bu qaķ-
ta ong yangaķta altun ķaqan
dəgən bir ķaqan bar ərdi. uxbu altun
ķaqan oquz ķaqanqa əlqi yumxab
yibərdi, kəp təlim altun kümüx tartīp kəp təlim
120. ķīz yaķut tax alīp təlim ərdənilər yibər-
ip yumxap oquz ķaqanqa s(o)yurķap
bərdi, aqīzīqa baķīndī, bəgü birlə
dostluķ ķildī. anung birlə amīraķ
boldī. qong yangaķīda urum dəgən
125. bir ķaqan bar ərdi. uxbu ķaqannung
qərigi kəp kəp, balīķlarī kəp kəp ərdilər
ərdi. oxul urum ķaqan oquz ķaqan-
nung yarlīķīn saķlamas ərdi. ķataqla-
quqa barmas ərdi. munī səz səz-
130. ni tutmas mən tururmən dəp yarlīķ-
ķa baķmadī. oquz ķaqan qamat
atup anga atlaqu tiləndi. qərig birlə
atlap tuqlarnī tutup kətti. kīrīķ
kündün song muz taq dəgən
135. taqnung adaqīqa kəldi. ķurīķan-
nī tüxkürdi, xük bolup uyup turdī, tang ərtə
boldukta oquz ķaqannung
ķurīķanīqa kün dəg bir
yaruķ kirdi. ol yaruktun kək

140. tülüklüg, kək yalluq bədük
bir ərkək bəri qiktī. oxul bəri oquz
kaqanqa səz bərip turur ərdi.
takī dədi kim, ay ay, oquz, orun
üstigə sən atlar bolasən.
145. ay ay, oquz tapuqunglarqa mən
yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə
andan song oquz kaqan
kurīkannī türtürdi, kətti, kərdi
kim qərigning tapukларī-
150. da kək tülüklüg kək yalluq
bədük bir ərkək bəri yürügüdə
turur. ol bərining artlarīn katalq-
lap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir
nəqə künlərdən song kək
155. tülüklüg kək yalluq bu bədük
ərkək bəri turup turdī. oquz takī qərig
birlə turup turdī. munda itil mürən dəgən
bir taluy bar ərdi. itil mürənnung kīdīqīda
bir kara taq tapīqīda
160. uruxqu tutuldī. ok birlə yīda
birlə kilīq birlə uruxtīlar. qərig-
lərning aralarīda kəp təlim boldī uruxqu,
əlgünlərning kəngüllərīdə
kəp təlin boldī kayqu, tutulunq, uruxunq

165. andaq yaman boldī kim, itil mürən-
nüng suqī kīp kīzīl, sip singir dəg
boldī. oquz kaqan bastī, urum kaqan
kaqtī. oquz kaqan urum kaqan-
nung kaqanluqīn aldī, əl-
170. günin aldī. ordusīqa kəp
uluq elüg barqu, kəp təlim tirig
barqu tüxü boldī. urum kaqannung
bir karundaxī bar ərdi, urus bəg dəgən
ərdi. ol urus bəg oqulun taq baxī-
175. da tərəng mürən arasīda
y(a)kxī bərk balukka yumxadī. takī
dədī kim balukni kataqlaqu kərək turur.
sən takī uruxqulardan song balu k-
nī bəngə saklap kəlgil, dəp dədi, oquz
180. kaqan oxul balukka atladī. urus
bəgning oqulī anga kəp altun
kümüx yibərdī. takī dədi kim: ay, məning
kaqanum sən, manga atam bu
balukni bərüp turur. takī dədi kim: balu k-
185. nī kataqlaqu kərək turur. sən takī
ururxquladan song balukni bəngə
saklap kəlgil, dəp dədi. atam qamat atup ərsə
mənüng tapum ərürmü? səndən
yarluk baqluq bəllüg bolamən.

190. bizning kut(ī)biz səning
kutung bolmux, biz- ning uruq(ī)-
biz səning(y)īqaq(u)ngnung
uru qī bolmux bolup turur. təngri sən-
gə yər bərip buyurmux bolup turur. mən səngə
195. baxumnī kutumnī bərəmən. bərgü
bərip dostluktan qīkmas tur(urmən),
dəp dədi. oquz kaqan y(i)gitning
sözün y(a)kxī kərdi, səwindi, küldi, takī
aytti kim: məngə kəp altun yumxapsən
200. balukni yakxī saklabsən dəp dədi. anung
üqün anga saklap at koydī, dostluk kildi.

سۆزلۈك

1. adaq	12	ئاياغ، پۇت
2. aduq	14	ئېيىق
3. al	6	ھال، قىزىل
4. al	71	ئالد
5. an	1	ئۇ، بۇ
6. angaqu	1	تۈرۈك، سىياق
7. atax	6	ئوت
8. atlaqu	131	جازا يۈرۈشى
9. aw	17	ئوۋ
10. awla-	17	ئوۋلىماق

11. axa-	94	(1) تاماقلانماق؛(2) هۆرمەتلىمەك
12. ayan	52	نۇرلۇق، ئوچۇق، ئايان
13. balīk	126	شەھەر
14. bax qalunqulukh	108	بويسۇنۇش، بېقىنىش
15. bildürgülüg	104	ئۇقتۇرۇش، ئالاقە
16. boda-	4	تۇغماق، يەڭگىمەك
17. buyan	99	بەخت، قۇت، ساۋاب
18. bəndəng	93	بەندۇك، ئورۇندۇق
19. bədüklə-	12	چوڭ بولماق
20. bərgü	195	تارتۇق، سوۋغا
21. bərik(~bərk)	176	مۇستەھكەم، مەھكەم، ساغلام
22. bərkə	24	ئىنتايىن، بەك
23. iqəgü	36	ئىچ-باغرى
24. jīda(~yīda)	27	نەيزە
25. kik	21	(1) كىيىك؛ (2) ياۋايى ھايۋانلار
26. kix	13	قارا بۇلقۇن
27. kəgüz	9	كۆكس، كۆكرەك؛ ئەمچەك
28. kərüklüg	7	چىرايلىق، گۈزەل
29. mürən	20	دەريا، ئېقىن
30. nəpsiki	6	چىرايلىق، نەپىس
31. oxul	8	ئۇشبۇ، بۇ
32. qamat	113	غەزەپ
33. qamat qat-	112	غەزەپكە كەلمەك، غەزەپلەنمەك
34. qong	124	سوك، سوك تەرەپ

35. qubuyan	94	نازۇ-نېمەت، بېمەكلىك
36. qubuk	30	چۈنۇق
37. qərig	113	قوشۇن، لەشكەر
38. qərig qək-	113	ئەسكەر چىقارماق، لەشكەر تارتماق
39. qīraq	5	چىراي
40. sarī	103	تەرەپ
41. sip singir (~singir)	166	سىر
42. suyurka-	121	سوۋغا قىلماق، تارتۇق قىلماق
43. sürmə	10	مەي، شاراب
44. taluy (~talay)	101	دەريا، دېڭىز
45. tap	188	هال، ئەھۋال، تاپ
46. tapuq (~tapīq, tapuk)	145	(1) ئالد: (2) خىزمەت
47. taqurak		تېز، ئىتتىك
48. tirig barqu	171	ئەسىر
49. tutulunq	164	ئۇرۇش، جەڭ
50. təlim	118	كۆپ، نۇرغۇن
51. tərəng	175	چوڭقۇر
52. tülüglüg	15	تۇكلۇك
53. uran	99	بەلگە، نىشان
54. uruxunq	164	ئۇرۇش، جەڭ
55. uruxqu	160	ئۇرۇش، جەڭ
56. usuq	76	(سونىڭ) ئېقىمى

57. uy-	136	ئۇخلىماق
58. yalbar-	50	ئېتىقاد قىلماق، سەجدە قىلماق
59. yalluq	140	يايلىلىق
60. yarlīk	90	يارلىق، بۇيرۇق
61. yaqīr	13	مۆرە
62. yibər-	117	ئەۋەتمەك
63. yig	10	خام
64. yumxa- (~jumxa-)	401	تەينىلىمەك، چىقارماق
65. yəz	48	شامال، يەل
66. yīqaq	30	(1) دەرەخ؛ (2) ياغاچ
67. ķabuqak	72	كاۋاك، يوچۇق
68. ķamaq	14	بارلىق، ھەممە
69. ķart	313	قېرى
70. ķarundax	173	قېرىنداش، تۇغقان
71. ķataqla-	126	ئەگەشمەك، كەينىدىن ماڭماق
72. ķuduq (~ķīdīq)	157	قات، بوي، يان
73. ķumuz	80	قىمىز
74. ķorīkan	201	قورغان، ئىستىھكام
75. ķuquiquluk	53	يورۇق، نۇرلۇق
76. ķīz	126	(1) ئاز ئۇچرايدىغان، قىس؛ (2) بىباھا
77. əlgün	23	ئەل-جامائەت، خەلق

78. əriz	25	يۇرەكلىك، جەسۇر
79. əgüz	20	دەريا؛ دېڭىز
80. əlüg barqu	171	ئۇرۇش غېنىمەتلىرى، ئولجا
81. ənglüg	5	چىراي، ئۆڭ

خاس ئىسىملار

1. altun kaqan	116	ئالتۇن خاقان
2. altun kazuk	59	چولپان يۇلتۇزى
3. ay	48	ئاي (ئادەم ئىسمى)
4. ay kaqan	3	ئاي خاقان (ئايخان)
5. itil mürən	157	ئىتىل دەريا‌سى (ۋولگا دەريا‌سى)
6. kün	67	كۈن (ئادەم ئىسمى)
7. kək	86	كۆك (ئادەم ئىسمى)
8. muz taq	134	مۇز تاغ
9. saklap	201	ساقلاپ (سلاۋيان)
10. taq	77	تاغ (ئادەم ئىسمى
11. təngiz	88	تەڭىز (ئادەم ئىسمى)
12. urum	104	رىم
13. urus	173	رۇس
14. yulduz	69	يۇلتۇز (ئادەم ئىسمى)
15. kara taq	159	قارا تاغ

ئىزاھ

1. «ئوغۇزنامە» توغرىسىدا: «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر، جۈملىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا تارقالغان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، قەھرىمانلىق ھەققىدىكى تارىخىي داستان. «ئوغۇزنامە» ئۇزاق ئەسرلەر داۋامىدا ھەربىر دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، مەزمۇن جەھەتتىن بېيىپ، بەدىئىي جەھەتتىن پىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى، تارىخى، ئىتنوگرافىيىسى، تىل-يېزىقى ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەرگە ئايلانغان.

«ئوغۇزنامە» نىڭ بىرقەدەر قەدىمىي بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما نۇسخىسىنى فرانسىيىلىك ئارخېئولوگ پېللىئوت 1906 — 1907-يىللىرى ئارىلىقىدا تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. بۇ قولىيازما ھازىر پارىژدىكى دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلانماقتا. قولىيازما قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 42 بەت 378 قۇر خەتتىن تەركىب تاپقان. داستاننىڭ يەنە چاغاتاي تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسىمۇ بار، لېكىن ئۇنىڭدا ئەسلى ئۇقۇلۇق خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىلگەن.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازمىسى يورۇقلۇققا چىققاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئەل تۈركولوگلىرىدىن بولۇپ دىتمىس، رادلوف، پېللىئوت، رىزانۇر، بانگ، رەشىت رەخمەتى ئارات، شىرباك قاتارلىقلار داستاننى ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلدى ۋە مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلدى.

"تۆت كىشىلىك گۇرۇھ" يوقىتىلغاندىن كېيىن ئېلىمىزدىمۇ داستانغا قارىتا بىرمۇنچە ئىلمىي خىزمەتلەر ئىشلەندى. 1980-يىلى گېك شىمىن

قاتارلىقلار داستانىنى خەنزۇ تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلدۇردى. تۇرغۇن ئالماس ئەپەندىم «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1980-يىللىق 2-سانىدا "<ئوغۇزنامە> داستانى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە" دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. ئابدۇكېرىم راخمان ئەپەندىم «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1981-يىللىق 3-سانىدا "ئوغۇزخان ۋە <ئوغۇزنامە> ئىپوپېيىسى توغرىسىدا يېڭى مۇلاھىزىلەر" دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى.

داستانىنىڭ تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. بىز داستانىنى ئۆگەنگىنىمىزدە بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

2. «ئوغۇزنامە» 1 bolsun qil : bol- دېگەن پېئىلنىڭ ئالدى بىلەن پېئىلنىڭ Ⅲ شەخس بۇيرۇق-تەلەپ رايى قوشۇمچىسى sun- بىلەن، ئاندىن Ⅱ شەخس بۇيرۇق-تەلەپ رايى قوشۇمچىسى qil- بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى بولۇپ، يەنىلا Ⅲ شەخس بۇيرۇق-تەلەپ رايى مەنىسىدە كەلگەن.

bolsun qil = بولسۇن. بۇ بىرقەدەر پەۋقۇلئاددە شەكىل بولۇپ «ئوغۇزنامە»دىن باشقا يازما يادىكارلىقلاردا ئاساسەن ئۇچرىمايدۇ.

3. «ئوغۇزنامە» 2.1 q- : پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە، ئۇ كۆپرەك ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىل ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، ئادەمنىڭ روھىي ھالىتى، كەيپىياتى قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ئابستراكت ئىسىملارنى ياسايدۇ. «ئوغۇزنامە» 2.1 دىكى səwinq (سۆيۈنمەك، خۇشاللانماق) دېگەن ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىلغا q- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. يەنە تۆۋەندىكى سۆزلەرنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى.

ئوي، خىيال	sa kīnq	ئارزۇ	küsənq
قىلىق، ھەرىكەت	kīlīnq	ئىشەنچ	īnanq

4. «ئوغۇزنامه» 21—20 bunda kəlgənlər kik kəp kəp, bunda uqqanlar qux kəp kəp: بۇ جۈملىدە كۆپلۈك قوشۇمچىسى -lər، -lar، kəlgən، uqqan دېگەن سۈپەتداشلارغا ئۇلىنىپ كەلگەن، بۇ بىرقەدەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال، مۇنتىزم گراماتىكىلىق قائىدە بويىچە kəp kəp بولۇشى كېرەك. بۇ جۈملىدە uqqan qux lar، kəlgən kiklər دېگەن سۈپەت تەكرارلىنىپ سۈپەت دەرىجىسى كۈچەيتىلگەن.

bunda kəlgənlər kik kəp kəp, bunda uqqanlar qux kəp kəp.

بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى.

5. «ئوغۇزنامه» 23 əlgün (ئەل-جامائەت، خەلق): بۇ جۈپ سۆز بولۇپ əl(~il) (خەلق) دېگەن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن gün (خەلق) دېگەن موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن سۆزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ياسالغان. «ئوغۇزنامه» دە موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردىن يەنە تۆۋەندىكىلەر ئۇچرايدۇ:

mürən (دەريا)، jida (نەيزە)، uran (بەلگە، نىشان) qong (jong) (سول)، qaq (چاغ، ۋاقىت)...

6. «ئوغۇزنامه» 33 kim: باغلىغۇچى، مەزمۇن بېقىندا قوشما جۈملەدە، ئۇ ھامان باش جۈملە خەۋرىنىڭ كەينىدە كېلىپ ئۆزىدىن كېيىنكى تارماق بېقىندا جۈملىنى باش جۈملە بىلەن باغلاپ كېلىدۇ. kim دىن كېيىنكى تارماق بېقىندا جۈملە باش جۈملىدە چۈشۈپ قالغان ياكى كۆرسىتىش ئالماشلار بىلەن ئىپادىلەنگەن مەزمۇننى بېشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

tang ərtə qaqta kəldi, kərdi kim qīat(?) buqunī alīp turur. 33-32 «ئوغۇزنامه»

(ئوغۇز) ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە، كۆردىكى، قىئات بۇغۇنى ئېلىپ كېتىپتۇ (يەپ كېتىپتۇ).

يۇقىرىقى جۈملىدە kim دىن كېيىنكى تارماق بېقىندا جۈملە باش جۈملىدىكى ئۆتۈملۈك پېئىل -kor نىڭ چۈشۈپ قالغان تولدۇرغۇچىسىنى بېشىپ كەلگەن. شۇڭا بۇ جۈملىنىڭ تەرجىمىسىنى يەنە مۇنداق تەرجىمە قىلىشقىمۇ بولىدۇ:

... قىزاتنىڭ بۇغۇنى ئېلىپ كەتكەنلىكىنى (يەپ كەتكەنلىكىنى) كۆردى.

oxul kīz andaq kərüklüg ərdi kim, külsə təngri külə turur, yīqlasa tngri yīqla turur.

ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى. ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى.

بۇ بېقىندا قوشما جۈملىدە، kim دىن كېيىنكى تارماق بېقىندا جۈملە باش جۈملىدىكى kərüklüg ərdi دېگەن قوشما خەۋەرنىڭ andaq دېگەن كۆرسىتىش ئالماش بىلەن ئىپادىلەنگەن ئېنىقلىغۇچىسىنى بېشىپ كەلگەن.

8. «ئوغۇزنامە» 72 -qak (-quk ، -q): بۇ قوشۇمچە بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كىچىكلىتىلگەنلىكىنى ياكى ئەركىلىتىلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن: kapu(k) qak (يوچۇق، كاۋاك) > kapuk (ئىشىك) - qak+ تىن كەلگەن بولۇپ، kapuk دېگەن ئىسىم كىچىكلىتىلگەن. anaq (ئاناش، ئاپاش) تا بولسا ئەركىلىتىلگەن.

9. «ئوغۇزنامە» 79-80 süttən kumuz bol-: بۇ بىرىكمىنى سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلساق، "سۈت قىمزغا ئايلانماق" بولىدۇ. لېكىن تېكىستتە كىشىلەرنىڭ خۇشاللىق، ھاياجانلىق، مەپتۇنلۇق روھىي ھالىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئوخشىتىش ئورنىدا قوللىنىلغان. شۇڭا، ئۇنى كونتېكىستقا ئاساسەن، جانلىق تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ: مەسىلەن:

andaq kərüklüg ərdi kim, yərning əlgüni anī kərsə,

ay ay, ah ah ələrbiz dəp, süttən kumuz bola tururlar.

(ئۇ) شۇنداق ساھىبجامال قىز ئىدىكى، يەر-جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كۆرسە، "ئاھ، جاننى ئالىدىكەن" دەرلەر ئىدى. (ئۇ ھەممە ئادەمنى) ئۆزىگە مەپتۇن قىلۋالدى.

10. «ئوغۇزنامە» 97 -alïng (-əling): پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايى I شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى alalïng (ئالايلى) > al- (ئالماق) + -alïng دىن كەلگەن. باشقا يازما يادىكارلىقلاردا كۆپرەك -alïm، -əlim شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

11. «ئوغۇزنامە» 8.108 -tur: يارەمچى پېئىل:

(1) ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، جۈملىدە قوشما خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ئىپادىلىگەن شەيئى ۋە ھەلكىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

itil dəgən bədük bir mürən turur.

ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى دېگەن بىر چوڭ دەريا بار ئىدى.

(2) ھال پېئىللار بىلەن بىرىكىپ جۈملىدە قوشما خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

oxul kïz andak kərüklüg ərdi kim, külsə kək təngri küla turur, yïqlasa, kək təngri yïqla turur.

ئۇ قىز شۇنداق چىرايلىق ئىدىكى، كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەتتى (كۈلەر ئىدى)، يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلايتتى (يىغلار ئىدى).

(3) ئۇرۇن كېلىشتىكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن بىرگە كېلىپ، شۇ ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ئىپادىلىگەن شەيئى ياكى ھەلگىنىڭ ئىزچىل ھەرىكەت ئېچىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

... ərkək bəri qərigning tapuklarida yürügüdə turur.

... ئەركەك بۆرى قوشۇننىڭ ئالدىدا يول باشلاپ مېڭىۋاتاتتى.

12. «ئوغۇزنامە» 171 elüg bar- : elüg barqu, tirig barqu ئادەتتىكى ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى، tirig barqu مەخسۇس ئەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

13. «ئوغۇزنامە» 119-118 səndən yarluk baqluk bəllüg bolamən. : بۇ جۇملىنى چۈشىنىش بىرقەدەر قىيىنراق. بەزىلەر، مەسىلەن، رادلوق ۋە شېربەك بۇ جۇملىنى səndən yarluk bayluk billük bolamən دەپ ئۆزگۈچە يېزىپ "مەن سەندىن ھوقۇقلا، بايلىقلا ۋە ئەقىل-پاراسەتكە ئىگە بولىمەن" دەپ چۈشىنىدۇ. بىز ھازىرچە "مەن سېنىڭ بارلىقىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن" دەپ چۈشىنىپ تۇردۇق.

14. «ئوغۇزنامە» 243 kaqar (قار): «ئوغۇزنامە» دە بەزى سۆزلەر، مەسىلەن، kar، karluk، katīr (قېچىر)، xam (سۇرىيە) قاتارلىقلار xaqam، kaqatīr، taqamkaqarluk، kaqar قىلىپ يېزىلغان، يەنى سۆز ئاخىرىدىكى qa- دېگەن بىر بوغۇم قوشۇلۇپ قالغان.

«سددىخاسارا»دىن پارچە

(تېبابەتچىلىككە دائىر)

.....

24. kөz aqrīq әm(i): kixi өdi, tonguz өdi, әqkü өdi, tawīxkan өdi—bu tөrtәgüdә kayusī bolsar, karakaq īqaq kasīkin otka küyürüp külin alīp suwka yoqurup kөzgә ya kqu.ol, bat әdgü bolur. kimning koldīkī yīdīq bolsar, өwkәni sөkülüp üq kün yakqsun, yīdīqī

30. kidәr. bix on yil kart bolup büdmәsәr yakqu ol, bat büdәr; takī büdmәsәr, kara min (yar) tuzī birlә yo qurup yakzun, büdәr.

kayu kixi kiqә әdgü kөrmәsәr kara әqkününg өgsüz ba qīrīnka iqingә

35. pitpidini saqīp otka kөmüp kөbikin alīp kөzkә sürdgül, kiqә әdgü kөrür.

kayu kixining kaqukī tudunsar, tülüg әrüknīng qasīkīn alīp kaxanīq yolīnga urqu ol; bat kaxanur. kayu kixi yan aqrīq әrsәr,

40. kөgürqkәn mayakīn kara min birlә qokuradīp üq

kiqə yaqzun, ədgü bolur. təlinməz qartqa(:) ingəkning qoinning mingisin soqup yaqsun, bat təlinip ədgü bolur. tol qaq bolup sənməsər, usqunnung qasiqin

45. yildizi birlə yorqurdqa toqup iqürzün, sənər(.) tix aqriqqa(:) üq yaxar qara udnung mayaqin ixiqtə qoquradip yaqzun, aqriqi kidər. qayu kixining əti ala bolsar, badiyanni yarip yorip sürdüxtürüp suwin alip ala ətinkə

50. sürdzün, alasi kidər. kəkəlik ədin xəkər birlə tüz ülüx qilip kəzkə sürdsər, kərməsər ymə kərür, ədgü bolur(.) yana kəkəlikning ədin alip quridip borqa bəkinikə qadip iqsər, anqama bor bəkini iqsər əsürməz, ədgür bolur(.) təwə südükin alip, baxqa sürdsər baxtaqi kəbəki

55. kidər(,) kim qal bolsar, suqun müngüzni yumxaq əgüp suwqa toqip iqsər, kidər(.) qulaq xaqxi bolsar, qara qu siqqanning ədin tamitsar aqilur, yana əm(:) əlüg mixkiqning yaqrisin ərgüsüp sürdsər aqilur(,) yana kixi ədin alip bərilig kəzkə sürdsər aqilur(.)

60. təwəning əwkəsin quritip soqup əlgəp tin busqaqqa iqürsər, ədgü bolur(.) qayu kixining qarinnta kənq əlsar bir stir it sütin iqürsər, tüxər(.) qal it tartmix kixikə (əm): ularning miyisin yisər. ədgü bolur(.) üq künkə təgi aq qarinqa birər qan quma yaqin iqürsər,

65. ədgü (...) kəz yaruqsuz bolup, əküx təlim yax aqsar, kəz üzə (quma yaqin) sürdsər ,ymə ədgü bolur.

kayu kixining kiri arīmadīn yiq akṣar, kürküm komaḳ mini sīpar birlə borḳa ḳadīp iqürsər, ədgü bolur(.) eztə uxaḳ ḳart ensər, taḳīqu yumurḳasīn et birlə sürdsər, ədgü bolur.

70. tixni ḳurd yisər, bor sərkəsin aqīzta tudup birgərtə təkgü ol, ədgü bolur. siding kixikə təwə ədin arpa (yarp) yarmasī birlə ügrə ḳīlīp iqürsər, ədgü bolur.(.) kimning ədintə səgül ünsər, iki yangītaḳī aynī kərmixtə ək yirkə sidip tidigin alīp səgülkə

75. yaḳsar kidər(.)..... bərining süngükin tilin ḳurīdīp ḳal īt tardmīx kixikə baxīnḳa yaḳsar ,ədgü bolur(.) ḳayu kixikə yawīz ḳart ensər, nuxadīr toqraqu(sīn) ḳurt birlə ḳadīp ezə yaḳsar, ədgü bolur.

80. ḳan ədkək (əmi)(:) qusüm, ḳuruq üzüm suwī tang(da) sayu iqürsər, ədgü bolur(.) kəz əmi baxlatī (:) kəz yaruḳsuz bolup kəztə təlim sowuḳ yax aḳsar ud ətin kəzkə sürdsər kəz yaruḳ bolur(.) yana am (:) kəztə isig yax aḳsar (.) yig xəkər sarīq munga

85. qurnī kilīp ingək yaqī birlə ḳadīp burunḳa ḳodsar, ədgü bolur(.) yana əm (:) tawīxḳan miyisin ud ədi birlə ingək yaqi ḳadīp alīnka sürdsər, ədgü bolur(.) yana əm (:) kisil qindan yürüng qindanlar ḳuxdi tobulqaḳ sarīq küsi ikirər bakīr qurnī kilīp künqit yaqī birlə yoqurup alīnḳa

90. sürdsər, bax aqrīq kidər.

سۆزلۈك

1. alīn	87	ماڭلاي، پېشانه
2. anqama	53	ئۇنچىلىك، بۇنچىلىك
3.bad	27	پات، تېز، ئىنتىك
4. badīr(~batīr)	16	باتىر (لېتىر)
5. badīyan	48	شاكال بېدىيان
6. bəkin	52	بوز
7. bərilig	59	بۆرىلىك، ئاق قاپلۇۋىلىش
8. büd-	30	ساقايماق، ئوڭشالماق، پۈتمەك
9. ingək	42	تېكه
10. kixiq	47	قازان، تاۋا
11. kir	66	هەيىز
12. komak	67	قوناق
13. kuxdi(~küxdi)	88	ئارچا
14. kəbək	54	كېپەك
15. kənq	61	(1) بوۋاق؛ (2) تۆرەلمە؛ (3) كەنـ
		جى، كىچىك
16.kəbik	35	كۆپۈك
17. kəgürqkən	40	ياۋا كەپتەر
18. kürküm	67	زاراڭزا
19. küsi	88	كۈجە، ئىپار
20. min	31	ئۇن
21.mingiz	42	مۇڭگۇز
22. mixkiq	57	مۇشۈك

23. mun′gə	84	مۇنكا (ماڭگو)
24. nuxadīr	79	نۇشۇدۇر
25. pitpidi	35	قارامۇچ
26. qan	64	جام، قەدەھ
27. qasīk	38	تۈك (ئۆرۈكنىڭ)
28. qokurad-	47	ئارىلاشتۇرماق
29. qornī kil-	85	ئارىلاشتۇرماق، بىرلەشتۇرمەك
30. qüsüm		ئۇزۇمە
31. sayu	80	ھەر، ھەربىر
32. siding	71	سىيگەك
33. stir	62	سەر
34. suqun	55	بۆكەن
35. sekül-	29	يەنجىمەك، سوقماق
36. sen-	44	ساقايماق، تارقالماق
37. sürdüxtür-	49	ئەزمەك، ئۇۋىماق
38. sipar	69	ئىپار
39. tart-	63	چىشلىمەك
40. tawixkan	25	توشقان
41. tidig	74	لاي
42. tobulqak	88	تېۋىلغا
43. toqraqu	79	كەسمە، پارچە
44. tok-	45	سوقماق؛ تۇرماق
45. tudun-	37	(1) كۆپمەك؛ (2) توسۇلماق
46. təlin-	42	ئېغىز ئالماق
47. təwə	54	تۆگە

48. ülüx	51	تەڭ مىقدار، تەڭ نىسبەت
49. usḳun	44	سامساق
50. uxaḳ ḳart	68	دانىخورەك
51. xaḳxī	56	گاس، قۇلاق قاقاچ بولۇپ قېلىش
52. yawīz ḳart	78	يامان يارا
53. yaḳrī	58	ياغ، ماي
54. yiq	67	كۆپ
55. yumurtḳa	69	تۇخۇم
56. yürüng	88	ئاق
57. yīdīq	29	سېسىق
58. ḳal	55	سارالڭ
59. ḳal īt	63	غالجىر ئىت
60. ḳan ədkək	80	قان كېلىش
61. ḳaraḳaq īqaq	26	قاراغاچ دەرىخى
62. ḳart	30	چاراھەت، يارا
63. ḳasīḳ	26	قاسىراق، قوۋزاق
64. ḳaxanīq yolī	38	سۈيدۈك يولى
65. ḳayu	33	قايسى، كىمكى
66. ḳaquḳ	37	دوۋسۇن
67. ədgü bol-	27	ياخشىلانماق
68. əlgə-	60	تاسقىماق، ئەلگەكلىنمەك
69. əm	24	دورا، رېتسىن
70. ərgüs-	58	ئېرىتماق
71. ərük	37	ئۇرۇك
72. əsür-	53	مەست بولماق

73. əgsüz	34	يېتىم
74. əwkə	28	ئۆپكە

ئىزاھ

1. «سىددىخاسارا» قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدا يېزىلغان تېبابەتچىلىككە دائىر يادىكارلىقلار ئىچىدە بىرقەدەر تولۇق ساقلىنىپ قالغان يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يادىكارلىقنى گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، قوليازما نۇسخىسى ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

يادىكارلىقتا دائىم ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەرنى داۋالاش ۋە ئۇنىڭغا دورا ھازىرلاش ئۇسۇللىرىغا ئىزاھ بېرىلگەن.

بۇ يادىكارلىق خەلقىمىزنىڭ تېبابەتچىلىك تارىخىنى ئۆگىنىشتە، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى يورۇتۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشتىمۇ ياخشى ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«سىددىخاسارا»نى تۇركىيە ئالىمى ر. رەخمەتى 1930-يىلى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان.

2. «سىددىخاسارا» 25 əgü- (-aqu ، -əgün): ساناق سانلارغا قوشۇلۇپ ئالماش سان، قاتلانما سان (تەقسىم سان) قاتارلىقلارنى ياسىغۇچى قوشۇمچە. tort>tərtəgü +əgü- دىن كەلگەن. مەسىلەن:

kəz aqriq əm(i); kixi ədi, tongüz ədi, əqkü ədi, tawix kan ədi — bu tərtəgüdə kayusī bolsar, kara kaq īqaq kasī kīn ot ka küyürüp külin alīp suw ka yoqurup ya kqu ol,

bat ədgü bolur.

كۆز ئاغرىقىغا داۋا: قارا ياغاچ قوۋزىقىنى ئادەم ئۆتى، چوشقا ئۆتى، ئۆچكە ئۆتى، توشقان ئۆتى — بۇ ئۆتلەرنىڭ قايسىسى بولسا بولۇۋېرىدۇ — بىلەن كۆيدۈرۈپ، ئاندىن كۈلىنى سۇغا ئارىلاشتۇرۇپ كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، كۆز ئاغرىقى تېز ساقىيىدۇ.

üqəgün kabīsīp süləlim, anī yokkīsalīm.

(تونيۇقۇق مەشىقى ئېلىندى)

بىز ئۈچمىز (ئۈچەيلەن) بىرلىشىپ ئەسكەر چىقىرايلى، ئۈلارنى يوقىتايلى.

3. «سىددىخاسارا» qu ol 27 ... شەكلى ھەققىدە: ol ھۆكۈم يارىمچىسى بولۇپ ئاساسىي مەنىسى ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى -dur ، tur- غا تەڭ (بۇنىڭغا دائىر مىساللار ئالدىنقى دەرسلەردە ئۈچرىغان) . لېكىن ol بەزىدە qu- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۈپەتداش ياكى qu- ھەرىكەتنامى بىلەن بىرىكىپ جۈملىدە قوشما خەۋەر بولۇپ كېلىپ، سۈپەتداش ياكى qu- ھەرىكەتنامى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش زۆرۈرلۈكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

kimning kəldī kī yīdī q bolsar, əwkəni səkülüp üq kün ya ksun, yīdī qī kidər. bix on yil kart bolup büdməsər, ya kqu ol, bat bütər.

قولتۇقى پۈرايدىغان ئادەم ئۆپكىنى يەنجىپ، ئۇدا ئۈچ كۈن قولتۇققا يېقىپ بەرسە قولتۇقى پۈرىمايدىغان بولىدۇ. بەش، ئون يىلغىچە ساقايمىغان جاراھەتكىمۇ ئۆپكىنى يەنچىپ سۈرتسۇن (ياكى سۈرتۈپ بەرسە) ساقىيىپ كېتىدۇ.

... külin alīp suwka yoqurup kəzgə ya kqu ol, bat ədgü bolur.

... كۈلنى ئېلىپ سۇغا ئاربلاشتۇرۇپ كۆزگە يېقىپ بېرىش كېرەك، تېز ساقىيىپ كېتىدۇ.

4. «سىددىخاسىلار» 36 gül- (-kül، -qil، -kil، -kīl): پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايى II شەخس قوشۇمچىسى. لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى يادىكارلىقلاردا بۇيرۇق-تەلەپ رايى III شەخس ئۇقۇمىنىمۇ بېرىدۇ. مەسىلەن:

kayu kixi kiqə ədgü kərməsər, kara əqkününg ögsüz baqīrīn ka iqingə pitpidini saqīp ot ka kəmüp kəbikin alīp kəzgə sürdgül.

نامازشام قارغۇسى بولۇپ قالغان كىشى يېتىم قارا ئۆچكىنىڭ باغرىنى قارامۇچلاپ ئوتقا كۆمۈپ قويۇپ، كۆپۈكى چىققاندا، كۆپۈكنى كۆزگە سۈرتسۇن.

5. « سىددىخاسىلار» 46 ar- (-ər، -rar، -rər): ساناق سانلاردىن تەقسىم ۋە مۆلچەر سان ياسىغۇچى قوشۇمچە. ikirər ئىككىدىن، ئىككىچە، üqər ئۈچتىن، ئۈچچە. بۇ قوشۇمچىلار سان-مىقدار بىرىكمىسىدە بەزىدە مىقدارغا، بەزىدە سانغا قوشۇلۇپ كېلىپمۇ، يۇقىرىقى رولنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

üq yaxar kara udnung mayakīn ixiqdə qo kuradīp yaksun. aqrikī kidər.

ئۈچ ياشچە قارا كالىنىڭ مايىقىنى تاۋدا قورۇپ (چىشقا) يېقىپ بەرسە، (چىش) ئاغرىقى قالمىدۇ.

kīzīl qindan yürüng qīndanlar kuxdī, tobulqak, sarīq küsi ikirər bakīr qurnī kilīp künqit yaqī birlə yoqurup alīnka südsər, bax aqrīq kidər.

قىزىل چىندان بىلەن ئاق چىنداڭغا ئارچا، تېۋىلغا، سىرىق كۈچلەرنى

ئىككى سەردىن ئارىلاشتۇرۇپ، ئاندىن كۈنجۈت مېيى بىلەن خېمىر قىلىپ يۇغۇرۇپ ماگىلايغا سۈرتۈپ بەرسە، باش ئاغرىقى قالمايدۇ.

6. «سىددىخاسارا» tüz ülüx 51: بۇ بىرىكمىدىكى tüz" تۈز، توغرا، لىللا" دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ، ülüx" ھەسسە، ئۈلۈش" دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ. كونىپكىستتا بۇ بىرىكمە "تەڭ نىسبەتتە، تەڭ مىقدارداش" دېگەن مەنىدە كەلگەن. مەسىلەن:

.kəkilik ədin xəkər birlə tüz ülüx kilip kəzkə sürdsər, kərməz ymə kərür, ədgü bolur.

كەكلىكنىڭ ئۆتى بىلەن شېكەرنى تەڭ مىقدارداش ئارىلاشتۇرۇپ كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە (كۆزى) كۆرمەيدىغانلىقنىڭ كۆزى كۆرىدىغان بولىدۇ، كۆزى ئېچىلىدۇ.

7. «سىددىخاسارا» təgi 64: تىركەلمە، ئۇ ھامان يۆلىنىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا تىركىلىپ كېلىپ ھەربىر تەڭداشلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

üq künkə təgi aq karinka birər qan kuma yaqin iqürsər, ədgü(...).

ئۈچ كۈنگىچە ئاچ قورساقتا بىر قاچىدىن (قەدەھتىن) زىغىر مېيىنى ئىچىپ بەرسە، ياخشى (...)

təmir kapiqka təgi süladimiz.

تۆمۈر دەرۋازىغىچە ئۇزۇتۇش قىلىپ باردۇق.

9. «سىددىخاسارا» sayu 80: تىركەلمە، ئۇ كۆپ ھاللاردا باش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملارغا تىركىلىپ كېلىپ "ھەربىر، ھەرقايسى، ھەرياق" قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

yir sayu bardiq.

سىلەر تەرەپ-تەرەپكە بارىدىكەنلەر.

qüsüm, kuruq üzüm suwī tangda sayu iqürsər, ədgü bolur.

ئۈزۈمە ۋە قۇرۇق ئۈزۈم سۇيىنى ھەر كۈنى تاڭدا ئىچۈرۈپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ.

«چاشتانی ئلنگ بەگ»دىن پارچە

1. arslanlarnīng yorīqī n yorīp uqayan balīķ n īng kidinintə turup īnaru bərü yorīdī, ətrü ilig bəg tərt bəltir yolta yorīyu anīng arasīnta sansīz yəklərig kərdi.

5. ol ymə yəklər yalnguķlarnīng ətin y(i)yü kanīn iqip, baqarsuklarīn ət'üzləringə yərgəyürlər ərdi. korkqu təg kərk məngiz tutup yawlaķ katīq ünin kīkīruxu drzul badruk

10. iliglərintə tutup, kapkra uluq bədük taq təg ət'üzin ənəyü oot ənglüg ixin saqlarīn ənginlərintə tüxürüp, aquluq yīlanin ət'üzlərin itinip yaratīnip, kay bəltir sayu yorīyurlar ərdi. ani kərüp qxtani il-

15. ig bəg yürəkin katrunup, tongalar bəgi təg kxatrik həglər məngiz məngləp korkīnqsīz ayinqsīz kəngülin ol yəklər arasīnta kirip bardi. ətrü ol yəklər qxtani iligig kərüp singirkəli osuqluq kilīnip təgirmiləyü

20. awlap inqə tip tidilər. ay kim sn,nəgülüg kntü özüng ək. bizing üstün altīn taq tiximizkə yukī bolqali kəlting. bu sawaq əxidip qxtani ilig bəg yürəkin katurup

25. inqa tip tidi, ay yəklər, trkin manga səzlənglər,

məning balī qīmta qī budunuq buqunuq nəgülüg əlürürsizlər. sizlərkə bu balī qqa kirgülüg küq küsün kim birdi. bu məning yti qilīqīmīn kərünglər. ət' özüng-

30. lərni bīqip əngi əngi kəmixəyin. balī q m nīng uluxumnung bu muntaq tod uquz sawlarīn kərüp sərgi'm təg ərməz. ətrü ol yəklər qxtani ilig bəgning munqulayu küqlüg yawlaq sawīn əxidip əwkələrintə

35. ətkürü artuqraq bulqanīp anta oq yəklər ətin ənəyü küdəyü yīrlayu ayalarīn yapīnīp sīqq a naq l arīn tutunup oot ənglüg qīp qīzīl saqlarīn artlarīnta ītdīp ərt yalīn təg drzul badruq wirl (ī)q

40. toqīmaq əliglərintə tuta qxtani ilig bəgig sanqqalī urqalī qīlīnip bir ikintisikə inqə tip tixtilər. takī nəgü küdərsizlər. tərkin munī sanqīnglar bīqīnglar. isig özin üzüp

45. adīn azunqa īdīnglar. anta ətrü qxtani ilig bəg bar küqin üntürüp təlükin sikriyu barīp urumuki atlq yəkning təpüsintəki saqīn tarta tutup qilīqīn ərü kətürüp baxīn bīq qalī

50. oqradī, anta ok ol yəklər qxtani iligning küqin küsünin qoqīn yalīnīn qutīn qīwīn kərüp artukrakq korqtilar, ünlərin əsürüp ilig bəgkə inqə tip tidilər, yalnguqlarnīng arslanī, iliglər

55. bəglərning qut tngrisiə, yrlīqanquqī kəngül əritip kəngülüngin süzgil, birək bizni əlürsərsn, ymə nəng səning balīqtakī ig toqa kitgüsi yoq, əmti bizing isig özümüzkə

ədgü kəngül turqur-

60. up umuq inaq bolqıl. ilig bəg inqə tip tidi. ay yəklər trkin səzlənglər, nəqüklədi mənin balı kimta kı uluxumta kı ig toqa kitməz. yəklər inqə tip tidilər. uluq ilig, bu ok səning balkingta

65. küntin yingak bir uluq bədük səgüt bar. anta yawlak sakınqlq rakxas bolur. üq bədük kəzləri oot ənglüg saqı arkasınta yadılu turup tamturmıx yula yalını təg kəzi kara kı yalınayu təgzinü

70. turur. uzun turkaru yrlıkanqsız kənglülin sansız əküx tınlqları q azıqları əzə tanqkalayu əlürüp todunqsuz kaninqsiz ... ərsər, korkunqı ayınqı katıq bolsar ,tongalar bəgi təg...

75. ya tarip alku yaqılar... mix kim bolsar, anı nəqük utqalı yigədgəli uqaysizlər, ərtingü katıqlanmaklq bilgə biligkə tükəllig yaqız yir ərkligi qxtani ilig bəg mn ərürmn,

80. katıq kəngül əritip korkunqsuz ayınqsız kəngülin sizlərni birlə səngüxgəli kəlyükmn. ay, yəklərə, qin kirtü alp katıq ərsər sizlər, mini birlə səngüxgəli anuk turunglar. əmtı bir ikinti-

85. kə sınaxalım, kayusi küqlüg ərmix biz. anqa səzləp ərt yalın təg yti kılıqın ilgintə tuta yəklər tapa yakın sikrip iqgərü kirdi.

سۆزلۈك

1. anuk	84	تەييار، تەييار تۇرۇش
2. anqakia	24	بىرئازمۇ، زادىلا
3. artukrak	52	بەك، ناھايىتى، تېخىمۇ
4. awla-	20	ئولاشماق، يىغىلماق
5. aya	36	ئالقان
6. ayinqsiz	17	قورقۇنۇچسىز، قورقماسلىق
7. azun	45	دۇنيا، ئالەم
(~ajun, azun)		
8. aqulu q	12	زەھەرلىك
9. badruk	9	تۇغ، بايراق
10. bodun boqun	26	خەلق، ئەل-جامائەت
11. bulqan-	35	يامانلاشماق، غەزەپلەنمەك
12. drzul(~trzul)	9	ئۇچ ئاچلىق نەيزە
13. ig toqa	58	بالايى-ئاپەت
14. isig oz	44	جان، ئىسسىق جان
15. itin-	13	ياسانماق، نىقابلانماق
16. ix	11	ئۆرىمە (چاچنىك)
17. kidin	2	(1) ئارقا؛ (2) غەرب
18. kntü(~kəntü)	21	ئۆزى، يالغۇز، تەنھا
19. kirtü	19	راست، ھەقىقىي، سادىق
20. kxakrik	16	جەڭچى (؟)
21. kəmix-	30	ئاتماق، تاشلىماق، يىغماق
22. küdə-	36	ۋارقىرىماق

23. munqulayu	33	بۇنداق، مۇشۇنداق
24. mənglə-	16	... نىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالماق، ... دەك بولۇۋالماق
25. nəgülüg	20	نېمىشقا، نېمە ئۈچۈن
26. nəqüklədi	62	نېمە سەۋەبتىن، نېمە ئۈچۈن
27. oot	11	ئوت، چوغ
28.osu qlu q	19	ئوزۇقلۇق
29. oqra-	50	تەمشەلمەك، راسلانماق
30. singir-	19	سىڭدۈرمەك، يېمەك
31. sər-	32	چىدىماق، سەۋر قىلماق
32. süz-	56	جىم بولماق، خاتىرجەملەنمەك، كەڭ قورساقلىق قىلماق
33. siq qana k	37	بۇلجۇڭ گۆش، مۇسكۇل
34. tamtur-	68	ياندۇرماق، تۇتاشتۇرماق
35. tanq kala-	72	قىيما-چىيما قىلماق، پارچىلىماق
36. todunqsuz	72	تويماسلىق، ئاچكۆزلۈك
37. tod uquz	31	بەختسىزلىك
38. tonga	15	باتۇر، قەھرىمان
39. turkin(~tərkin)	25	تېز، چاپسان
40. təgirmilə-	19	ئورىۋالماق، چۆرىدىمەك
41. tələk	47	كۈچ، قۇۋۋەت
42. tükəllig	79	(1) بارلىق، پۈتۈنلەي؛ (2) تۇقسان- سىز، تولۇق
43. ulux	31	ئەل-يۇرت، ۋەتەن
44. umuq ınaq	60	ئىناق، ئىناق-ئىتتىپاق

45. wzīr(~wjir)	39	ئالماس
46. yadīl-	67	يېيىلماق، يېيىلىپ تۇرماق
47. yalīn	39	يالقۇن، مەشئەل
48. yalnguk (~yalanguk)	5	ئىنسان، ئىنسانىيەت
49. yapīn-	37	ياپماق، يۇمماق
50. yaratīn-	13	ياسانماق، بېزەنمەك
51. y(a)rlīkanquqi	55	مېھرىبانلىق قىلغۇچى، شەپقەتلىك
52. yawlak	8	يامان، ۋەھشي
53. yawlak sakīnqlī	66	يامان نىيەتلىك، بەتنىيەتلىك
54. yaqīz	79	قوڭۇر، قارا چىلان (يەر)
55. yigəd-	76	يەڭمەك، غالىپ كەلمەك
56. yīrla-	36	ۋارقىرىماق، توۋلىماق
57. yorīq	1	مېڭىش، يۈرۈش
58. yokī	22	يەم
59. yti	28	ئۆتكۈر، ئىتتىك
60. yula	68	چىراغ
61. yək	4	جىن-شەيتان
62. yərgə-	7	يۆگمەك
63. kanīnqsīz	72	تويماسلىق، قانماسلىق
64. kapkra	10	قاپقارا
65. karak	69	قارچۇق (كۆزنىك)
66. katrun-	23	(يۈرەكنى) توختاتماق
67. katīq	8	قاتتىق
68. kay	13	بازار

69. kərkunq ayīnq	73	قورقۇنۇش، ئەيمىنىش
70. kut kīw	51	بەخت-سائادەت، بەخت-تەلەي
71. kilīn-	41	تەييارلانماق، هازىرلانماق
72. kīrkīr-	9	توۋلىماق، چاقىرماق
73. ərtingü	77	پەۋقۇلئاددە، ئىنتايىن
74. ət' ez	7	بەدەن، تەن
75. engi engi	30	پارچە-پارچە، باشقا-باشقا
76. enə-(~ünə-)	11	ترماق، ئۆرە تۇرماق
77. erit-	56	ئۆرلەتمەك، كۆپەيتمەك
78. et	36	ئاچچىق، غەزەپ
79. etkür-	35	كۆڭلىگە ئالماق
80. etrü	2	ئاندىن كېيىن، كېيىن
81. ewkə	34	(1) ئۆپكە؛ (2) غەزەپ
82. əngin	12	مۆرە، گەجگە
83. īnaru bərü	2	(1) ئىلگىرى؛ (2) ئۇياق-بۇياق
84. īt-(~īd-)	38	تاشلىماق، ئاتماق

خاس ئىسىملار

1. qxtani ilig bəg	14	چاشتانى ئىلىگ بەگ
2. uqayan	1	ئۇچايان (شەھەر نامى)
3. urumiki	47	ئۇرۇمىكى (ئالۋاستى نامى)

ئىزاھ

1. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» ھەققىدە: چاشتانى ئىلىگ بەگ «چاشتانى ئىلىگ بەگ» ھەققىدىكى رىۋايەتتىكى باش قەھرىمانىنىڭ ئىسمى. بۇ رىۋايەتتە چاشتانى ئىلىگ بەگنىڭ ئۆز ئېلى، خەلقىگە بالايى-ئاپەت كەلتۈرگەن جىن-ئالۋاستىلارغا قارشى قەھرىمانە كۈرىش قىلىپ، خەلقنى جىن-ئالۋاستىلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قۇتۇلدۇرغانلىقى ھېكايە قىلىنغاچقا، بۇ رىۋايەتنىڭ نامىمۇ ھازىرغىچە «چاشتانى ئىلىگ بەگ» دەپ ئاتالماقتا. رىۋايەتتە چاشتانى ئىلىگ بەگ تىنچ ئاسايىشلىق ۋە ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

چاشتانى ئىلىگ بەگ رىۋايىتى تەرجىمە ئەسەر بولۇپ، ئېھتىمال قەدىمكى قارا شەھەر — كۇچا تىلى (تۇخار تىلى)دىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولسا كېرەك.

ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1913-يىللىرى تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

رىۋايەتنىڭ تىلى ئاددىي-ساددا ۋە گۈزەل بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى ياخشى دەرسلىك ھېسابلىنىدۇ.

2. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» 30 engi engi engi: engi (باشقا، ئوخشىمىغان) دېگەن سۆزنىڭ تەكرارلانغان شەكلى بولۇپ "پارچە-پارچە، باشقا-باشقا" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

bu məning yti kiliqimin kərünglər, ət' eziünglərni biqip engi engi kəmixəyin.

مېنىڭ بۇ ئۆتۈكۈم قىلىچىمغا قارىغىلار، جىسمىڭلارنى تىلىپ پارچە-پارچە قىلىۋېتىمەن.

3. «چاشتانی ئىلىگ بەگ» munqulayu 33: كۆرسىتىش ئالماش بولۇپ، "مۇشۇنداق، ئاشۇنداق" دېگەن مەنىدە. مەنبە جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ munqula- (مۇشۇنداق قىلماق) دېگەن پېئىلنىڭ ھال پېئىل قوشۇمچە- سى yu- بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان.

4. «چاشتانی ئىلىگ بەگ» güsi- 58: پۈتمىگەن سۈپەتداش قو- شۇمچىسى، ئومۇمەن كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. kitgüsi سۆزى- kit (كەتمەك) پېئىلغا güsi- نىڭ قوشۇلغان شەكلى بولۇپ، kitgüsi بۇ جۈملىدە yok بىلەن بىرىكىپ قوشما خەۋەر بولۇپ كەلگەن. kitgüsi yok = كەتمەيدۇ، يوقالمايدۇ. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

birük bizni elürsərsn, ymə nəng balīktakī ig toqa kitgüsi yok.

بىراق بىزنى ئۆلتۈرگىنىڭ بىلەن، شەھرىگىدىكى بالايى-ئاپەت يوقاپ كەتمەيدۇ.

5. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» -qur 59 (-kur، -gür، -kür): پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايى II شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى. ھازىرقى ئۇستېمالىمىزدا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدىكى r بولسا z غا نۆۋەتلەشكەن. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

تۇرغۇز = turqur

6. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» nəqiikladi 62: سوراق ئالماش. مەنا جەھەتتە nəgü، nəqük، nəlük، nəgülüg لەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ "نېمىشقا، نېمە ئۈچۈن، قانداق قىلىپ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەنبە جەھەتتە nəqüklə- نۇ (نېمىشقا شۇنداق بولماق) دېگەن پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، nəgü قاتارلىقلاردىن سۆز ئورامىنى كۆچەيتىش جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. تۆۋەندىكى مىسالارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

1) taqi nəgü küdərsizlər.

نېمىشقا يەنە كۈتۈپ تۇرىسىلەر.

2) ay, kim sən nəgülüg kn tü özüng ək.

ھەي، سەن كىم؟ ياڭغۇز تۇرۇپسەنغۇ؟

3) ani nəqük utqali yigətgəli uqaysizlər.

سىلەر ئۇنى قانداقمۇ يېگەلەيسىلەر؟

4) nəqüklədi məning baliqimtaqi uluxumtaqi ig toqa kitməz.

مېنىڭ ئەل-يۇرتۇمدىكى بالايى-ئاپەت نېمىشقا تۈگمەيدۇ.

7. ərsər ... nə ...: قارشىلىق بېقىندا قوشما جۈملە شەكلىنى ئىپادىلىگۈچى فورما. 1-ئىزاھقا بېرىلگەن مىسالدىن پايدىلىنىڭ.

8. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» rakxas. 66: ئالۋاستى نامى، سانسكرىت تىلىدىكى raksasa دىن كەلگەن بولۇپ، قەدىمكى ھىندى رىۋايەتلىرىدىكى بالايى ئاپەت كەلتۈرگۈچى ئالۋاستىلار نامى. كېيىن بۇددا دىنىدىمۇ بالايى ئاپەت كەلتۈرگۈچى ئالۋاستى ئۇقۇمىدا قوللىنىلغان. ئەركەك راكشاس قارا ئۆڭلۈك، قىزىل چاچلىق، كۆك كۆزلۈك كېلىدۇ، چىشى راكشاس گۈزەل ئايال قىياپىتىدە كۆرۈلىدۇ، دېيىلىدۇ. رىۋايەتتە راكشاسلار تۈرلۈك قىياپەتكە، مەسىلەن، ھايۋان، قۇش ياكى ئۇرۇق-تۇغقانلار قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ ئىنسانلارغا ئاپەت كەلتۈرىدۇ، دېيىلىدۇ.

«ئىككى تېكىنىڭ هېكايىسى»دىن پارچە

1. taxquru ilinqükə atlanturdī ərtī ··· balīk taxtīn tarīq qilarīq kərür ərti. kuruq yərig suwayu, el yərig tarīyu ··· kux kuzqun sukar yorīyur. sansīz tümən ezlüg elürür. tarīq tarīyu amarī tīnlīqlarīq ··· kuxqī, kəyikqi, balīkqī, awqī, torqī, tozakqī2. bolup ayīq kilinq kilur. tīnlīqlaraq elürür. amarī tīnlīqlar qīqarī əngirər, yung əngirər, kəntir əngirər, bəz patatu kars tokīyur. takī yəmə adruk uzlar kəntü kəntü öz ixin ixləyür; adruk adruk əmgək əmgənür. takī ymə kərdi, amarī tīnlīqlar ···3. yunt, ud, qokar, koy, laqzīn ulatī tīnlīqlarīq elürür, tirisin soyar, kanīn ögüz akītar, ətin kanīn satar, anīn öz igidür. ymə bodīsawat tigin bu ulux bodun ayīq kīlinqlar kīlinīxīn kərüp ərtinügü busuxluq kadquluq 4. bolup īqlayu balīkka kirdi. ol odün maharīt ilig ədgü ögli təginik bosuxluq kərüp inqə tip yarliq kadi; amrak oqlum, nə üqün bosuxluq kəltingiz. tigin kangī kanka inqə tip ətüntī īqlayu; bu nə əmgəklig yir ərmix. nəgülüg 5. toqdum mən. kangī kan inqə tip ayīttī; nəgə īqlayu bosuxluq kəlting. tigin inqə tip ətünti; taxtīn ilinqükə ənmix ərdim, ükük yokqiqay əmgəklig tinliqlaraq kərüp īqladīm. kangī kan inqə tip yarliqkadī; amrak

ögüküm, yir təngri tərümixtə 6. bərü bay ymə bar, yok qīqay ymə bar. kayusīnga əmgəktə oz-qurqay sin. tigin inqə tip ətü(n)ti: kangīm kutī, mini səwərmüsiz. kangī ilig inqə tip yarlīqqadī: amrak ögüküm, sini inqə səwərmən, ayada kī yinqü monquk təg, közdəki ··· 7. köngülqə birdi ol. ədgü kü at tərt bulungda yadīltī, küningə kolquqīlar üzülmədi, takī adīn aqlīk

kdltī. ymə bərdi. küningə ayīnga munqülayu birip, aqlīktakī aqī barīm azkīna kaltī. ol ödün aqīqī uluqī kanka inqə tip ətünti: təngrim, aqlīk kuruk box(?) kalīr. aqī barīm alkīnsar, 8. yazukka tüxə təginməgəy ərtimiz təngrim. ymə kangī kan inqə tip yarlīqkadī: kang kazqansar, oqlī üqün timəz mü, köngül(l)üg birzun, könglin bərtmənglər, ətürü küningə tidīsīz birdi ··· ol odün īnanqlarī buyruklarī ixidip kanka inqə tip 9. ətüntilər: təngrim, ilig tərüg aqī barīm tutar, aqī barīm alkīnsar, il tərü nəqük tutar biz təngrim ··· ol odün kangī kan inqə-tip yarlīqkadī: amrak ögüküm könglin nəqük bərtəyin mən. aqīqīlar birər ödün əngi 10. barzun, kəntü bilingəy əriŋq tip yarlīqkadī. anta ətürükiyə koltquqīlar kəlsər, aqīqīlarīn bulmadī. birgü bulmatīn koltquqīlar yīqlayu barsar, tigin ymə īqlayu kalīr ərti. ətürü tigin inqə tip sakīntī: aqīqī ərsər, 11. mənin ol. kangim kan bodun tilingə korkup inqə yarlīkadī əriŋq. közünür ət burhan əg kang titir. kayu kixi əg kang könglin bərtsər, ol tinlīq tamuluq bolur. oqul küz

ḳa sanmaz. mən amtī eg ḳang kənglin 12. bərtməyin. kangīm ilig tilkə kirməzün. ez

kazqanqīm üzə ədgü ḳilinq ḳilayin tip sakīntī. anta etrü atlīq yüzlügkə inqə tip ayïttï: nəqükin aqī barīm ḳazqansar ekük bolur. atl īqlar inqə tip etün- 13. ti: engi engi ḳazqanq ḳilmaḳ ayu bərdilər. biri ayur: ḳazqanq nəng tarīq tarïmaḳda ədgü ek, kim bir tarïsar, ming tümən bolur. biri ayur: ḳoy yïlḳī igidsər, yïlïnga axïlur, bay bolur, biri ayur: engtün kidin sadīqḳa 14. yuluqḳa barsar, bay bolur. ymə bir bilgə nom bilir ər inqə tip tidi: tawar ḳazqanmaḳ nəng taluy egüzkə kirip kəngültəki küsüxin ḳanturqalī sakïnsar, bolunqusuz qi(n?)təməni ərdini bulsar, ḳamaq yərtünqüdəki 15. tïnlïqlarnïng küsüxin (ḳanturqay). inqip tigin alḳunī taplamadī, tək taluy egüzkə kirmixig tapladī. etürü ḳangī iligkə etüg birdi taluy egüzkə kirəyin tip. ol edün ḳangī ḳan bu etüg saw ixidip, nəng kiginq birü umadī. ertingü 16. busuxluq boltï. otrü oqlï təginkə inqə tip yarlïqkadī: amraḳ egüküm, məning iltə ḳazqanqīm sizning ərməz mü. amtī kəngülqə alïng, barqa buxī biring. nə üqün ölüm yərkə barïr siz. bix türlüg 17. ada bar: bir ada ol ərür, talïm balïḳoduq ərkən, saḳlanmadïn tux(s)ar, alḳunī kəmi birlə singürür. ikinti suwda suw ənglüg taq lar bar, kəmi süsüp sïnur. kixi alḳu ölür. üqünq suwda yəklər urup (ənüp) kəmi suwka qomurur. tərtünq uluq təginq 18. kə kigürür, suw igrikxəl(ür)əyür, soḳuxur.

bixinq təngri topïnar korkin qïq yil turur. kəmi aktarïlur əlür. bu munqə kərkïnqïq adaka kirip əlgəy siz. bizni irinq kïlkay siz tip tidi. ol ədün bodïsawat tigin kangï kanta yarïlïq ixidip 19. yarlïq bolzun tidmasun barayïn tip ətünti. ətrü kangï kan yarlïqkamadï. barmaqay sən tip tidi. ətrü tigin baxïn təngitip ïqlayu yərdə yatïp yokaru turqalï, ax axla qalï unamadï. ïta, tip tidi yarlïq bolmaz ərsər, bu yərdə yokaru turmaz mən, ax axamaz mən, əlgəy 20. mən tip tidi. kaltï altï kün ərtip bardï, əgi kangï, atlïqï yüzlügi ïqlaya, busanu turqurup nəng unamadï. ol ədün əg ikangï inqə tip tidi; biz kəntükə ədgükə ətləyür biz. unamasar.....

21. (asï)qï tususï nə bar. tigin inqə tip ətünti: luu kanlarïnta qintəməni ərdini bar. kim ülüglüg kutluq kixi ol ərdini bulsar, kamaq tï(n)lïqlarka asïq tusu kïlur. anï üqün taluyka kirigsəyür mən tip ətünti. ol ədün kangï kan yarlïq yarlïqka- 22. di; kim taluyka barayïn tisər kiringlər! oqlum tiginkə əx bolunglar! nə kərgəkin barqa bərgəy biz. kim yirqi, suwqi, kəmiqi bar ərsər, ymə kəlzün! tiginig əsən tükəl kəlürzünlər! ətrü bu yarlïq əxidip bix yüz 23. satïqqï ərənlər tirilip iqgərü ətüg birdilər. kamaqï barïr biz, əlsər birlə əlür biz, kəlsər birlə kəlir biz dəp ətüg birdilər. ol ədün baranas uluxta bir ədgü alp yirqi suwqï bar ərti. kaq 24. kata taluyka kirip bixər yüz ərin barip, əsən tükəl kəlmix ərti. inqip səkiz on yaxayur karï ərti. yənə iki kəzi

kərməz ərti. ol bix yüz ər kamuqun ol kərməz yirqigə ötün tilər ol ödün 25. tigin özi barïp kolïn yitip iqgərü kangï kan tapa kigürdi. kangï kan inqə tip yarlïqadï. birkiyə amrak oqrak oqlumïn sizingə tutuzur mən, əsən tükəl kəlürüng tip yarlïqkadï. ötrü ol awïqka ïqlayu kankа inqə tip ötün- 26. ti. təngrim, nə muntak boltï kim, antaq təngri təg ərdini təg əgüküngüznï ölüm yiringə ïdur siz. ol taluy suwï əritingü kərkïnqïq adalïq ol. üküx tïnlïq lar barïp ölügli bar. barsar yaraqay mu tip ötünti. 27. ulux barqə tigin üqün busanur. ymə kan inqə tip yarlïqkadï: tïdu umadïn, ərkin tükəmədi, ərksiz ïdur mən. əmti siz kataq lanïng, birlə barïng, yirqi bolung tip yarlïqkadï awïqka kamaq tapalamïx üqün yirqi 28. boltï (.) ol ödün kangï kan tiginkə səpti. bix yüz ərənning axï suwï kəlüki takï nə kərgəkin alku tükəti birip uzatïp əntürdi. ol ödün ayïq əgli tigin inisi inqə tip sakïntï: əgüm kangïm iqim tiginkə 29. səwər, məni aklayur ərtï. amtï iqim talayka barip ərdini kəllürsər, takï aqirliq bolqay, mən takı uquz bolqay mən tıp sakïnti. amtı birlə barayïn. ötrü kangï kanka inqə tip ötünti: iqim tigin ölüm yirkə barïr ol. 30. nəgülük kalïr mən, təngrim, mən ymə barayïn, ədgü yawlak bolsar birlə bolalïm tip. ymə kangï oqul kïlïnqï yawlak üqün səwməz ərdi. ötrü barsar barqïl tip yarlïqkadï. ol ödün kangï kan ulux bodun ïqlayu sïk- 31. tayu ədgü əgli tiginig uzati əntürüp taluyka ïdtılar...

سۆزلۈك

1. adruk	2	ئوخشىمىغان، تۈرلۈك
2. alp	23	قەھرىمان، باتۇر
3. alkin-	7	تۆكمەك، ئازلىماق
4. amari	1	نۇرغۇن، بىرمۇنچە
5. asiq tüzü(~tüsü)	21	پايدا-مەنپەئەت
6. atliq yüzlüg	12	ئەمەلدارلار، يۈز-ئابرويلۇق
7. awixka	25	قېرى، ئاقساقال
8. axla-	19	تاماقلانماق
9. ayiq	2	يامان، ۋەھشى، ئەسكى
10. aqliq (~aqiliq)	7	غەزىنە
11. aqi barim	7	بايلىق، مال-مۈلۈك، بارى-يوقى
12. aqiqi	7	ئاغىچى، غەزىنىچى، ئامبارچى
13. akla-	29	يامان كۆرمەك، ئۆچمەنلىمەك
14. birgü	10	سەپ
15. busan-	20	مەسۇلەنمەك، غەم قىلماق، ئەندىشە قىلماق
16. busuxluk	21	مەيۇسلۇك، قايغۇ-ھەسرەت، غەم-قايغۇ
17. buxi	16	سەندۇقە
18. buyruk	8	فەرمان، ئەمر
19. igrik	18	قاينام

20. ilinqü	1	ساياهەت
21. il terü	9	خەلق ۋە قانۇن، دۆلەت ۋە قانۇن
22. iqi(~əqi)	28	ئاكا،تاغا
23. irinq	18	پالاكەت، بەختسىزلىك
24. kidin	13	غەرب، كەين، ئارقا
25. kiginq	15	جاۋاب، ئىجازەت
26. kəlük	28	يۈك هايۋانلىرى، ئۇلاق
27. kəngülqə	7	ئىختىيارىي، مەيلىچە
28. kü at	7	ئابروي، نام-شۆھرەت
29. küsüx (~kəsüx)	14	ئارزۇ
30. laqzin	3	توڭگۇز
31. luu	21	ئەجدىها
32. monquk	6	ئۇنچە، مەرۋايىت
33. oduq	17	ئويغاق، سەگەك
34. ozqur-	6	قۇنقۇرماق
35. oqmk	25	ئەتىۋارلىق
36. patatu	2	پاختا
37. qintəməni	14	چىنتەمەنى (باقۇننىڭ بىر خىلى)
38. qomur-	17	چۆكتۇرمەك
39. qokar	3	چوقار (بىرتقۇچ هايۋاننىڭ نامى)
40. qiqari	2	چاڭ (يىپ ئىگىرىدىغان)
41. qiqay	5	يوقسۇل، كەمبەغەل

42. sadiq yuluq	13	سودا-سپتىق، سودىگەرچىلىك
43. san-	11	تەۋە بولماق،سانالماق،ھېسابـ لانماق، قارىماق، مەنسۇپ بولماق
44. satiqqi	22	سېتىقچى، سودىگەر
45. singür-	17	سىڭدۈرمەك، يۇتمەك، يالىماق، بېمەك
46. suwa-	1	سۇغارماق
47. səkiz on	24	سەكسەن
48. səp-	28	ھازىرلىماق، تەييارلىماق،سەپـ لىمەك
49.süx-	17	سوقۇلماق، ئۇسسىمەك
50. sīn-	17	سۇنماق، ئۇششۇلماق
51. siqta- (~siqda-)	30	يىغلىماق
52. tamuq	11	دوزاق
53. tariq	13	زىرائەت
54. tigin	3	خانزادە، شاھزادە
55. tiril-	23	توپلانماق، يىغىلماق
56. topin-	18	بېرىلماق
57. torqi	1	بېلىقچى
58. tozaqqi	1	توزاقچى، قاپقانچى (ئوۋچى)
59. təgzinq	17	(1) گىرداپ، قىرغاق؛ (2) داـ نىرە، مۇھىت
60. tək	15	يەككە، ...لاـ، ـلە

61. təngit-	19	ئەگمەك، ئەگدۇرمەك
62. tīd-(~tīt-)	19	ۋاز كەچمەك، ئۇنتۇماق، تۆھپە قىلماق
63. tīdi qsīz	8	توسالغۇسىز، بىمالال
64. uz	2	(1) ئۇز، چىرايلىق؛ (2) ئۇستا، ھۇنەرۋەن
65. yazu k	8	گۇناھ
66. yinqü	6	ئۇنچە-مەرۋايىت
67. yirqi	22	يولچى، يول باشلىغۇچى
68. yoqur- (~yqur-)	29	ئاشماق، يۇقرىلىماق
69. yunt	3	ئات
70. ķaltī	20	... -دا، -تا
71. ķang	4	ئاتا، دادا
72. ķars	2	قارس (رەختنىڭ نامى)
73. ķazqan-	8	تىرىشماق، غەيرەت قىلماق
74. ķazqanq	12	تىرىشچانلىق، غەيرەت
75. ķol-	7	تىلىمەك، سورىماق
76. ķolquqī (~ķoltquqī)	7	تىلەمچى، دىۋانە، سەدىقىچى
77. əngir-	2	(يىپ) ئىگىرمەك
78. ərinq	10	مۇمكىن، ئېھتىمال
79. ərk	27	(1) كۈچ، قۇدرەت؛ (2) ئەرك
80. ərən	23	(1) ئەر، يىگىت، ئېسىل خىسلەتلىك؛ (2) ئەركەك

81. əg	60	ئانا، ئاپا
82. əl	1	ھۆل
83. əntür-	28	يولغا سالماق، ئۇزاتماق
84. əngtün	13	شەرق، ئالد
85. ətlə-	20	نەسىھەت قىلماق، ئۆگەتمەك
86. ətürü(~ətrü)	8	كېيىن، شۇندىن كېيىن
87. əzlüg	1	جانلىقلار
88. ülüglüg	21	بەختلىك، تەلەيلىك
89. ïnanq	8	(1) ۋەزىر، ۋەكىل؛ (2) ئەشنچ

خاس ئىسىملار

1. ayïq əgli tigin	28	ئايىغ ئۆگلى تېكىن (بەتتىيەت خانزادە)
2. maharit ilig	4	ماھارەت ئىلىگ (ئادەم ئىسمى)
3. ədgü əgli tigin	4	ئەدگۈ ئۆگلى تېكىن (خالىس نىيەت خانزادە)

ئىزاھ

1. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» ھەققىدە: «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» بۇددا ماھايانا مەزھىپىگە دائىر تەرجىمە ئەسەر بولۇپ،

قايسى تىلدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ۋە تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىسمى-جىسمى توغرىسىدا ھېچقانداق ماتېرىيال يوق.

ھېكايىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى فرانسىيىلىك شەرقشۇناس پ. پېللىئوت 1907 — 1908-يىللىرى ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىگە قاراشلىق دۇنخۇاڭ شەھىرىدىكى مىڭ ئۆي (بېزەكلىك) دىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. ھېكايە جەمئىي 40 ياپراق 80 بەتتىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ھەربىر بېتىگە يەتتە-سەككىز قۇردىن خەت پۈتۈلگەن. ھېكايىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل يېزىقىدىكى نۇسخىسى پارىژدىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

بۇ ھېكايىنى پېللىئوت تۇنجى بولۇپ تەتقىق قىلغان بولۇپ، ئۇ «ھېكايە» توغرىسىدىكى ماقالىسىنى 1914-يىلى ئېلان قىلغان.

«ھېكايە»دە باراناس دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ماھارىت ئىلىگىنىڭ چوڭ ئوغلى ئەدگۈ ئۆگگلى تېكىن (خالىس نىيەت شاھزادە)نىڭ بۇ دۇنيادىكى يوقسۇل، كەمبەغەل، ئاجىز، بىتەلەي جانلىقلارنى ئازاب-ئوقۇبەتتىن قۇتۇل-دۇرۇش، ئۇلارنى بۇرھان قۇتىغا ئېرىشتۈرۈپ، بەخت-سائادەتلىك، تىنچ-ئا-سايىشلىق قىلىش يولىدا ئۆز بېشىغا كېلىدىغان تۇرلۇك خەۋپ-خەتەرگە قارىماي ئىگىلمەي-سۇنماي تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن ئىبارەت ۋەقە-لىك، بەتقىلىق، ھەسەتخور ئىنىسى ئايىغ ئۆگگلى تېكىن (بەتنىيەتلىك شاھزا-دە)نىڭ قۇۋلۇق-شۇملۇقلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا، ھەربىرى چان ۋەقە، جانلىق ئوبراز، يۇقىرى بەدىئىي ۋاستە، گۈزەل تىل ئارقىلىق ھېكايە قىلىنىدۇ.

بىز نەمۇنە سۈپىتىدە «ھېكايە»نىڭ باش قىسمىنى دەرسلىككە كىرگۈزدۇق.

2. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» kəntü kəntü kəntü: ئۆزلۈك ئالماش بولۇپ، "ئۆزى" دېگەن مەنىدە. kəntü تەكرارلانسا، بەلگىلەش ئالماش مەنىسىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

takī yəmə adruk uzlar kəntü kəntü öz ixin ixləyür.

یەنە ھەر خىل كەسىپ ئۇستىلىرى ھەرقايسىسى ئۆز ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا ئىدى.

3. «ئىككى تېكىنىنىڭ ھېكايىسى» adruk adruk 2 :

adruk" باشقا، ئوخشىمىغان" دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. تەكرارلىنىپ كەلسە، "تۇرلۇك"دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

adruk adruk əmgək əmgənür.

تۇرلۇك جاپالارنى چەكمەكتە ئىدى.

4. «ئىككى تېكىنىنىڭ ھېكايىسى» yarlīqka- 4: بۇ پېئىل "بۇيرۇماق، بۇيرۇق بەرمەك" دېگەن مەنىدە قوللىنىلغاندىن سىرت، يەنە ئىززەت-ھۆرمەتنى ئىپادىلىگۈچى ياردەمچى پېئىل ئورنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ، ئىككىنچى مەنىدە قوللىنىلغاندا، ئۇ، ئومۇمەن يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ بارلىق سۆز-ھەرىكىتىگە تەدبىقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ol odün mahari ilig ədgü əgli tikinig bosuxluq kərüp inqə tip yarlīqkadī.

بۇ چاغدا ماھارىت پادىشاھ ئەدگۈ ئۆگلى تېكىنىنىڭ غەم-قايغۇسىنى كۆرۈپ، (ئوغلىدىن) مۇنداق دەپ سورىدى.

kangī kan inqə tip yarlīqkadī: amrak əgüküm, yir tngri tərüimiixtə bərii bay ymə bar, yok qīqay ymə bar.

دادىسى خان مۇنداق دېدى: ئامراق ئوغلۇم، يەر تەكرى پەيدا بولغاندىن تارتىپ، باي ۋە كەمبەغەللىك پەرقى بولۇپ كەلگەن.

ol ədün kangī kan yarlīq yarlīqkadī; kim taluyka barayīn tisər, kiringlar, oqlun tikinkə əx bolunglar.

دادىسى خان دېگىنىدەك (دەرياغا) بېرىشنى خالىغانلار كىرىگلار، ئوغلۇمغا ھەمراھ بولۇگلار دەپ بۇيرۇق چىقاردى.

5. «ئـــككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» 6 ī-(-si,-i): تەۋەلىك Ⅲ شەخس قوشۇمچىسى بولۇپ، تەۋەلىك Ⅲ شەخس ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا يەنە چەكلىمە ئۇقۇمىنىمۇ ئىپادىلەپ، ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنى ئېنىقلىغۇچىلىق رولىغا ئىگە قىلىدۇ. مەسىلەن:

kangī kan inqə tip yarlīqkadī: amrak ögüküm sini inqə səwər mən, ayadakī yinqü monquk təg.

ئاتىسى خان مۇنداق دېدى: ئامراق ئوغلۇم، مەن سېنى خۇددى ئالقىنىمدىكى ئۇنچە-مەرۋايىتلاردەك ياخشى كۆرىمەن.

kang〉kangī (ئاتا) +-ī دىن كەلگەن بولۇپ، kan (خان) دېگەن ئىسىمغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن.

ang uluqī tigin iki inilәringә inqə tip...

تېكىنلەرنىڭ ئەڭ چوڭى ئىككى ئىنىسىگە مۇنداق دەپ...

بۇ جۈملىدە uluq〉uluqī +-ī دىن كەلگەن بولۇپ، تېكىن دېگەن ئىسىمغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن.

6. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» 10 ərinq: يۈكلىمە بولۇپ، سۆز ئورامىنى مۇجمەللەشتۈرىدۇ ياكى تەخمىنلەشتۈرىدۇ. تەرجىمىدە كونتېكستقا ئاساسەن "مۇمكىن، ئېھتىمال، ... بولسا كېرەك" قاتارلىق سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

... aqīqilar birər ədün əngi barzun, kəntü bilingəy ərinq.

ئاغىچىلار بىر مەزگىل باشقا (يەرگە) كېتىپ تۇرسۇن، (ئەھۋالنى) ئۆزى بىلۈۋېلىشى مۇمكىن.

anta kisrə inisi əqisintəg kilinmaduk ərinq.

ئاندىن كېيىن ئىنىسى ئاكىلىرىدەك تۇرەلمىگەن بولسا كېرەك (ياكى تۇرەلمىگەنمىش).

7. «ئىككى تېكىنىنىڭ ھېكايىسى» 10 kiyə- (-kīya، -giyə، -q-
-qīna، -ginə، -kīna، -kinə، īya) : يۇكلىمە بولۇپ تەكىتنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

anta ətrü kiyə kdtquqilar kəlsər, aqīqilarīn bulmadī.

شۇنداق كېيىنلا سەدىقچىلەر كەلگىنىدە، ئاغمىچىلارنى ئىزدەپ تاپالـ
مىدى.

8. «ئىككى تېكىنىنىڭ ھېكايىسى» 11 kəzünür ət burhan əg
kəzünür ət burhan : بۇ جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى kang titir.
əg kang ئەينى زاماندا بۇددا دىنىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارالغان ماقال
بولۇپ "ئانا بىلەن ئاتا كۆزگە كۆرۈنمىدىغان ئەت بۇرھان" ياكى "ئانا بىلەن
ئاتا يېرىم بۇرھان" دېگەن مەنىدە. titir بۇ جۈملىدە كۆچۈرمە باغلىغۇچلىق
رولىدا كەلگەن. شۇڭا پۈتۈن جۈملىنى "ئانا بىلەن ئاتا كۆزگە كۆرۈنمىدىغان
ئەت بۇرھان دېيىلىدۇ" دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ.

9. «ئىككى تېكىنىنىڭ ھېكايىسى» 15 tək: رەۋىش بولۇپ، "پەقەت،
زادى" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ رەۋىش ھازىرقى زامان قازاق تىلىدا tėk
دېگەن شەكىلدە ساقلىنىپ قالغان، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا ئىستېمالىمىزدىن
چۈشۈپ قالغان. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

inqip tigin alkunī taplamadī, tək taluy əgüzkə kirmixig tapladī.

شۇنداق قىلىپ تېكىن (باشقا) ھەممە چارىلەرنى ياقتۇرمىدى، پەقەت
دەريا-دېڭىزغا كىرىشنىلا ياقتۇردى.

10. «ئىككى تېكىنىنىڭ ھېكايىسى» 20 kaltī: باغلىغۇچى، مۇەككەپ يېيىق
جۈملە ۋە قوشما جۈملىلەردە، ھامان باش جۈملە تەركىبىدە كېلىپ، سۆز
بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنى، ياكى باش جۈملە بىلەن تارماق
جۈملىنى ۋاقىت جەھەتتىن بىر-بىرى بىلەن باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

qaltī altī kün ərtip bardī, ögi qangī, atlīqī yüzlügi īqlayu, busayu turqurup nəng unamadī.

ئالته كۈن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، ئانىسى، دادىسى ۋە ئەمەلدارلار يىغلاپ-قاقشاپمۇ (ئۇنى) ئورنىدىن تۇرغۇزالمىدى.

qaltī anta təgdüktə inisi birlə qawīxtī.

ئۇ يەرگە يېتىپ بارغاندا، ئىنىسى بىلەن ئۇچراشتى.

qaltī balīq qapaqda olurur ərkən, qan udqīsī bəx yüz ud sürə ənti.

ئۇ شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغىنىدا، خان پادىچىسى بەش يۈز كالىنى ھەيدەپ كەلدى.

11. «ئىككى تېكىنىنىڭ ھېكايىسى» 23 -ən (-an، -n): ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان ئىسىملار ئومۇمەن كۆپلۈك ئۇقۇمنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

"ئەرلەر" دېگەن مەنىدە	ərən⟨ər+ -ən
"ئوغۇللار" دېگەن مەنىدە	oqlan⟨oqul+ -an

12. «ئىككى تېكىنىنىڭ ھېكايىسى» 26 -ügli (-uqlī، -igli، -īq): پۇتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى. elügli⟨-el + ügli دىن كەلگەن. مەسىلەن:

ol taluy suwī ərtingü qorqīnqīq adalīq ol. ükük tīnlīqlar barıp elügli bar.

ئۇ دېڭىز (دەريا) سۈيى ناھايىتى قورقۇنچلۇق ۋە خەتەرلىك، ئۇ يەرگە بارغان جانلىقلارنىڭ ھەممىسى ھاياتىدىن مەھرۇم قالغان.

«ئالتۇن يارۇق»تىن پارچە

سىڭقۇ سەلى تۇتۇك تەرجىمىسى

607. (6) anta ətrü t(ə)ngri t(ə)ngrisi (7) burkan inqa tip y(a)rlikadi: anant- (8) a! əngrə ərtmis ətdə bu qambudi-(9) wip ulusta m(a)haradi atliq ilig kan(10) bar ərti. ol ymə m(a)haradi ilig kan (11) ərtingü uluq bay barimliq tsanglari (12) aqilikliri tariq əd tawar üzə (13) tolu, alp atim sülüg küqingə tükəl- (14) lig, tərttin singar yir orunuq (15) iymix basmix, üküxkə ayatmix aqir- (16) latmix, ürük usati kəni nom- (17) qa tərüqə baxlataqi, imərigmə kamaq (18) budunin karasin axmix üklitmix, kop- (19) tin singar yaqisiz yawiaksiz ərti. (20) oi antaq oxuquq qoquq yalinlik (21) küqlüg kü sünlüg ilig

kannin uluqi katunin ta toqmix kərgəli

608. səwiglig kərklüg məngizlig üq oqlani (2) ərti. ang ilki uluqi oqlinin (3) ati m(a)habali ərti. ikintisi ortun (4) oqlinin ati m(a)hadiwi ərti. üqünqi (5) ang kiqigi oqlinin ati m(a) hastwi (6) ərti. bir oqurta ol ilig kan üq (7) oqlani birlə taxtin taqta ariqta (8) ilinqükə barti. kaqan anta təgip (9) ilinqü məngi ixin ərtürdüktə ətrü

(10), ol üq tigitlər qʉa qəqək tüx (11) yimix idigəli atalarī ilig bəgkə (12) ətünüp ayītīp qaltīlar, anta (13) munta īnaru bərü yorīyu, bir uluq qamīx- (14) līq bərk arīqka kirip, ətrü anta (15) tīnqalī olurtīlar, tīnqalī olurmīxta, (16) ang uluqī tigin iki inilәringə (17) īnqa tip tidi: "ay, inilərim, (18) məning bükünki kün ərtingü qorqun (19) bəlingləgüm kəlir. inqə bolmazun, q(a)ltī

(20) bu arīq səmək iqintə qadir yawlaq kəyik- (21) lər bar bolup, biz yoqat quluq əmgən'gülük (22) bolmalīm" tip. ikintisi tigin īnqa (23) tip titi: "əxitü y(a)rlīqazun, iqim-ə!"

609. kim məning bu ət'özümin isirgəküm idi (2) kəlməz, təg bizingə nəqükin ərsər, (3) amraqlartīn adīrilquluq əmgək bolmazun (4) ərti, tip qorkar m(ə)n, tip. bu sawīq əxi- (5) tip, üqünqi m(a)hasatwi tigin (6) iqilәringə ətrü īnqa tip ətünti: (7) "bu ərsər, arzilar turquluk orun ol. adīrilmaqlīq busuxum ymə yoq. īnqīp (10) ət özümtə tolu əgrünq səwinq toqar. (11) bulqay ərki biz yig adrīk buyanīq ... tip (12) titi. ol ədün bu üq tiginlər (13) öz öz kənglüllərintəki saqīnmīx saw- (14) larīn səzləxip, ətrü ərü turup, ol (15) arīq iqintə takī iqgərü kirtilər. (16) anqa yorīyu, yangī ənükləmix bir tixi (17) barsīq kərtilər. ol aq bars ymə (18) ənükləp, yiti kün ərtmix ərti. yiti (19) ənüklәringə əgiritip, kawsatīp, aqmaq suw- (20) samaq üzə sīkīlīp, tormīx yawrīmix

sïnmïx (21) ət'özləri alangurup, küqï küsüni üzü- (22) lüp, unaq nïa ölgəli yatur ərti. nə

610. anï uluqï m(a)habali tigin körüp, ïnqa tip tidi: "ay, irinq tixi bars! ənük- (3) ləgəli yiti kün bolmïx, yiti ənük- (4) ləri iyp, məng yumxaq tiləgü oq təginq (5) bolmayuqqa, anïn aqmaq suwsamaq (6) əmgək üzə sïqïlïp, yanturu yana (7) öz ənüklərin yigəli qïlïnur, (8) muntada kəz irinq tïnl(ï)q bolqay mu?" (9) tip tidi. bu sawïq əxidip, m(a)hasatwi (10) tigin ötrü iqisi tiginkə: (11) "bu bars nəgü yiyür, uzatïqï əxi nəgü (12) ol?" tip ayïttï. iqisi tigin inqə (13) tip kiginq birti: "barsnïng irbiz (14) ning manunïng arslannïng bərining (15) tülkünïng axï ərsər, yalanguz yintəm (16) isig ət qan ərür. muntada (17) adïn taqï öngi ax iqgü yoq, kim (18) bu alangurmïx aq barsïq tirgürgülük " (19), - tip tidi. bu sabïq əxitip, ötrü ikin- (20) tisi m(a)hadiwi tigin uquqsuzïn (21) inqa tip tidi: "bu muntaq osuqluq (22) torümix küqsirəmix alang urmïx aq (23) bars aqmaq suwsamaq əmgəkin ərtingü

611. sïqïlïp, unaqnïa ölgəli turur. biz- (2) nitə adïn kim bolqay munga yaraq-(3) lïq ax iqgü b(ə)lgürttəqi, bu irinq (4) tïnl(ï)q üqün ət'özüg titip, munung (5) isig özin ulaqalï udaqï?" tip (6) tidi, uluqï tigin bu sabïq əxitip, (7) yana ortun inisingə: "ay, (8) inim, alp titgülük tawar, alp ix nəng (9) ïnqïp isig öztə ərtməz"tip tidi. (10) bu sawnïng basa songïnta m(a)hasatwi (11) tigin ïnqa tip tidi:

“ay, iqilərim (12) -a! biz ḳamaqun əmtī isig özümüzkə (13) ət'özümüzkə ərtingü ilinmix yapxin- (14) mīx biz. īnqīp yana adīnaquḳa asīq (15) tusu ḳilqalī bilgə biliglig y(a)ruḳ kəzü- (16) müz yoḳ bolur ərki, ymə antaq birər uluq (17) y(a)rlīḳanquqī kəngüllüg ḳutluq yalanguḳ- (18) lar ürük uzatī əz ət'özlərin titip (19) īdalap, tīnlīqlarḳa asīq tusu ḳīlurlar”, - tip (20) tidi. bu munqa sawīq iqiləringə səz (21)ləp, ətrü k(ə)ntü kəngülintə īnqa tip (22) saḳīntī: “ḳaltī bu mənīng ət'özüm yüz (23) ming azunlartīn bərü yoḳsuz asīqsīz

612. nəqə nəqə yirüdi artadī. nəng ymə ətlig- (2) siz bolup, nə ərsər asīqḳa tusuḳa (3) kirmədi. nəqükin bükünki küntə munī (4) təg k(ə)rgəklig ixlətgülük ongla-quluḳ (5) orun tapīp, bu muntaq yīdīq k(ə)rgəksiz ət- (6) özümin sītmīx kəmixmix ying yar təg (7) titip īdalap, bu irinq y(a)rlīq aq bars- (8) ḳa nəgülük umuq īnaq bolmaz m(ə)n!”- tip, (9) muqulayu saḳīnīp, iqilərī birlə səz- (10) ləxkülük kizigin tizigin ərttürüp, ol bars (11) üzə əngin əngin y(a) rlīḳanquqī kəngül (12) turqurup, irinqkədilər tsuyur ḳadīlar. (13) īnqīp olarnīng arasīnta

aqladī. taḳī (14) m(a)hasawi tigin ol barsnīng aqīn, tərüḳ-(15)īn, əmgəkin, tolqaḳīn titrü kərüp, təgrə (16) təkzinip, kəzin idi andīran kitərü uma- (17) tīn, ür kiq titrü kərü turup, ətrü (18) ḳodup əngi yorīp bartīlar. ətrü ol (19) ədün m(a) hasatwi bodistw yorīyu, īnqa (20) tip

sakïntï: “qaq əmtï manga oqrayu (21) ət′özümin isig özümin titgülü (22) ïdalaquluq öd qolu soqa kəlti. (23) nə üqün tip tisər, kim m(ə)n ilki-

613. sizdin bərü bu yïdïq sarsïq qanlïq yirin- (2) lig səwgüsiz taplaqusuz yarsïnqïq ət′özkə (3) ïnqïp ïnantïm. ax iqkü, ton kədim, orun (4) töxək, at yanga, qanglï kölük, ərdini (5) yinqü, öd tawar üzə tapïntïm. artamaq (6) buzulmaq tərülüg üqün ürük uzatï (7) artadï buzultï, nəng ymə bu (8) ət’özüg küzətü, ayayu tutup (9) artatma qalï idi umadïm. nəqə kəd (10) uzanïp igittim ərsər, ymə qltï yawlaq (11) yaqï tərüsinqə, yanturu mini kəmixü ïdïp (12) səwinqsiz utlïsïz qiltï məning küqümin (13). anïn ïnqa bilmix kərgək, ət′öz ərsər, (14) bksiz məngüsüz titir. özkə yanturu (15) asïqsïzï üzə yawlaq yaqï təg korqïn- (16) qïq ərür, yarsïnqïq kirliki (17) üzə tutsar, arïqsïzlïq qïq yükmək (18) titir. anï üqün amtï m(ö)n bükünki küntə (19) bu ət′ozimin yonglap, mungadïnqïq uluq (20) ix kötük qilayïn. sansarlïq taluy ügüz (21) iqintə tar kəmi bulayïn, toqmaq ölmək- (22) lig təgzinqtin taxqaru tartïp öntü- (23) rəyin!” tip sakïntï. yana oq ïnqa-

614. tip sakïntï: “abam birük bu ət′özümin (2) titsərm(ə)n, ötrü ülgüsüz sansïz mün (3) kadaqlarïq kartïq bəzig yirinig (4) kanïq igig aqrïqïq qorqïnqïq ayaman- (5) qïq barqanï titmix ïdalanïx bolur (6) m(ə)n. takï ymə bu ət′öz ərsər, altï (7) kïrk türlüg arïqsïzlarïn

tolu, suw üz-(8) ə kərgü təg, bksiz yarpsīz (9), ḳamaḳ ḳurtlarnīng ḳonguzlarnīng (10) tirgini, ḳannīng yirinning ornaḳī, (11) singirin tamīrīn yərgərmix, səngüklər (12) ul aḳī üzə tutuzmīx, ərtingü yīrīnqīḳ (13) yarsīnqīḳ ərür, anī üqün təgimlig ol. (14) əmti manga bu ət ezümin titip īdalap, (15) üzəliksiz üstünki yig abam uluḳ məngü (16) nirwanīḳ tiləgülük. busux saḳīnq (17) əmgək tolḳaḳīḳ birtəm tarḳarḳuluḳ, (18) toḳmaḳ əlməklig təgzinqig amīrt ḳurḳu- (19) luḳ, nizwanilīḳ ilixig üzgülük, dian bilgə (20) biligig küqüg küqlən dürgülük, tolu tügəl (21) bīxrunmaḳlīḳ ədgüg əgsüksüz bütürgülük, (22) yüz buyanlīḳ itigin itingülük, tolu (23) tügəl bilgə biligig tüpkərgülük,

615. alḳu burḳanlar üzə egitmix īduḳ (2) nomluḳ ət' ezüg tanuḳlaḳuluḳ, ḳamaḳ bix (3) azun tīnl(ī)ḳlar oḳlanīn nom buxīlīḳ (4) məngi üzə məngilətkülük- tip muqulayu (5) adīra odür saḳīnīp, otrü m(a)hasatwi (6) tigin yiti ḳīnīḳta təlüktə turup, (7) uluḳ bədük kəsüxkə inip, uluḳ yrlīkan- (8) quqī kəngül turḳurup, kəngülin kəngüz- (9)in yaḳqīrtīp, ol iki iqilərin kəngül (10) kərip, nəqükin ərsər tuysar ongarsar, (11) etrü ürküp bəlingləp tīdīḳada ḳīlīp, (12) kezəmis kəsüxümin ḳanturmaḳay tip (13) bəkünüp, etrü iki iqiləringə "azḳīa (14) engrə yorīyu turzunlar, mn una (15) basa yitdim tip etünüp, iqilərin īdīp, m(a)hasitwi tigin kntü ezi yanturu (17) yana ol

arïqqa kirip, aq bars üskintə (18) təgip, tərkin tawratï tonïn suqulup qamïx (19) butïqï üzə asïp, ïnqa tip bk qatïq (20) saw səzləti: "mn əmti tolp sansar (21) taqï tïnlqlar üqün üzəliksiz üs- (22) tünki yig burqan qutï kəsüxin

616. təbrinqsiz yayïlmaqsïz uluq yrlïqanquqï (2) kəngül turqurup, bu məning səwər amraq ət' əz- (3) ümin tidərmn ïdalayurmn, buzulmaqsïz (4) qolmaqsïz burqan qutïn tiləyürmn (5) kim, qamaq bilgələrkə səwgülük tapla quluq, (6) üq oqux yirtinqüdəki əmgəklig taluy- (7) taqï tïnlqlarïq ərü tartïp oz qurup inq (8) məngilig qïlayïntip titi. (9) ol ədün tigin munqa saw səzləp, (10) ol aq bars üskintə suna yattï. (11) kntününg uluq yrlïqanquqï kəngüllüg (12) qoqï yalïnï oqrïnta, ol aq bars yigəli (13) tidinməti. bodistw anï kərüp, ətrü (14) idiz taqqa aqdïnïp, ət' əzin. qodï (15) kəmixti. qaqan yirkə təgdüktə, (16) bodistw yana ïnqa tip saqïntï: "ïnqïp (17), bu bars toruqï küqsüz oqrunta, anïn mini (18) yigəli umaz" tip, ətrü bodistw ərü (19) turup, ïnaru bərü kərüp, bï bïqqu tiləp (20) bulmatï. ətrü qurïmïs qatïq kamïs alïp, (21) anï üzə əmgən tamïrïn sanqïp, qan (22) üntürüp, aquru barsqa yaqïn bartï. (23) qaqan bars üskintə təgdüktə

617. ətrü, ol ədün bu aqïr uluq yaqïz (2) yir altï türlügin təbrəti qabxatï. (3) ïnqa kltï uluq yiil kəlip, kəl suwïn (4) toqïp, yaymïs təg yoqaru qodï yayïltï (5) yay qaltï. kək qalïq yüüzintəki kün (6) t(ə)ngri rahuqa

sigirtmis təg y(a)ruqsuz (7) yaxuqsuz əngsüz ələz boltī. (8) bulung yīngaq barqa bütürü qarardī. qara tuman üzə ərtüldi. kək (10) qaliqtīn (t(ə)ngritən yīd yīpar qua qəqək- (11) lər tüxti yaqdi. ol ariq səmək iqi (12) qua qəqək üzə tolu boltī.

618. (9) ... ol ədün ol aq bars (10) qaqan bodistwnīng əmgənintin (11) qan akmīxīn kərti, ətrü ol qan (12) īq yalqayu ətin barqa yip qodtī. (13) yalanguz quruq səngükləri ək turu qaltī. (14)

سۆزلۈك

1. abam birük	614.1	ئەگەر، مۇبادا
2. abam (~apam)uluq	614.15	ئەبەدىي، دائىملىق، مەڭگۈ
3. adīnaqu	611.14	باشقىلار
4. alangur-	609.21	ئاجىزلاشماق
5. altī kīrk	614.6	ئوتتۇز ئالته
6. amīrtqur-	614.18	تىنچىتماق، تىنچلاندۇرماق
7. ananta	607.7	ئانانتا
8. andīran	612.16	ئۇ يەردىن
9. ang ilki	608.1	تۇنجى، چوڭ
10. arzi	609.7	پەرىشته، خىزىر
11. ariq	608.7	ئورمان
12. at yanga	613.4	مال-چارۋا
13.atīm	607.13	مەرگەن

14. ax iqkü	613.3	يېمەك-ئىچمەك، زىياپەت
15. ay	608.17	ھەي
16. ayat-	607.15	ھۆرمەتلەنمەك، ھۆرمەتكە سازاۋەر بولماق
17. aqdin-	616.14	(تاغقا) چىقماق
18. aqla- (~aqila-)	612.13	(1) يىغلىماق؛ (2) قايغۇرماق، ئازابلانماق
19. aqirlat-	607.15	ھۆرمەتلەندۈرمەك
20. bars	609.17	يولۋاس
21. bay barimliq	607.11	بايلىققا تولغان
22. bir oqurta	608.6	بىر قېتىم، بىر چاغ
23. birtəm	614.17	بىردەمدىلا، بىر قېتىمدا، بىر يوللا
24. bksiz	613.14	بوش، مۇستەھكەم ئەمەس
25. butiq	615.19	پۇتاق
26. b(ə)lgürt-	611.3	مەيدانغا چىقارماق، بارلىققا كەلتۈرمەك
27. bəkün-	614.13	ئويلىماق، پىكىر يۈرگۈزمەك
28. bixrun-	614.21	(1) ئۆگەنمەك؛ (2) پىشماق
29. dian	614.19	دىيان
30. idi-	608.11	تەرمەك، يىغماق
31.idi	609.1	زادى
32.ilin-	611.13	يېپىشماق، ئېسىلماق
33.ilix	614.19	ئاسما، ئىلغۇچ
34.iliksizdin bərü	612.23	ئەزەلدىن، ئاتام زامانىدىن

35. imər-	607.17	چۆربدىمەك، دەۋر قىلماق
36.irbiz	610.13	يىلپىز
37. irinqkə-	612.12	ئىچ ئاغرىتماق، ئىچنىماق
38. isig	610.16	ئىسسىق
39.itig	614.22	(1) بەزەك، زىننەت بۇيۇملىرى؛ (2) زىيان، يوقتىش؛ (3) تەشكىلات، قۇرۇم
40. ix kəlük	613.20	ئىش-كۈش
41. iy-	607.15	(1) ئەگەشمەك؛ (2) بوي سۇنماق
42. kirlik	613.16	كۆڭلى قارىلىق، كۆڭلى كىر-لىك
43. kizig tizig	612.10	سايامەت، سەيلە
44. kəd	613.9	بەك، ئىنتايىن
45. kərgü	614.8	كۆپۈك
46. kəz	610.8	... دىن باشقا ... دىن تېخىمۇ
17. koptin singar	607.18	ھەممە تەرەپ، ئەتراپ
48. kəzə-	615.12	كۆزلىمەك، كۆڭلىگە پۈكمەك
49. kəzüx(~küsüx)	615.7	ئارزۇ، ئۇمىد
50. kü	607.21	ئابروي، شۆھرەت
51. küküsün	609.21	كۈچ-قۇۋۋەت
52. manu	610.14	مانۇ (بىر خىل يىرتقۇچ ھايۋان-لىك نامى)
53. mungadinqiq	613.19	تەسادىپىي، پەۋقۇلئاددە، ئاجايىپ

54. məngi ixin	608.9	ئوزۇقلۇق
55. məngilət-	615.4	شادلاندۇرماق، خۇشاللاندۇرماق
56. məngizlig	608.1	چىرايلىق
57. məng yumxaq	610.4	يېمەكلىك، ئوزۇقلۇق
58. məngüsüz	613.14	پانى، ۋاقىتلىق
59. mün	614.2	جنايەت، گۇناھ
60. nizwanilīq	614.19	دىلخەسچىلىك، زبرىكش
61. ongar-	615.10	ئوڭايلاشتۇرماق، ياخشىلىماق
62. ortun	611.7	ئوقتۇرانچى
63. orunaq	607.14	تۇرار جاي، ئورۇن
64. orun təxük	613.4	ئورۇن-كۆرپە
65. oxuqluq	607.20	خۇددى، مسالى
66. ozqur- (~ozqur)	616.7	قۇتقۇزماق
67. oqrīnta (~oqrunta)	616.12	سەۋەبلىك، ... دىن، -تىن
68. oqur		(1) ۋاقىت، مەزگىل؛ (2) سەۋەب
69. qaq	612.20	(1) دەل: (2) ۋاقىت، چاغ
70. qol-	616.4	زەخمىلەندۇرمەك، ئۆزگەرتمەك
71. qoq yalın	607.20	ھەيۋە، سۇر
72. rahu	617.6	سەبىرە
73. sarsiq	613.1	سېسىق
74. sigirt-	617.6	يۇتمەك، سىڭدۇرمەك

75. sok-	612.22	(1) ئۇرماق، توپقا تۇتماق؛
		(2) دۇچ كەلمەك، كېزى كەلـ
		مەك
76. suqul-	605.18	پىشنىمەك، (كېيىمنى) سالماق
77. səmək	608.20	ئورمان
78. sü	607.13	قوشۇن، لەشكەر
79. sīt-	612.6	سقىپ چىقارماق
80. sīkil-	609.20	غەم يېمەك، سقىلماق
81. tanukla-	615.2	گۇۋاھلىق بەرمەك، ئىسپاتلىماق
82. tidin-	616.13	پېتىنماق، جۇرئەت قىلماق
83. tigit	608.18	تېكىنلەر
84. tirgin (~tirin)	614.10	توپ، جامائەت، گۇروھ
85. tirgür-	610.18	تىرىلدۇرمەك
86. titrü kər-	612.15	ئېتىبارغا ئالماق
87. tolqak	612.15	قىيىنچىلىق، جاپا، تولغاق
88. tor-	619.20	ئورۇقلىماق
89. toruk	612.11	ئورۇق
90. tokīliq	619.22	كېلىشكەن، قاملاشقان، گۈزەل
91. tsang	607.11	ساڭ، غەزىنە
92. tutuz-	614.12	تۇتاشتۇرماق، ئۇلىماق
93. tuy-	615.10	(1) تۇيماق؛ (2) تونىماق
94. təgimlig	614.13	زۆرۈر، لازىم
95. təginq(~tiginq)	610.5	ھەق، ھوسۇل؛ ئېرىشكەن
		نەرسە
96. təngridəm	617.10	ئىلاھىنىڭ

97. tərkin tawratī	615.18	تېزدىنلا، بىردەمدىلا
98. təlük	615.6	هاياجان، جىددىيلىك
99. təttīn sīngar	607.14	تۆت ئەتراپ
100. tüpkər-	614.	تۈگەتمەك، ئورۇنلاپ بولماق
101. tüx	608.10	(1) مېۋە، يېمىش؛ (2) نەتىجە، مۇكاپات
102. tīdīq ada kıl-	615.11	قەستەن قىينىچىلىق تۇغدۇرماق، قىين ئەھۋالغا چۈشۈپ قالماق
103. ulaq(~ulak)	614.12	ئۇلاق، بېغىش
104. unakṇīa	609.22	دەرھال، شۇ ئەسنادا، هايال بولماي
105. utlīsīz	613.12	ۋىجدانسىز، ۋاپاغا جاپا
106. uzan-	613.11	ئەتىۋارلىماق، ياخشى كۆرمەك
107. uzatīkı	610.11	بۇرۇنقى، ئۇزاق مۇددەتلىك
108. ukunqsuz	610.20	ئويلانماستىن، ئۇقماستىن
109. yalqa-	617.12	(1) يالىماق؛ (2) بېشىنى سىيلىماق، مېھرىبانلىق قىلماق
110. yapxīn-	611.13	يېپىشماق، ياخشى كۆرمەك
111. yar	612.6	تۇكۇرۇك
112. yarpsīz	614.8	بوش، مۇستەھكەم ئەمەس
113. yarsīnqıq	613.2	يىرگىنىشلىك
114. yawrī-	609.20	ئاجىزلاشماق، هالسىرىماق
115. yaxuk	617.7	نۇر، شولا
116. yaymīs	617.4	يامراش، يېيىلىش

117. yay ḳal-	617.5	چايقالماق، تەۋرىمەك
118. yayïl-	616.1	يېيىلماق، يامرىماق
119. ya qï	607.19	دۇشمەن، ياۋ
120. ya qqïrt-	615.9	(كۆڭلىنى) كەڭ قىلماق
121. yintəm	610.15	مەخسۇس
122. ying	612.6	(1) يىرىك؛ (2) جاراھەت
123. yirin	613.1	يىرىك
124. yiringü-	619.8	(1) يىغلىماق؛ (2) قايغۇرماق
125. yirü-	612.1	(كۆڭلى) بۇزۇلماق
126. yongla-	612.4	ئىشلەتمەك، كېرەك قىلماق
127. yükmək	613.17	جۇغلانما، يىغىندا، دۆۋە
128. ḳabxa-	617.2	تەۋرىمەك، سىلكىنمەك
129. ḳadïr	608.20	ۋەھشى، ياۋۇز
130. ḳamïx	608.13	قومۇش، بامبۇك
131. ḳanglï kəlük	613.4	ئات-ھارۋا
132. ḳara	607.17	قۇل، پۇقرا
133. ḳawsat-	609.19	ئايلىنىپ يۈرمەك؛ ئوراماق
134. ḳod kəmis-	616.14	تاشلىماق، (ئۆزىنى) تۆۋەنكە ئاتماق
135. ḳïnï q	615.6	جىددىي ئاررۇ
136. ḳïq	613.17	مەينەتچىلىك، قىغ؛ پوق-سۈيدۈك
137. əd tawar	607.12	بايلىق، مال-مۈلۈك
138. əgirit-	609.19	چۆرگىلىمەك، ئەگىلىپ يۈرمەك
138. əgsüksüz	614.21	نۇقسانسىز، كەمچىلىكسىز

139. əlp atïm	607.13	جەسۇر، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان
140. ənük	609.19	كۇچۇك (يولۇاسنىڭ)
141. ənüklə-	609.16	كۇچۇكلىمەك، تۇغماق
142. ərt-	609.18	ئۆتمەك
143. ed ḳolu	612.22	پەيت، چاغ، مەزگىل
144. ədür-	615.5	(1) ئۆتكۈزمەك؛ (2) ئايرىماق، تەشمەك
145. əgit-	615.1	مەدھىيىلىمەك، ماختىماق
146. əgrünq	609.10	شادلىق، خۇشاللىق
147. ələz	617.7	غۇۋا، قاراڭغۇ
148. əmgən	616.21	بوغۇز، كاناي
149. ülgüsüz	614.2	چەكسىز، سانسىز

ئىزاھ

1. «ئالتۇن ياروق» (金光明最胎王经) ھەققىدە: «ئالتۇن ياروق» نىڭ تولۇق نامى altun ənglüg yaruḳ yalītrīḳlīḳ kopta ketrülmix nom iliki atlīḳ nom bitig (ئالتۇن ئۆڭلۈك نۇرلۇق-يالتىراقلىق، ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاھى ناملىق نوم پۈتۈك) بولۇپ، بۇددا ماھايانا مەزھىپىگە دائىر تەرجىمە ئەسەر. «ئالتۇن ياروق» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى بىرقەدەر تولۇق نۇسخىسىنى روسىيە ئالىمى مالوف 1910-يىلى ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۇلۇكسى جۇچۇەن ۋىلايىتىنىڭ سېرىق ئۇيغۇرلار رايونىدىن قولغا چۈشۈرگەن. ھازىر بۇ نۇسخا

روسیه پەنله‌ر ئاکادېمیسینىڭ لېنىنگراد شۆبىسىده ساقلانماقتا.

«ئالتۇن ياروق» نىڭ مالوف قولغا چۈشۈرگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسى جەمئىي 397 ياپراق (794 بەت) بولۇپ، ئەسلىدىكى تولۇق نۇسخىسىدىن يەنه 28 ياپراق (56 بەت) كەم.

«ئالتۇن ياروق» نىڭ يەنه گېرمانىيىنىڭ تۇرپان ئارخېئولوگىيه ئەترىتى 1902 — 1914-يىللىرى تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرگەن بىرقانچه نۇسخىسىمۇ بار. لېكىن بۇ نۇسخىلار تولۇق ئەمەس.

«ئالتۇن ياروق» بۇددا دىنىغا دائىر ئەسەر بولۇپ، جەمئىي ئون تۈپلەمدىن تەركىب تاپقان.

«ئالتۇن ياروق» نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن تۈرك-ئۇيغۇر تىلىغا (يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا) تەرجىمه قىلىنغانلىقى تەرجىمان سېڭقۇ سەلى تەرىپىدىن ئەسەر ئاخىرىغا ئېنىق قىلىپ يېزىلغان.

«ئالتۇن ياروق» نىڭ مالوف قولغا چۈشۈرۈۋالغان نۇسخىسى كاگشىنىڭ 26-يىلى (مىلادى 1687-يىلى) گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ شەھىرىده بىلگه تالۇي شابى، راتنا ۋاجرا شابى، چاخشا پات ماڭگال تويىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئەسەرنىڭ تېخىمۇ كونا نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن.

«ئالتۇن ياروق» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسى يورۇقلۇقتا چىققاندىن كېيىن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، رادلوف، مالوف، موللېر، بانگ، گابائىن، سائادەت چاغىتاي، سىناش تىكىن، گېنگ شىمىن قاتارلىق ئالىملار ئەسەر ئۈستىده هەر تەرەپلىمه ئىلمىي ئەمگەكلەرنى قىلدى ۋە تەتقىقات ماقالىلىرىنى ئېلان قىلدى.

1992-يىلى 3-ئايدا، مەكتىپىمىزدىن تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن مۇھەممەد-ربهىم سايىت «ئالتۇن ياروق» نى مۇقەددىمه، تىرانسكرىپسىيه، تەرجىمه، ئىزاھ ۋە ئومۇمىي سۆزلۈكتىن ئىبارەت بەش قىسىم بويىچه ئىشلەپ، نەشرىگه تاپشۇردى. پات ئارىدا ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشكۈسى.

ئەسەرنىڭ بەدئىي قىممىتى يۇقىرى بولۇپلا قالماي، تىلى مول ۋە گۈزەل، بۇ ئەسەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال هېسابلىنىدۇ.

دەرسلىكىمىزگە كىرگۈزۈلگەن بۇ پارچە 10-تۈپلەمدىكى هېكايە بولۇپ، ئۇنىڭدا ماهاستۋى ئاتلىق شاهزادىنىڭ يەتتىنى ئەنۋكلىگەن (كۈچۈكلىگەن) ، ئوزۇقلۇق، ئۇسسۇزلۇقتىن هالسىراپ ئۆلۈش ئالدىدا تۇرغان چىشى يولۋاس ۋە ئۇنىڭ ئەنۋكلىرىنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ئۆزىنىڭ ئىسسىق جېنى ۋە تېنىنى تەقدىم قىلغانلىقى هېكايە قىلىنىدۇ.

2. «ئالتۇن ياروق» nanata 7.607: بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، سانسكرىت تىلىدىكى ananda ("شادلىنىش، تەبرىكلەش" دېگەن مەنىدە) دىن كەلگەن. بۇددا نوملىرى ئادەتتە مۇشۇ ئاتالغۇنى ئېيتىش بىلەن باشلىنىدۇ.

3. «ئالتۇن ياروق» -im 13.607 (-in، -um، -üm، -am، -əm): پېئىللىدىن تۇرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە. 13.607 تەكى -īm+ (ئاتماق) at- >atīm دىن كەلگەن. پېئىللارغا مۇشۇ قوشۇمچىلار-نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۆزلەر هازىرقى ئىستېمالىمىزدىمۇ كۆپ، لېكىن كۆپى مقدار سۆزلەردۇر. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىنى تەهلىل قىلىڭ:

baqlam	selim	besim
boqum	qekim	elüm
otlam	tutam	əgim(su)
tohtam	usum	kisim

4. «ئالتۇن ياروق» tizə 12.607: باش كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە تىركىلىپ كېلىپ، ئۇزى تىركىلىپ كەلگەن شۇ سۆزنى جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى پېئىللار بىلەن باغلاپ تۇرلۇك

گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. تەرجىمىدە كونتېكستقا ئاساسەن "بىلەن،ئارقىلىق، ئۈستىدە" قاتارلىق. تىركەلمىلەر بىلەن ئىپادىلەنگەندىن سىرت، يەنە ئىسىمنىڭ ئالاقىدار كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

tsanglarī aqilikklarī tarīq əd tawar üzə tolu...

ساڭگىلىرى، غەزىنىلىرى ئاشلىق ۋە مال-دۇنيا بىلەن تولغان بولۇپ، ...

anīn aqmaq suwsamaq üzə sīkilip yanturu yana öz ənüklərin yigəli kilinur.

شۇڭا، ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن قىينىلىپ قايتىدىن ئۆز ئەنۇكلىرىنى يىيىشكە تەمشىلىپ تۇراتتى.

tərkin tawratī tonīn suqulup kamīx butīkī üzə asīp, ...

تېزدىن كىيىملىرىنى يېشىپ بامبۇكنىڭ پۈتىقىغا ئېسىپ، ...

5. «ئالتۇن ياروق» 17.607 -taqī (-daqī، -təqi، -dəqi)

: پۈتمىگەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى بولۇپ، ئومۇمەن كېيىن ئورۇندىلىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

باشلايدىغان	baxlataqī
كۆرسىتىدىغان	bəlgürttəqi
ئۆلىدىغان، ئۆلۈمگە يۈزلەنگەن	eltəqi

بۇ قوشۇمچىلار قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يادنكارلىقلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ.

6. «ئالتۇن ياروق» 17.607 -igmə (-īqma، -ügmə، -uqm)

a):پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى imərigmə (-imər چۆرىدىمەك،

دەۋر قىلماق) +igmə- دىن كېلىگەن بولۇپ، "چۆرىدىگەن" دېگەن مەنىدە، بۇ قوشۇمچە قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى مەگگۈ تاش تېكىستلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ.

7. «ئالتۇن ياروق» 10.608 t-: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپلۈك ئۇقۇمىنى بېرىدىغان قوشۇمچە. tigit سۆزى tigin (شاھزادە) نىڭ كۆپلۈك شەكلى بولۇپ، "تېكىنلەر-شاھزادىلەر" دېگەن مەنىدە، بىراق بۇ قوشۇمچە قوشۇلغان ئىسىملارغا يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنى قوشۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن: üq tigitlər قاتارلىقلار.

8. «ئالتۇن ياروق» 21.608 -quluk (-kuluk ، -gülük ، -külük): پۇتمىگەن سۆپەتداش قوشۇمچىلىرى بولۇپ، مەھمۇت قەشقەرى نىڭ تەبىرىچە بۇ قوشۇمچىلار بىرەر ئىش-ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچى نىڭ بۇرچى، ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

biz yoḳat ḳuluḳ əmgəngülük bolmalīm.

بىز (بىر بىرىمىزدىن) ئايرىلىپ قالىدىغان، (بۇنىڭ بىلەن) ئازابتا قالىدىغان بولۇپ قالمايلى.

«ئالتۇن ياروق» تا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۆ-پەتداشلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ، دەرسلىككە كىرگۈزۈلگەن پارچىدىلا تۆۋەندىكىلەر بار:

tur quluk	تۇرىدىغان	adīril quluk	ئايرىلىدىغان
bütürgülük	پۈتتۈرۈش كېرەك	tirgürgülük	تىرىلدۈرۈش كېرەك
itingülük	بېزمش كېرەك	titgülük	ۋاز كېچىدىغان
tüpkərgürgülük	ۋايىغا يەتكۈزۈش كېرەك	ixlətgülük	ئىشلىتىش كېرەك
tanuḳla quluk	گۇۋاھلىق بېرىش كېرەك	yongla quluk	ئىشلىتىش كېرەك

خۇشاللاندۇ-	məngilətgülük	تەقدىم قىلدۇر-	īdala qulu k
رۇش كېرەك		غان	
سۆيۈش كېرەك	səwgülük	تارقىتىش كې-	tar kar qulu k
		رەك	
ھۆرمەت قىلىش	tapla qulu k	تىنچلاندۇرۇش	amīrt kur qulu k
كېرەك		كېرەك	
كۈچەي-	küqləndürgülük	ئۈزۈش كېرەك	üzgülük
تتىش كېرەك			

9. «ئالتۇن يارۇق» idi 13·611: يۈكلىمە بولۇپ، كۆپرەك بولۇشسىز پىئىللارنىڭ ئالدىدا كېلىپ سۆز ئورامىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەنا جەھەتتە ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى "پەقەت، زادى، ھەرگىز"گە باراۋەر كېلىدۇ. مەسىلەن:

əxitü yarlīkazun, iqim-ə! kim məning bu ət ezümin isirkəgüm idi kəlməz, tək bizingə nəqükin ərsər, amrak lartīn adīrīl qulu k əmgək bolmazun ərti tip kor karm(ən) tip.

ھەي ئاكا، مەندىن سۆز ئاڭلاڭ، مەن ئۆز جېنىمنى ھەرگىز ئايمايمەن. پەقەت تۈغقانلاردىن (بىر بىرىمىزدىن) ئايرىلىپ قالىدىغان ئازابتا قالارمىز-كىن، دەپ ئەنسىرەيمەن دېدى.

məning idi kor kīnqīm ayīnqīm yo k.

مېنىڭ ھېچقانداق قورقۇنچۇم يوق.

10. جۈپ سۆز: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدە-كىسىگە ئوخشاش جۈپ سۆزلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈپ سۆزلەر تەركىبىدىكى ئىككى سۆزنىڭ مەنا جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدە-كىسىگە ئوخشاش بولۇپ، ئاساسەن مەنداش، مەنە جەھەتتىن ئالاقىسى

بار یاکی قارشی مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. «ئالتۇن ياروق» تىلا تۆۋەندىكى جۈپ سۆزلەرنى ئۇچرىتىمىز:

arkuru turkuru ‹arkur- + باشقا يۇرتقا كەتمەك› ھەممە يەردە turkur- تۇرۇپ قالماق

qoq yalīn ‹qoq ئوت + yalīn چوغ، yalīn› ھەيۋە

tərkin tawratī ‹tərkin تېز + tawrat- تېزلەشتۇرمەك› تېزدىنلا

tərü tuq ‹tərü قانۇن + tuq› مۇراسىم، بايراق، تۇغ

11. «ئالتۇن ياروق» 6·614 altī kīrīk=36. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بىردىن ئونغىچە بولغان ساناق سانلارنىڭ ئاتىلىشى ھازىرقى تىلىمىزدىكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش، مەسىلەن، bir، iki، bix(~bəx)، səkiz ...، لېكىن ئونلار خانىسىدىكى سانلارنىڭ ئاتىلىشى بىرقەدەر پەۋقۇلئادده بولۇپ، ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئاتىلىدۇ.

1) ئالدى بىلەن بىرلەر خانىسىدىكى سان ئاتىلىپ، ئاندىن بىرلەر خانىسىدىكى شۇ سان تەرەققىي قىلىپ باردىغان ئونلەر خانىسىدىكى سان ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

altī kīrk= ئوتتۇز ئالتە

yiti yigirmə= ئون يەتتە

2) ئالدى بىلەن ئونلار خانىسىدىكى سان ئاتىلىپ، ئاندىن artu kī دېگەن سۆز ئېيتىلىپ، ئاخىرىسىدا بىرلەر خانىسىدىكى سان ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

otuz artu kī tərt= ئوتتۇز تۆت

kīrik artu kī yiti= قىرىق يەتتە

12. «ئالتۇن ياروق» 22·615 sansar: بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ

«ئايلىنىش، قاينام» دېگەن مەنىدە، بۇددا دىنىدا بۇ دۇنيا هايات-ماماتـ لمقىنىڭ قايناملىق دېگىزى دەپ قارىلىدۇ، شۇڭا sansar نىڭ يەنە «ئازاب-ئوقۇبەت» دېگەن مەنىسىمۇ بار.

«مایتری سمست»تن پارچه

(A)

ininti ülüs bir ptr

(1) namo but namo drm namo sang. (2) əmti bu nomluq sawaq badari braman- (3) ning əwintə ukmīs k(ə)rgək. (4) (anta) ətrü badari braman tang yarīnīnta. (5) turup inqə tip tidi: aq bu muntaq (6) kim sizlər? anīng ara urilar kuwraqīn (7) təgrikləp akru akru manglayu ayaq- (8) ka təgimlig maitri badari(9) bramanka yakīn təgip (10) (ili)gin yokaru kətürüp əküs (11) türlüg ayayu aqīrlayu inqə tip tidi: (12) t(ə)ngri bahsī köngli nətəg ərdi, tünki tünlə (13) inq boltunguz ərki? əgirə səwinü külər (14) yüzin badari braman inqə tip tidi: ədgü (15) ədgü tüzün oqlīm, angs(ī)z inq artuk (16) ədgü ərdim. nə üqün tip tisər, yüz ygrmi (17) yas yasandīm, tünig adīr sanasar, tərt (18) tümən üq mīng iki yüz tünlər ərdi. (19) ol anqa uzun ədtə birkiyə s... (20) ymə tün t(ünlə)ki tək inqkülüg məngilig- (21)in udīmīsīm y(ok), nə üqün tip

tisər, (22) tün tünlə ... ton ətük yiwik (23) tizik kədmis tirnəmis kərü qanīnqsīz (24) yaxuq yaltrītdī, bir tngri urīsi kək qalīq-(25)ta turup manga inqə tip tidi: tügəl (26) bilgə tngri tngrisi burhan yir suwda (27) b(ə)lgürmis ərür kasip burhan nirwanqa (28) b(a)rmīsta bərü əmrilmədük nomluq tilgən (29) baranas kənt ulusta təwridi. ətrü külqirə (30) yüzin tüzün maitri inqə tip tidi:

(B)

(1) antaq ərsər əmti ol ayaqqa təgimlig (2)tngri tngrisi burhan qanta bolur ərmis? (3) ətrü badari braman inqə tip tidi: (4) magit iltə pasang taqda y(a)rlīqar ərmis. (5) anī isidip tüzün maitri bodisw öz kəng- (6) lingə inqə tip tidi: manga ymə bu (7) sawaq tünki tünlə sudaws tngri yirin-(8)təki tngrilər tüzü tükəti (9) uqītdilar. ətrü nogaraqi urī (10) inqə tip tidi: tngri baqsīya (11) bu muntaq bis qəbik bulq (a)nyuq iritmis (12) qīsqa əztə yasta burhanlar yirti- (13) nqüdə blgürdi tip timis sawaq kirtgünürmu (14) ərki? ətrü badari braman inqə tip tidi: (15) tüzün oqlum angsīz kirtgünür m(ə)n, nə (16) üqün tip tisər, səki bilgilərdə antaq isidmisim bar, antaq (18) türlüg alp ərdəmlig qanamlaq yürəklig (19) bək qataq kəngül(l)üg tīnlaq bolur, bu muntaq (20) türlüg qīz qīsqa yawaz ədüg qoluq (21) sayu kərmədin tü türlüg əmgəklig (22) tilgənin baska toqītmīs sansar iqintəki (23) tīnlīqlarnīng əmgəkin kərü umatīn (24) burhan qutīn

tiləyür. əmti tükəmis ədgü (25) kilinqliq kutluq tinliq magt iltə tərt (26) türlüg smnu süsin utup yigətip burhan (27) kutin bulu y(a)rlikamis kamaq ödün inqsiz- (28) in turunqsizin alku tinlaqlarning (29) əmgəkin tolqakin tarkarqalir üqün ədgü (30) nomluq yrliq yrlikayur ərmis. irak tinki yaquk-

(A)

ikinti ulüs iki ptr

tinki munguq takla q tinliqlariq buyanlap (2) kutqarur ərmis. takiymə koduru kənglənür (3) mən. bis kirk yilta bərü basa basa (4) üstün kək kaliqdaki uluq küqlüg (5) tngrilər asurlar luular yəklər kintirilar (6) k(a)ntarwlar ögrünqülügin səwinqligin (7) kəl bar kilurlar. tngridəm toylaranta (8) bis türlüg yinqkə oyun (9) ir üni istilürlər ərdi, aning (10) ara namo but k(i)lmis ünlər isidür ərdim. (11) ani adira ukmaz ərdim, kim ərki ol buta (12) atlaq? yana ymə üstün kəktə altin yaqiz- (13)ta kut buyanlaq irü b(ə)lgülar b(ə)lgülüg (14) bolurlar. tünlə küntüz yana yana yilinqqa (15) yir təbrəyur, basa basa yiparliq yidin (16) katikliq yil əsin əsnəyür. takiinqə ukar-(17)mən: otquratitügəl bilgə burban yir (18) suwda b(ə)lgürmis bolqay. anta ötrü ayaq-(19)ka təgimlig maitri

bodiswt artuḳta (20) artuḳ ögrünqülüg səwinqlig bolup əzük(süz)(21)yazuḳ(suz) kəküs ənglüg kərklə kəzin (22) badari bramanaq titürü kərüp inqə tip tidi: (23) tüzün bahsī əküs saw krgək ərməz, siz-(24)ikingiz üzlünzün, tügəl bilgə burhan (25) yirtinqüdə b(ə)lgürmis ərür, anīn əmti siz-(26)ingə yinqkə ətüg ətünür m(ə)n. udumbar (27) qəqəkkə yeləsi alpta alp oḳusquluḳ(28) burhanlar yirtinqüdə b(ə)lgürməkləri bolur. (29) anī osuqluq kisi ət əzlüg qintəməni ərd(ə)ni (30) bulqalī taḳī alp ərür. əmti yaramaqay. angar

(B)

(1) yaḳīn b(a)rmasar, ymə yaramaqay. anī osuqluq (2) bahsī bolup umuq inaq tutmasar. əmti tngri (3) bahsi bosuyu yrlīḳazun kim tngri tngrisi (4) burhanḳaya ḳīn barīp əwig barḳīq (5) kodup toyīn bolup bu munqa saw sözləp (6) tükətməzkən, anīng ara tügəl bilgə (7) tngri tngrisi burhannīng (8) ət'əzintə bis boduqluq yaruk (9) yaltrīk ünüp matyadis ulustīn (10) sudlanu kəlip tüzün maitrining ət' əzin (11) ongaru təgzinip tngri burhan ədintə (12) turur tək maitri bodiswt üsküntə (13) yasayu təbrənqsizin turdī. anī kərüp (14) ayaqka təgimlig maitri artuk süzülüp (15) badari braman ka inqə tip tidi: kərüng (16) bilgə bahsī bu tügəl bilgə tngri tngrisi (17) burhan q(a)krit ilig kantīn

ɜ(ə)lmis (18) yaruk yaltrïqlaq yalïnqïq. əmti m(ə)n
ɔtqur- (19) atï toyïn ok bolmïsïm krgək. ətrü titr-(20)
ɔyü ət'özin badari baraman inqə tip (21) tidi: amrak oqlum
səning bu muntaq (22) türlüg səzləyü yitinqsiz kut buyan
ɔdgüngin (23) ərdəmingin kərüp ərtingü mungadurm(ə)n
(24) adïnurmn, tngri tngrisi burhannïng y(a)rlïkanquqï
(25) bilgə biligi kamaq bəs azun tïnlaqlar (26) üzə tüz ol
tip tiyürlər. yana inqə (27) kərsər aqlakta aqlak səni
amrayu səwə (28) yrlïkar. anta ətrü ol kamaq titsi urï-
(29) lar tanglap mungadïp braman tərüsinqə (30) ong
kollarïn ərü kətürüp bir ikintis-

(A)

ikinti ülüs tərt ptr

(1) anuk ərdi. anï kərüp tisi doniki mogaraqi-(2)da
ulatï altï ygrmi urïlar altï ygrmi(3)ayaqka təgimlig mait
r(i)din adralmak(4) əmgəkkə yaslarï sawrïlu iliglərin
kawsarup (5) əngitə ət' özin tüziin maitrika(6)inqə tip
ətüntilər; bu sansar iqintə (7) alku amranmakta küqlügi
əg kang (8) üzəki amranmak ərür. bizing (9) yana inqə
kərsər, sizni (10) üzəki səwiklig kənglümüz amrak ət' əz
(11)isig özümüztə yigrək ərür. əmti (12) bizni üzə yrlïk-
anquqï kəngül əriting. (13) siz bizni tïdmang tutmang.
sizing ədüng-(14)(üz)də baralïm, anta ətrü tüzün (15)

maitri ol urılarqa inqə tip tidi: məning (16) ymə bu

oq küsüsüm ərdi kim sizlərning (17) aqzīngīzlarda bu muntaq türlüg ədgü saw (18) isidgəli. taqī ymə qodīru qolulanglar (19) ilkisiz sansarnīng əngrəki uzun uqlī(20) kə ... ring tügəl arītī bultuqmaz. ürdə(21)bərü bu sansar iqintə tīnlīq oqlanī toqa(22)ölü aqa təgilü aqīq əmgək kərürlər. (23) əmti ymə sizlərgə oqsati ərür kim (24) tngri tngrisi burhanqa umuq īnaq(25)tutqalī. anta ətrü ol tüzün maitri-(26)da ulatī altī ygrmi urılar bir ikintisi-(27)kə amraqlaqu quwraq adralmaqī bolup, qamaqīn (28) turup badari braman tapa barīp inqə tip (29) tidilər: braman kərklüg əzrua tngri (30)bilgə biliglig əz birdəqi bahsīlaq

(B)

(1)qangīmīz toqar əlür sansarnīng əmgəkin (2) sərü umatīn sizni tītīp b(a)rqalīr biz. (3) yüzsüz īnaqsīz biz. qulutlarnīng yoqur (4) inqkə qīlmīsīznī səring, kiqigtə (5) bərü tapīnu udunu umaqīn tüziin kənglī- (6) ngizni bərtərdimiz ərsər, ksanti bolzun. (7) anta ətrü badarī braman (8) kəntü titsilarīnta bu(9)muntaq aqīq sawlar isidip (10)yana kəntününg uluq karī yaska (11) təgmisin sakīnīp yaslīq kəzün titrəyü (12) qamsayu ət'özin tüziin maitrining (13)iligin tuta inqə tip tidi: bir kəntü(14) uluq karī əmgəkin qawralīp ədgü (yolqī yirqi)(15)bahsīq kərü

umadīm, ikinti sizlərni osuɋluɋ(16)amrak oɋlanīmta adraltīm. əmti (timin) tirig-(17)də ölüg m(ə)n boltum. nə ymə bahsilar-(18)ning titsilarka kilɋuluɋ is küqük(19)ərti ərsər, alkuni m(ə)n tügəl kiltīm. kaqan (20)sizlərning bilgə biliglig kəzünglar(21)yarusar, ol oɋurta mini ymə unītmanglar.(22)inqip ymə oɋlanīm bu dksanapt iltəki tīnl-(23)īɋlar mini ayī uluɋ türlüg ayaɋka (24) təgimlig dintar ka sakinurlar. bügün (25) sizlər mini kodup tngri tngrisi burhan tapa (26)toyin bolɋalī barsarsizlər, təlim əküs (27) tīnlīɋlar siziklig bolɋaylar. (28) nə oɋrīn nə tiltaɋīn ol urilar badari bilgə(29)braman osuɋluɋ bahsīɋ kodup tngri burhan (30) nomīnta toyin boltilar tip tigəylər. anīn

(A)

ikinti ülüs bis ptr

(1) amtī sizlər oɋlanīm tort türlüg tirin (2) kuwraɋ ara olurur ərkən, tngri burhan-(3)ka yakīn təgsərsizlər, anta sizlər ang(4)ilki iki kirk irii b(ə)lgii kıtīn buyanīn (5)adīrtlaɋalī ukɋalī kataɋlanīnglar kim (6) sizlərkə sasatarlarda adartlayu ayītdīm (7)ərdi. inqə kaltī ang ilki kəzüngü (8) tək tüp tüz adaki ulī ərür. ikinti (9) mīng kügəlig tilgənin yarataɋ- (10) laɋ tamɋa ayasīnta izəngülüginta (11)bəgiz bəlgülüg kəzünür. üqünq yula yalī-(12)nīnga yoləsi yimis tək tüp tüz uzun (13) ərngəkləri.

tərtünq oysuz kətkisiz tüz sü-(14)ngüki. bisinq pantatu kəbəz tək yilinq-(15)qa yumsaq iligi ərür. altinq adaki yüzi (16) qopmis kəp kətki ərür. yitinq awayiyi (17) atlaq yipar kəyik yotasi tək kərü qaninqs(i)z(18)yotasi ərür. səkizinq əngitmədük (19) tongitmaduq ət özin ayasi üzə iki tiz tilgənin (20) bərtə yrlikar. tokuzunq aqayni atlaq(21)arqun kəwəlningtə kyasru batutluq(22)uwut yini ərür. onunq nigrut atlaq(23)səgük tək oqsati təp təgirmi ət, özi ərür (24) nəqə idizi ərsər, anqa kulaqi, nəqə(25)kulaqi ərsər, anqa bodi sini ərür, bir ygrminq ət' öz-(26)intəki kop tüsi yokaru yolanip tururlar. iki (2)ygrminq birər əwin tüləri ongaru əwrilip (28) təgzinqlənip tururlar. üq ygrminq(29) koduru bisur mis supaq altun osuqluq kirti-(30)si ərür. tərt ygrmin aqlak inqkə

(B)

əwinlig ətni kirtisi. bis ygrminq yiti yir-(2)də ödrülmis ət, özi ərür. kayu ərki(3)yiti tip tisər, iki adaki iki əligi iki(4)əngəni bir süsküni. alti ygrminq yapa(5)yaratmis tək king yadiy yarni ikin arakī(6)səngüki ərür .yiti ygrminq bilintə(7)ərüki ət' özi kisar arslan(8)kaninga oqsati ərür. səkiz(9)ygrminq yulun tək kəp kəni (10)kərü kaninqsiz ət' özi ərür. tokuz ygrminq(11)təsi əgri. ygrminq yinqü tizmis tək(12)yüp yürüng tükəl kirk tisi ərür. bir otuz-(13)

unq irüksüz sadraqsïz tisi ərür. iki otuz-(14)inq münsüz qadaqsïz tüp tüz tisi ərür. üq(15)otuzunq münsüz aqlaqak yürüng az-(16)aqlarï ərür. tərt otuzunq arslan-(17)larnïng tək king alqaq qasaqï ərür.(18)bis otuzunq alqu tataqlarda adruq(19)tngridəm tataq azïqïnta aqar. altï otuz-(20)unq king yadïy yuqa yalïnqïq tili ərür.(21)yiti otuzunq əzrua tngrining tək(22)üni ərür. səkiz otuzunq kəküs ənglüg(23) kəzi ərür. toquz otuzunq qoduzlar buqasï-(24)nïng tək kirpigi ərür. otuzunq usnir-(25)in yaratmïs təpüsi basï ərür. otuz artuqï(26)bir yaqruqïa toqmïs qazlar hanï atayï(27) tək torluq ərngəki ərür. iki kïrq iki (28)qas qawsunïnta orun atlaq yərüg tüüsi(29)ərür. muntada ulatï iki qirq irü b(ə)lgüsi (30) tükəl ək ərsər, ətrü sizlər ədzü turup

(A)

ikinti ülüs altï ptr

(1) yasru kənglin inqə tip sizik aytïnglar; (2) bizning bahsïmïz badari braman nə osuqluq(3)təzlüg ərki? nəqə yəslaq sïslaq ərki? (4) titsilarïnga qayu sasatarlar bosq-(5)urur ərki? taqï ymə inqə tip siz-(6)ik aytïnglar; təpü nəgü bolur ərki? (7) təpüdin taymaq nəgü bolur ərki? (8) bu muntaq türlüg ayït-(9)mïs sizikləringizni adartlayu(10) y(a)rlïqasar, ətrü sizlər inqə ukunglar; (11)siziksiz tükəl

bilgə t(ə)ngri t(ə)ngrisi burhan(12)ərmis. nə üqün tip tisər kim qayu(13)kutluq tinlaqlarning iki kirk qut buyan-(14)laq irü bəlgüsi bar ərsər, ol tinlaq (15)tükəl bilgə biliglig burhan atanur. (16)sizlərning ara qayusi uluq ərsərsiz-(17)lər, ol əngrəki sizikig ayitzun. (18) antada basa kəzikqə kəntü kəntü(19)bosqu nmis wit upawit yawagan loka-(20)yata ulati sasatarlar iqintəki təring(21) təring yərüglər aytinglar, taqi(22)ymə yultuz kərüm iqintəki alp alp siz-(23)ik aytinglar. ol ayitmis sizikləringiz-(24)lərni tidiqsiz tutuqsiz kiginq birü usar, (25) timin ək aning titsisi bolunglar. (26) alp bulquluk burhan kutiliq ərdinilig (27) otruqta kirip kutrulmaklaq yoluq ədgü-(28) lüg ərdinilər kong(ü)lqə idinglar. kaqan(29) sizlər məngülüg məngigə təgsərsizlər(30)manga ymə ədgülüg ülüs yanturu idiŋ-

(B)

-(1)lar. yaska siska təgmis kari kangiŋ-(2) izlarni kanmaduk küsüslüg kilmanglar. (3) anta ətrü tüziin maitri kadasi (4) aqitida ulati bis ygrmi urilar birlə (5) badari bramaniŋ inaq sawin təginip (6) yasləri sawrilu iqlayu badari bramanka (7) kasanti kilip bis yüz braman (8) urilariŋga təgürtü badari(9)braman balikdin ünüp bardilar...

(ئىسراپىل يۇسۇپ، دولقۇن قەمبىرى، ئابدۇقەيۇم خوجالار «شىنجاڭ

ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1982-يىللىق 4-سانىدا ئېلان قىلغان "قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹مايترى سىمىت› نىڭ ئىككىنچى بۆلۈمى توغرىسىدا تەتقىقات" دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى. ئوقۇتۇش ئېھتىياجىدىن ترانسپىرىكسىيىگە تىنىش بەلگىلىرى قويۇلدى.)

سۆزلۈك

1. adīn- هەيران قالماق، ئەجەبلەنمەك
2. altīn تۆۋەن، ئاست
3. alkaq كەك
4. amra- ياخشى كۆرمەك، سۆيمەك
5. angsīz (1) ئەقىل يەتمەيدىغان، چۈشىنىپ بولمايدىغان؛ (2) تامامەن، مۇتلەق؛ (3) ئىنتايىن، بەك
6. aqayni ئاچاينى (بىر خىل نەسىلىك ئات نامى)
7. arqun نەسىلىك، سۈپەتلىك
8. arku arku ئاستا-ئاستا
9. arīta (~arītī) زادى، ئەسلا، مۇتلەق
10. asur ئاسۇر
11. atlaq قوشۇما
12. awayiyi ئاۋايىيى (كىيىك نامى)
13. ayaqka təgimlig هۆرمەتكە سازاۋەر
14. aq- ئۆرلىمەك، ئاغماق، ھالقىماق
15. aqlak باشقىچە
16. akak تاماق، ئېقىپ تۆرماق

17. balısī(~bakxī,baqsī) ئۇستاز، ئوقۇتقۇچى
18. basa basa كەينى-كەينىدىن، ئارقا-ئارقىدىن
19. batutluq پېتىپ كەتكەن، كىرىپ كەتكەن
20. bodunluq بوياقلىق، رەڭلىك
21. bodī sīnī بوي-بەستى
22. bosqur- ئۆگەتمەك، نەسىھەت قىلماق
23. bəgiz ئېنىق
24. kər- سىيلىماق
25. bərtər-(~bərtər-) ئاغرىتماق، ئازار بەرمەك
26. bīsur- تاۋلىماق، پىشۇرماق
27. dintar دىندار
28. drm درم ("بۇددا قانۇنى، قانۇن، قائىدە" دېگەن مەنىدە)
29. id- بېزىنمەك، ياسىماق
30. ilkisiz چەكسىز
31. inqgülüg خاتىرجەملىك
32. inqsiz خاتىرجەمسىز، تىنچسىز
33. inqə kaltī شۇنداق قىلىپ، دېمەك
34. irit- چىرىتمەك
35. irüksiz ئاراچسىز، يىرىقسىز
36. izəngülüg ئۇزۇڭگىلىك
37. kantarw كانتارۇ (جن نامى)
38. kintiri كىنتىرى (جىنلارنىڭ چىشى)
39. kirtgür- ئىشەنمەك، سادىق بولماق
40. kisar arslan kan كىسار ئارسلان خان (بىر خىل ئارسلان نامى)

41. ksanti bol-	تۆۆە قىلماق، كسانتى بولماق، كۆڭۈلدىن چىقارماق
42. kəl bar kil-	كەلدى-بارىدى قىلماق
43. kəwəl	شالغۇت
44. kəzikqə	رەت، تەرتىپ
45. kəküs (~kəkürx)	كۆكۈش
46. kəp kəni	تىك، ناھايىتى
47. kərim	كۆرۈم (مۇنەججىملىك)
48. kətki	دۆڭ، ئېگىزلىك
49. kəzüngü	ئەينەك
50. külqirə-	كۈلۈمسىرىمەك
51. kənglən-	ئويلانماق
52. mangla-	ماڭماق، قەدەم تاشلىماق
53. mungada-	مۇڭلانماق، ئەجەبلەنمەك
54. munluq taqlaq	مۇڭ، قايغۇلۇق
55. məngilig	ھوزۇرلۇق، ھوزۇر-ھالاۋەتلىك
56. münsiz	ئەيىبسىز
57. namo	نامۇ ("بوي سۇنماق، ئېتىقاد قىلماق" دېگەن مەنىدە)
58. nigrut	نىگرۇت (دەرىخى)
59. nətəg	قانداق
60. ot quratī	چوقۇم
61. osuqluq	... غا ئوخشاش، خسلەتلىك، قىياپەتلىك
62. oysuz kətkısız	ئويسىز-دۆڭسىز، تەكتسى
63. oqlak	چوڭ، ئۇلۇغ

64. oqrin	سەۋەب
65. qəbik	قاراڭغۇلۇق، مەينەتچىلىك
66. sadrakṣiz	پىرىقسىز
67. sang	ساڭ (راھىپ)
68. sasatar	شاستىر (نومىنىڭ شەرھىسى)
69. sawril-	(پىشىنى) تۆكمەك، يىغلىماق
70. sizik	(1) سىزىك: (2) گۇمان، سوئال
71. smnu	سىمنۇ، جىن-ئالۋاستى
72. sokusqulukṣ	ئۇچرىشىدىغان
73. sudlan-	پارقىرىماق، يالتىرىماق
74. supaq	تازىلانغان، پەدەزلەنگەن
75. səki	قەدىمكى، پۇشت
76. süskün	ئومۇرتقا
77. tang yarī	تاڭ سەھەر
78. tarkar-	تارقاتماق، كەتكۈزمەك
79. tay-	تېپىلماق
80. tilgən	چاق
81. tirnə-	تاقىماق، ئاسماق
82. titsi	شاگىرت، ئوقۇغۇچى
83. titürü kər-	تىكىلىپ قارىماق، سىنچىلاپ قارىماق
84. tongīt-	غادايماق
85. tokīt-	تۇردۇرماق
86. turunqsīz	ئەنسىزلىك
87. tut-	توسماق، توستۇرماق
88. tutuksīz	توسالغۇسىز

89. təgil-	تەگمەك
90.təgriklə-	دائىرىلىمەك، ئەتراپىنى ئورىماق
91. təgzin-	ئايلانماق، دەۋر قىلماق
92. təgzinqlən-	يۆگىلىپ تۇرماق، ئورالماق
93. təg təgirmi	دۇپ-دۇگىلەك، يۇپ-يۇمىلاق
94. təpü	تۆپە، چوقا
95. təs	تۆش
96. təzlüg	نەسەپلىك
97. təzü tükəti	تەلتۆكۈس، پۈتۈنلەي
98. tükəl(~tügəl)	تۈگەل، پۈتۈنلەي
99. tünki tünlə	تۈن-كېچە، كېچە-كۈندۈز
100. tü türlüg	ھەر تۈرلۈك
101. tiltaq	سەۋەب، ۋەجى
102. udumbar	ئۇدۇمبار (گۈلى)
103. udun-	ھۆرمەتلىمەك، ئىززەتلىمەك
104. ulatī	ۋە، ھەم، شۇنداقلا، قاتارلىق
105. urī	ئوغۇل
106. usnir	ئۇسنىر (باش بېزىكى)
107. uwut yin	ئۇياتلىق بېرى، جىنسىي ئەزا
108. ukīt-	ئۇقتۇرماق، بىلدۈرمەك
109. yadīy	ياپىلاق
110. yadīy yarnī	تاغاق سۆڭىكى
111. yaltrīd-	يالتىراتماق، نۇر چاچماق
112. yaltrīk	يالتىراق
113. yalinqīq	يالقۇن

114. yana yana	قايتا-قايتا
115. yap-	ياسماق
116. yasla q sısla q	ياش-قوراملىق
117. yasru	يوشۇرۇن
118. yasu-	چاقنىماق
119. yasu k(~yaxu k)	نۇر، يورۇق
120. ya qru	يېقىن، يېگى
121. ya qukṭin kī	يېقىندىكى
122. ya qīz	قوڭۇر
123. yil əsin	شامال
124. yitinqsiz	چەكسىز، يەتكىلى بولمايدىغان
125. yiwik tüzük	زىبۇ زىننەت
126. yolan-	ئۆسمەك، ئۆرلىمەك
127. yula	چىراغ، يۇلا
128. yu ka yalīnqa	يۇپقا، نېپىز
129. yələsi	... غا ئوخشاش
130. yüp yürüng	ئاپپاق
131. yürüg	ئۇقۇم
132. yilinq	؟
133. yīlīnq qa	يۇمران، يۇمشاق
134. ka da qsīz	قاداقسىز
135. ka msa-	قىمىشماق، تىترىمەك
136. ka namla q	قانائەتلىك، كۆڭلى-كۆكسى توق
137. ka das	قېرىنداش
138. ka nīnqsīz	قانغۇسىز، تويغۇسىز

139. ḳasaq	قورساق
140. ḳas ḳawsutïnta orun	قاش تۇرىلىدىغان ئورۇن (قوشۇما)
141. ḳataq	قاتتىق
142. ḳawxar-	قول قوشتۇرماق
143. ḳoduru	ھەممە، بارلىق
144 ḳodïru	چوڭقۇر؟
145. ḳolu-	ئويلىماق
146. ḳoluq	پەيت، ۋاقىت
147. ḳulut	قۇل
148. ḳuwraq	جامائەت، توپ
149. ḳïrtïs	چىراي
150. ḳïsqa	قىسقا
151. ḳïz	① ئىنتايىن، بەك؛ ②قىس، ئاز
152. ədzü tur-	ھۆرمەت بىلەن تۇرماق
əlp(~alp)	(1) باتۇر، مەرد؛ (2) قىيىن، تەس
154. əngit-	ئەگمەك، پۈكمەك
155. əngən	مۆرە
156. ərngək	بارماق
157. əsnə-	(شامال) چىقماق
158. ət ḳïrtïs	رەڭگى-رۇخسارى
159. əw bark	ئۆي-ۋاق، مال-مۈلۈك
160. əwin	تال، دانە
161. əwinlig	ھامىلىدار ئايال
162. əwril-	(1) ئايلانماق، چۆرگىلىمەك؛ (2) ئىگىلمەك

163. əzüksüz	نۇقسانسىز، ئەيىبسىز
164. ədrül-	تاللىنىپ چىقماق
165. ədüg	ۋاقىت-پەيت
166. əgrünqülüg	خۇشاللىق، شادلىق
167. ərit-	تۇرغۇزماق، تىكلىمەك
168. əriki	يۇقىرىقى، ئۈستۈنكى
169. ürdə bərü	ئۇزۇندىن بېرى
170. üzlən-	ئۇزۇلمەك، تۈگىمەك
171. üzəki	يۈكسەك، يۇقىرى
172. īraqtīnqī	يىراقتىكى
173. īru bəlgü	ئالامەت، بەلگە، نىشان

خاس ئىسىملار

1. aqiti	ئاچىتى (ئادەم ئىسمى)
2. badari braman	بادارى براھمان
3. dksanapt	دكسانا پت (دۆلەت ئىسمى)
4. doniki	دونىكى (ئادەم ئىسمى)
5. kasip burhan	كاسىپ بۇرخان (ئادەم ئىسمى)
6. magit il	ماگىت دۆلىتى
7. maitri	مايىترى (ئادەم ئىسمى)
8. matyadis	ماتيادىس (دۆلەت نامى)
9. mogaraqi	موگاراچى (ئادەم ئىسمى)
10. pasang taq	پاسانگ تېغى

11. qakrirt	چاكرىرت (ئادەم ئىسمى)
12. sudaws	سۇداۋس (يەر نامى)
13. wit upawit yawagan	ۋىت ئۇ پاۋىت ياۋاگان
lokayata	لوكاياتا شاستىرى
14. ərzua	ئەرزۇئا (ئىلاھ نامى)

ئىزاھ

1. «مايترى سمىت» ھەققىدە: «مايترى سمىت» (مايترىنىڭ ئۇچرىشىشى)نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى نۇسخىسى 1959-يىلى قۇمۇلدىكى تەكرىتاغ گۇڭشىسىنىڭ تۆمۇردى دېگەن جايىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن تېپىلغان. ئەسەر جەمئىي 283 ۋاراق، 586 بەتتىن تەركىپ تاپقان. بۇ نۇسخا ھازىر شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

«مايترى سمىت» بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا (كىچىك كۆلۇنگۇ) مەزھەپىگە دائىر تەرجىمە ئەسەر بولۇپ، ئەسەرنىڭ 3-بۆلۈمىنىڭ ئاخىرىدا، ئەسەرنىڭ ئالدى بىلەن ئەنەتكەك (قەدىمكى ھىندى) تىلىدىن تۇخار (قەدىمكى كۇچا — قارا شەھەر) تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى، ئاندىن تۇخار تىلىدىن تۇرك (ئۇيغۇر) تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېنىق يېزىلغان. ئالىملار ئەسەرنى Ⅷ، Ⅸ ئەسىرلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن تەخمىنده.

تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئەسەرنىڭ تۇخار تىلىدىكى نۇسخىسىنىڭ نامى «مايتريا سامىتناتاكا» بولۇپ، بۇ بىرىكمىدىكى «ناتاكا» سۆزىنىڭ مەنىسى "دراما" ئىكەن. ئەسەرنىڭ تۇخار تىلىدىكى نۇسخىسىدا، ھەربىر بۆلۈمنىڭ بېشىدا ئوروڭ، سەھنىگە چىققۇچىلار، ئوروڭلىنىدىغان كۆي

قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەنكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئەسەرنىڭ سەھنە ئەسىرى (يەنى دراما) ئىكەنلىكى شۇبھىسىز. ئەگەر «مايترى سىمىت»نىڭ درامالىقى مۇقىملاشسا، ئۇنىڭ مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى تۇنجى سەھنە ئەسىرى بولۇپ قېلىشىمۇ شۇبھىسىزدۇر. لېكىن ھازىر ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىدا پەقەت ۋەقەلىك ئورنىلا كۆرسىتىلگەن. كۇي ۋە قەھرىمانلار كۆرسىتىلمىگەن.

«مايترى سىمىت»نىڭ يەنە لېكوك 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپاننىڭ مۇرتۇق، سىڭگىم قاتارلىق جايلىرىدىن قولغا چۈشۈرگەن نۇسخىلىرىمۇ بار، لېكىن ھەممىسى قالدۇق پارچىلار، ئۇلار ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

مەكتېپىمىزدىن پروفېسسور گېئ شىمىن ئەسەرنىڭ 2-بۆلۈمىنى تەتقىق قىلدى ۋە شۇ بۆلۈمنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى، شىنجاڭ مۇزېيىدىن ئىسرائىل يۇسۇپ، دولقۇن قەمبىرى 1-بۆلۈمنى تەتقىق قىلدى ۋە شۇ بۆلۈمنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. يېقىندا يەنە ئىسرائىل يۇسۇپ، دولقۇن قەمبىرى، ئابدۇقېيۇم خوجالار 2-بۆلۈمنى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. 1987-يىلى 7-ئايدا يەنە شۇلار «مايترى سىمىت»نىڭ ئالدىنقى بىر قىسمىنى «قەدىمكى ئۇيغۇر تېزنەسىدىكى مايترى سىمىت» نامىدا نەشىردىن چىقاردى.

ئەسەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت بىلەن تەرجىمە قىلىنغان. ئەسەرنىڭ تىلى مول، يېقىملىق، ئوبرازلىق ۋە راۋان. دەرسلىكـ مىزگە نەمۇنە سۈپىتىدە ئەسەرنىڭ 2-بۆلۈمنىڭ بىر قىسمىنى تاللاپ كىرـ گۈزدۇق.

بۇ بۆلۈمدە مايترى قاتارلىق 16 ئوغۇل ئۆز ئۇستازى بادارى براماندىن تەگرى بۇرخان (ساكيامۇنى)نىڭ يېنىغا بېرىپ ئۆگىنىپ راھىپ بولۇپ كېلىشكە رۇخسەت سورىغانلىقى ۋە ئۇستازىنىڭ ئۇلارنىڭ بېرىشىغا رۇخسەت قىلغانلىقى قاتارلىق ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ.

2. namo but namo drm nmo sang MS.I U.BP(A).1
: بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ namo" بوي سۇنماق، ئېتىقاد قىلماق" دېگەن مەنىدە، drm، sang بولسا "بۇددا قانۇنى،قانۇن، قائىدە"، "راھىپ "دېگەن مەنىدە. but، drm، sang سانسكرىت تىلىدا tri-ratna دېيىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بولسا üq ərdəni (ئۈچ گۆھەر) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇددا نوملىرى كۆپىنچە مۇشۇ ئىبارىنى ئېيتىش بىلەن باشلىنىدۇ.

3. maitri MS.I U.BP(A).8: بۇددا دىنى ئېتىقادچىلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى كەلگۈسىدە دۇنياغا كېلىدىغان بۇددانىڭ نامى.

4. kasip burhan MS.I U.BP(A).27: بۇددا دىنىدىكى قەدىمكى يەتتە بۇرخان ئىچىدىكى ئالتىنچى بۇرخانىنىڭ نامى. ساكيامۇنى (بۇددا دىنىنىڭ ئىجادچىسى) ئۇنىڭغا مۇرىد بولغان.

5. mangit il MS.I U.BP(B).4: (ماگىت دۆلتى)؛ قەدىمكى مەركىزىي ھىندىستاندىكى بىر دۆلەتنىڭ نامى. بۇ دۆلەت بۇددا دىنىنىڭ بۆشۈكى ھېسابلىنىدۇ. پايتەختى راچاگرى.

6. sudaws MS.I U.BP(B).7: ئىلاھ، تەڭرىلەرنىڭ ئاسماندا تۇرىدىغان پاكىز بىر جايىنىڭ نامى.

7. smnu MS.I U.BP(B).7: قەدىمكى سوغدى تىلىدىكى smnw — جىن، ئالۋاستى دېگەن سۆزدىن كەلگەن.

8. qir-(~qīr-): بۇ قوشۇمچىلار پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلسا، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۈس ئىلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۈلۈمسىرە -= külqir-

9. qalir MS.I U.BP(B).29 (~ -kalir، -gəlir، -kəlir)
: ھەرىكەتنام قوشۇمچىلىرى.

تارقىتىش ئۈچۈن = tarkur qalir üqün

barqalir biz= بارماقچی بولۇۋاتىمىز

10. asur MS.I U.IP(A).5: بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، سانسكرىت تىلىدىكى asura ("تەڭرى ئەمەس، دۇرۇس ئەمەس" دېگەن مەنىدە) دىن ئۆزلەشكەن. ئۇ، قەدىمكى ھىندى ئەپسانىسىدا بالايى ئاپەت كەلتۈرگۈچى بىر خىل روھ ھېسابلىنىدۇ.

11. artukta artuk MS.I U.IP(A).19-20: بۇ ئىبارىنىڭ مەنىسى "ناھايىتى ئارتۇق" بولۇپ، بۇ ئىبارە artuk دېگەن سۆزنى تەكرارلىنىشى (بىرىنچىسىگە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇشى) ئارقىلىق ياسالغان. بۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق سۆزنى ئاشۇرما دەرىجىسىنى ئىپادىلەش قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. «مايىرى سىمىت» نىڭ دەرسلىكىمىزگە كىرگۈزۈلگەن قىسمىدىلا تۆۋەندىكىلەر ئۇچرايدۇ.

artukta artuk= ناھايىتى ئارتۇق

alpta alp= ئىنتايىن تەس، ئىنتايىن قىيىن

aqlakta aqlak= ھەممىدىن باشقىچە

12. udumbar qəqək MS.I U.IP(A).26-27 (ئۇدۇمبار گۈلى): بۇددا رىۋايەتلىرىدىكى ئۇچ مىڭ يىلدا بىر قېتىم ئېچىلىدىغان ئاجايىپ خسلەتكە ئىگە گۈلنىڭ نامى.

13. bosuyu yarlīkazun MS.I U.IP(B).3: بۇ بىرىكمىدىكى bosuyu سۆزى bosu- (بوشماق) دېگەن پېئىلنىڭ ھال پېئىل شەكلى، bosuyu yarlīkazun بولۇپ بۇ سۆز شەكلى yarlīkazun بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە "ئىجازەت بەرسۇن، رۇخسەت قىلسۇن" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

14. qakrit MS.I U.IP.B.17: قەدىمكى ھىندى ئەپسانىسىدىكى "مۇقەددەس خان" نىڭ نامى.

15. MS.I U.IP.B.23 -ad (-əd): ئىسىمدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئېرىشىش ياكى ئۇنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش مەنىسىكى پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

mungad- (مۇڭلاندۇرماق) ‹mung (مۇڭ) + -ad

küngəd- (دېدەككە ئايلاندۇرماق) ‹küng (دېدەك) + -əd

16. MS.I U.TP(A).29 ərzua: سوغدى تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىراھمان ۋە ھىندى دىنىنىڭ ئىجادچىسى بولغان ئىلاھ بىراھماننى ərzua نامى بىلەن ئاتىغان.

17. bo jۇملىنىڭ əmti (timin) tirigdə əlüg mən boltum تەرجىمىسى "ئەمدى مەن تىرىك تۇرۇپ ئۆلىدىغان بولدۇم" بولۇپ، tirigdə 'əlüg دېگەن بىرىكمىنىڭ مەنىسى "تىرىك تۇرۇپ ئۆلۈش" تۇر.

مانی ئبادەتخانسسنڭ هۆججتی

1. ķarɑquqilar kirzün, ķarg ... bolsar ymə ilkiə (?) ķanīķta kirsər, (man) istantaķi yarlīķ birlə kirzün. kirgür-(sin) .....dəki tərüqə ilki (?) dəki tərüqə is (ayɑu)qī mozaķ ilimga tutuķ

5. islətzün. tas syyt bars t(a)rķan təmir yaķsī tutzun. .....zun. ərtüngü bolsar ikəgü..... a sur ..... tsangaɑ ikəgü birlə ... un. saqɑuqa ... lar ... daɑī isig (küqüg) (t)aɑay baɑs ilimɑa (is) ləzün. kidin balī(ķtaķī)

10. isig küqüg ķumar bars t(a)rķan isləzün. baɑ (borluķ) yir suw ķak timəzun, uz itürzün. əngtün b(alīķ-taķi ba)ɑ borluķ tüssüz(?) bolsar taɑay bars (ilimɑa) (bəz)... qawrīķķa təzüzün. kidin balīķtaķī is (aɑduķ bolsar) ķumar bars

15. t(a)rķan kīinga kīz (ɑıtka)təgziin. əngtiingi n(ətəg) yīɑɑu tirgü bar ərsər, ilimɑa tutuķ yīɑīp yaķsī tutzun. (kidingi nətəg) y(ī)ɑɑu tirgü bar ərsər, ķumar- (nīng yumīs) qīsī yaķsī tutz(un), aɑīlīķķa kirgüsin.

aɑīlīķķa ķoɑu əw(?) ... (ka)a kirgüsin, tükəl

20. kigürzün. ikəgü b(irlə yaksī) islətzun yungl (azun) birlə tutzun. əngtün yīngaķ yir suw ətüs üqün (ba)līķta

kī aw turuk kokpu yīqqu yir suwlar itgü kumar bars ... (ə)tüng kidingi tütün dümən yir (suw) bornīng yaka(?) nīng altmīs iki kokpu üzə

25. bəz təgsürüp tngri yat ... kədgü bəz bir (zun). ay sayu iki ənqmn tngrilərgü səkizər on sīk buqday yiti sīk kənqit iki sīk burqak üq sīk konuk (birzun) liw tutzun. ədmə b(irip)... t(sang) ta basa iki is ayquqīlar (birzun).

30. uz uzaqutka (is ayqu)qīlar liw tutzun. mo(zakka) liw birip tngrilər asī suwsusī təngsiz boolsar, iki hruhanlar əz asī azukī birlə birip, solmi manistan ... ulurzun. is ayquqīlar kinga kawrikka təgzün. (i)s ayqqī aqilikka kirür bo(lquluk)

35. yir tüsi tərt ming yüz bis otuz kokpu bark(an)(?) tərüqə srwsyyt kanīkta kigürzün, manistantakī (nə)təg türlüg is küq bolsar, iki hruharlar is ayquqīlar b(irlə is) lətzun. kədmə tikirmənning bis yüz kokpuda əlig kokpu kədməgə birzun.

40. takī kalmīs tərt yüz əlig kokpu ərəngə əspasi əspasanqka kīskī ton ətiik bolzun. kəbəz bəzi(ning) altmīs bəz (ərsər) əspasi əspasanqka yaykī ton bolzun. iki ənqmən tngrilərning asī boqzī t(əngsiz) bolmazun. bir ay bir hruhan bir is ayquqi birlə

45. turup yīqanīp as boquz uz kilturzun. takī bir (a) yda bir h(rahan) bir is ayquqī birlə turup yīqanīp as boquz uz kilturzun. kayu aykī as bo(quz) aqduk bolsar, ol

ay ḳī hrahan is ay ɑuɑqī birlə ḳawrīḳḳa təgzun. iki hrahan is ay ɑuɑqīlar

50. birlə turup ... ig asqīlarag ətməkqilərig ḳawīra turzunlar. tngrilər huanta olarsar, iki hruhan(lar) adakin turup as(ī)ɑ suwsusīɑ iwrhani zmastikkə təgi tüz tügürüp, anta kin əzləri huanta olurzun. manistanta nətəg is küq bolup tngri mozakkə

55. ətükkə ki(sər) ilkidəki tərüqə hruhanlar is ay ɑuqīsīz kirməzün. is ay ɑuqīlar ymə hruhan(sīz) kirməzün. hruhanlar is ay ɑuqīlar birlə turup ətünzünlər. ḳam(a)ɑ īnɑay əspasi ərən oɑlansīz tngrilər nəqə ər(sər), angaru tapīnzun. anta

60. kin ḳalmīs ḳam(a)ɑ īnɑay oɑlan iwrhani zmastik (ta) tapīnɑuqī b(ə)lgülüg ḳilip huanta uz tapīn turzun. bu bitigin ərən tngrilər ḳirḳīn tngrilər manistanta asansar, ḳanta ədməgə bir(ə)r ikirər küpqük tas suw kəlürüp bor süwi ḳilip tngrilərgə iwrhani zmastikkə təgi

65. tüzü təgürzün, saqrangu tngrilər ədməgə barsar, ismīs minin əngi yīɑturzun. ḳaq(a)nta ḳanlu ḳilɑu bolsar muni üzə kilzun. bu ismis tngri mozak əltadan yaɑmazun. ḳanlu ḳilɑu bolsar, tngri mozak yrlīk (inqa) hruhanlar is ay ɑuqīlar birlə turup ḳilturzun. iki

70.ənqmn tngriləning iki tawatsi suwsusinga mozak əltadan yaɑmazun. tngri mozakkə əltadanga kim təggəli k(ə)lsər, əz suwsusin birzun. bir y(īkī) liw (?) buɑ-

daynıng səktisi bolur iki yüz sık. bu iki yüz sık səktidə yüz sık səkti

75. k...(tarıqıuqı) udlar yizun. yüz sık səkti tngri mozakning əftadannıng kawallarī yizun. bu yüz sık səkti yıqmıs tutzun. atlarqa yizgü katurzun. üq orduda kī yirlərig üq kisigə birzun. bir kula ygamiri (?) kaqun manistanga k(ə)lürzün.

80. otuz kaqun uluq manistanta birzun. otuz kaqun kiqig manistanta birzun. bu kaqunung yıqmıs yıqıp k(ə)lürzun. kəqing(?) kilsar, yıqmıs kawrıkka təgzun. tngri mozakka bir küri bising songun iqintə(?)... bising songun. iki ənqmn tngrilərgə bir tənə

85. songun birzun. əngtün kidin nəqə manistanlarda kī baq borluk yir suw iki is ayquqilar uz itürüp, yana kak yirləri nəqə bar ərsər, az əküs yakaqa birip yirig kəntürüp bor tüsingə təgürzün. tüs kirür yirlərig uz

90. itürüp tüsin aszun, iki is ayquqilar itrə(s)məzün. itrəsip is küq aqduk kilsar kiinga kizqutka təgzün. bu yir suw baq borluk sawinga tngri mozak əftadan hrıhanlar katılmazun. is ayquqilar bilzun. is ayquqı

95. taqay bars ilimqa tutukka yumusqī kiqigi kutadmis ygan. is ayquqı kumar bars t(a)r kanga yumusqı (ki)qigi il kormis. bu islərig is ayquqilar uz kilsar, ogdigə aqıkka təgzun. aqduk kilsar, üq yüz kiinga təgzün. birər zyynkym

100. өqügi(?) birlə kīzqut birzünlər. manistandakī ərənlərig igəy qor basuk birlə basta turup islətzun. is ayquqīlar künlüg isin ayītu turzun. bir yil ygrmi kanglī kamīs manistanqa kirzun, takī kalmīs kamīsīq borluklar sayu üləzün.

105. iwrhani zmastik srhan ügələr igləsər kərü t(urzun). əmlətküqi y(umu)s birzun. otaqī okup klürüp otīn əmin is ayquqīlarda bk tutup alīp uz əmlətzün. kayu dintarlar igləp yīqmīs isinməsər, üq yüz (kü)nga təgzün. sawqa(?) küqkün barzun.

110. mənlig sangün oqlanī arslan tonga inisi birlə künkiə oqlanī īqaqqī bolmīs. bu tərt ilig kisi birər sīk kəbəz īdīp k(ə)sürzün. yar manistanta iki küri kəbəz birzun, altī küri kəbəz koqu manistanka (kə)lürzün ... manistantakī otungqilar lalak

115. kədtügmis, lisa sabi kərlə b(ə)gtur bu üqəgü bir kün birər otung k(ə)lürür. kutluq tonga kolmīs bu ikəgü iki küntə bir yük otung k(ə)lürür. bu otungqilarnīng otungīn k(ə)lürüp alquqī yaksī kutluq arslan, dintarlarnīng asī yig bolsar, üq yüz kīnka təgzün.

120. manistan san(ī)q otaqilar yaksī aqarī qarī inisi olī birlə sürgünqī toyīn yapap oqlī taz kazqī yaqtsīn toyīn. kədizqi oqul bars. zyqqilar munta kisi manistan(ta) isləzün. otaqilar turkak turzun. balīk arkasīnta (t)oyīn arkasīnta yrkan qoban yagmazun. kim

125. kayu bolsar isləzün. adīn iskə yaqmazun.
(بـۇ يـادىكارلىق گېپىڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ «ئارخېئولوگىيە ئىلمى ژۇرنـىلى» ئىڭ 1978-يىللىق 4-سانىدا ئېلان قىلغان "قەدىمكى ئۇيغۇر تـىل-يېزىقىدىكى «مانى ئىبادەتخانىسى ھۆججىتى»نى دەسلەپكى بېشىپ ئوقۇشۇم" دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.)

سۆزلۈك

1. aqīk	98	مۇكاپات
2. as boquz	43	يىمەك-ئىچمەك
3. asqi	50	ئاشپەز
4. azuk	32	ئاشلىق، ئوزۇق-تۇلۇك
5. aqduk	52	يامان، ئەسكى
6. bising	83	ئالىي دەرىجىلىك، سۈپەتلىك
7. burqak	27	پۇرچاق
8. bəlgülük	61	بارلىققا كەلگەن، ۋۇجۇدقا چىققان
9. dintar	108	دىندار، ئېتىقادچىلار
10. hruhan	24	خرۇخان
11. huan	51	تاماق
12. iglə-	105	ئاغرىپ قالماق، كېسەل بولماق
13. ilki-	4	دەسلەپكى
14. ilkiə(?)	1	؟ ①

① ؟ بەلگىسى ھازىرچە مەسىلىنى ئۇقۇملى بولمايدىغان ياكى مۇقىملاشتۇرۇش قىيىن بولغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ.

15. ilimgə	4	ئىلمغا (ئەمەل نامى)
16. is ayquqi	4	ئىش بېجىرگۈچى
17. isin-	108	كۆڭۈل بۆلمەك، ئېتىبار بەرمەك
18. itrəs-	91	ئىتتىرىشمەك، دۆگكىمەك
19. kawal	76	ئۇلاق، يۈك ئېتى
20. kirgü	18	كىرىم
21. kula	79	ئامبار، ئورا
22. kəbəz	41	كېۋەز
23. kədgü	25	كىيىملىك
24. kədizqi	122	كىگىزچى
25. kədmə	38	كىيىم (راھىلار كىيىدىغان)
26. kəqing	25	كېچىكىش
27. kəntür-	88	كۆندۈرمەك، ئاچماق، ياخشىلىماق
28. küqkün	109	قۇدرەتلىك، كۈچلۈك
29. küri	83	كۈرە
30. liw	28	ئۇسسۇزلۇق، ئىچىملىك
31. manistan	2	مانى ئىبادەتخانىسى
32. mozak (~mojak)	4	باش راھىپ (مانى دىنىدا)
33. ongtun	1	ھەنۇب، ئوڭ تەرەپ
34. otaqi		تىۋىپ، دوختۇر
35. otung	116	ئوتۇن
36. otungqi	114	ئوتۇنچى
37. oku- (~oki)	106	چاقىرماق

38. qoban	124	چوبان (كەنت باشلىقىنىڭ يارده‌مچىسى)
39. saqrangu	65	چېچىلاڭغۇ، چېچىلغان
40. saw	93	سۆز، گەپ
41. sangun	83	پىياز
42. srhan	105	؟
43. sruwsyyt	36	؟
44. suwsus	31	ئېچىملىك، ئۇسسۇزلۇق
45. səkti	73	كېپەك
46. sürgünqi	121	مال باققۇچى
47. sık	26	دەن (مىقدار سۆز)
48. tabīn-	61	باقماق، ئاسرىماق
49. talī	40	يەنە، قايتا
50. tas(~tax)	5	(1) تاشقىرى: (2) يامان، ئەسكى
51. tawatsi	70	تاۋاق، قاچا
52. taqay	9	تاغا، كىچىك دادا
53. tikirmən	38	تىككۈچى، سەپپۇك
54. turkak	123	دائىم، داۋاملىق
55. təgsür-	25	ئالماشتۇرماق، تېگىشمەك
56. tənə	84	تەنە (مىقدار سۆز)
57. təngsiz	31	... گە يەتمەسلىك، تەڭ كەلـ مەسلىك
58. tüs	35	يەر ئىجارىسى
59. tütün dümən	23	هەربىر ئائىلە، ئۆيمۇ ئۆي

60. uzaqut	29	ھۇنەرۋەن
61. yarkan	124	كۆزەتچى
62. yayki (~yazki)	42	يازلىق، يازغى
63. yaq-	68	يېقىنلاشماق
64. yaka	24	ئىجارە
65. yakaqa bir-	86	ئىجارىگە بەرمەك
66. y(i)grmirir?	79	؟
67. yizgü	77	يەم، يەم-خەشەك
58. yiqqu tirgü	16	جۇغلانما
69. yumis	18	ئىش، خىزمەت
70. yumisqi	95	يارەمچى، خىزمەتكار
71. yiqan-	45	كۆڭۈل بۆلمەك، غەمخورلۇق قىلماق
72. yiqmis	77	خوجۇلۇق
73. zyykm	99	؟
74. kamaq inaq	60	ھەممە، بارلىق
75. kanlu	66	دىمىدىلەنگەن سۇ
76. kanta	63	قەيەردە، نەدە
77. kanik	2	ئامبار، قازناق
78. kaq(a)nta	66	... چاغدا، ۋاقتىدا
79. karquqi	1	كۆزەتچى، قاراۋۇل
80. kawrik	13	جازا
81. kawir-	50	سۇرۇشتە قىلماق
82. kazqi	121	غاز باققۇچى

83. ķak	11	قۇرۇق
84. ķonuķ	28	قونۇق (زىرائەت نامى)
85. ķokpu	22	ئۆشرە، نەپىقە
86. ķīzqut	15	جازا، جازالاش
87. ķīn	15	جازا، جازالاش
88. əmlət-	106	داۋالاتماق
89. ənqm(ə)n	26	راھىپلار ئۆمىكى
90. əspasanq	41	كۇتكۇچى (ئايال)
91. əspasi	40	كۇتكۇچى (ئەر)
92.əw turuķ	22	ئۆي-ئىمارەت
93. ədmə	28	؟
94. əgdi	98	مەدھىيە، ماختاش
95. əküx	21	كۆپ، نۇرغۇن
96. əqigi?	99	؟
97.ərtüngü	6	تۇۋاق، ياپقۇچ
98. ətməkqi	50	ناۋاي
99. ügə	105	دانىشمەن، ئەقىللىق
100. ülə-	104	ئۇلەشتۇرمەك، بۆلمەك
101. īd-	112	ئەۋەتمەك، تەيىنلىمەك
102. īqaqqī	111	ياغاچچى

خاس ئىسىملار

1. bars tarkan	10	بارس تارقان (ئادەم ئىسمى)

2. basuk	101	باسۇق (ئادەم ئىسمى)
3. bəg tur	115	بەگ تۇر (ئادەم ئىسمى)
4. igəy qor	101	ئىگەي چور (ئادەم ئىسمى)
5. il kərmis	97	ئىل كۆرمىس (ئادەم ئىسمى)
6. lalak kəd tuqmīs	115	لالاك كەد تۇغمىس (ئادەم ئىسمى)
7. lisa sabi kərklə	115	لىسا سابى كۆركلە (ئادەم ئىسمى)
8. qor		چور (ئادەم ئىسمى)
9. solmi	32	سولمى (يەر نامى)
10. təmir	5	تەمىر (ئادەم ئىسمى)
11. yar	112	يار (يەر نامى)
12. yaksī	5	ياقسى (ئادەم ئىسمى)
13. kolmis	116	قولمىس (ئادەم ئىسمى)
14. koqo	19	قوچو (تۇرپانىنىڭ قەدىمكى نامى)
15. kutadmis ygən	96	قۇتادمىس يگەن (ئادەم ئىسمى)
16. kutluq tonga	116	قۇتلۇق توگا (ئادەم ئىسمى)

ئىزاھ

1. «مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» ھەققىدە: مانى دىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە (مىلادى 762-

يىلدىن كېيىن) بۇ خانلىقنىڭ دۆلەت دىنى بولغانىدى. ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنمۇ قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر-لار يەنىلا مانى دىنىغا بولغان ئېتىقادىنى ساقلاپ قالغان.

مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلار قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار بىلەن بىرمۇنچە يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇر-غان. دەرسلىكىمىزگە مانى مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن يادىكارلىقلارنىڭ نەمۇنە-سى سۈپىتىدە «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى»نى كىرگۈزدۇق.

بۇ ھۆججەتنى ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى ئازاد-لىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشى جەريا-نىدا تۇرپاندىن تاپقان. بۇ يادىكارلىق ئۇرالما ھۆججەت شەكلىدە يېزىلغان. ھازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 270 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 29.5 سانتىمېتىر بولۇپ، جەمئىي 125 قۇر خەت يېزىلغان. بۇ ھۆججەت ھازىر جۇڭگو تارىخىي مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

بۇ يادىكارلىق قوچۇ مەھكىمىسىنىڭ ھۆكۈمەت ھۆججىتى قاتارىدا مانى ئىبادەتخانىسىغا تارقاتقان ھۆججىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىگىلەيدىغان يەر كۆلىمى، ئىمتىيازى قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەنگەن. بۇ ھۆججەت ئەينى زامانىدىكى قوچۇ رايونىنىڭ ئىقتىسادىي، دىنىي ئەھۋالى ۋە يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئاددىي پۇقرالارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيە ئەھۋالى قاتارلىقلارنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە مانى دىنى شارائىتىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

بۇ ھۆججەتنى كېڭ شىمىن ئەپەندى تۇنجى بولۇپ تەتقىق قىلىپ، تەتقىقات نەتىجىسىنى «ئارخېئولوگىيە ئىلمى ژۇرنىلى»نىڭ 78-يىللىق 4-سانىدا ئېلان قىلغان.

2. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 2 ta-: ئورۇن كېلىش ۋ

چقىش كېلىش ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەندىن سىرت، بۇ يادىكارلىقتا بىرقانچە ئورۇندا يۆنىلىش كېلىش مەزمۇنىنىمۇ ئىپادىلەپ كەلگەن. ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ يۆنىلىش كېلىش مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدىغان ئەھۋال باشقا يادىكارلىقلاردىمۇ ئانچە-مۇنچە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

kanīkta kirsər yalnguz (man) istantakī yarlīk birlə kirzun.

ئامبارغا مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ يارلىقى بىلەن كىرىشكە بولىدۇ.

otuz kaqun uluq manistanta birzun.

ئوتتۇز قوغۇننى چوڭ مانى ئىبادەتخانىسىغا بەرسۇن.

3. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 2 takī-: ئىسىمنىڭ چەكـلىمە كېلىش قوشۇمچىسى (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىغا دائىر مەخسۇس ئەسەرلەردە بۇ قوشۇمچە ئىسىمنىڭ سۈپەت قوشۇمچىلىرى دەپ ئىزاھلىنىدۇ) بولۇپ، بۇ يادىكارلىقنىڭ 2-قۇردىكى جۈملىدە ئېگىلىك كېـلىش مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

1-ئىزاھقا ئېلىنغان 1-مىسالدىن پايدىلىنىڭ.

4. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 4 mozak (mojak~) : سوغدى تىلىدىكى mwqk تىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، مانى دىنىدىكى باش راھىپلارنى كۆرسىتىدۇ. mozak خەنزۇچە خاتىرىلەردە 慕阇 دەپ خاتىرىلەنـگەن.

5. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 17 -sər ... nətəg: شەرت بېغىندا قوشما جۈملە شەكلىنى ئىپادىلىگۈچى شەكىل. مەسىلەن:

(kidingi nətəg) y(ī)qqu tirgü bar ərsər, kumar(ning yumis)qīsī (yaksī tutz)un.

ئەگەر ئەرەپتە باج-سېلىق بىغدىغان ئىش چىقىپ قالسا، قومارنىڭ يارەمچىسى بىغسۇن ۋە ياخشى ساقلىسۇن.

manistantaq i (nə) təg türlüg is küq bolsar, iki hruhanlar is ayquqilar b(irlə is) lətzün.

مانى ئىبادەتخانىسىدا ھەرقانداق ئىش چىقسپ قالسا، ئىككى خرۇخان بىلەن ئىككى ئىش بىچىرگۈچى بىرلىكتە مەسئۇل بولۇپ ھەل قىلسۇن.

6. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 26 -ər (-ar، -rər): ساناق ساندىن مۆلچەر سان ياسىغۇچى قوشۇمچە. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 26 دىكى səkizər on دېگەن سۆز "سەكسەنچە" دېگەن مەنىدە. مەسىلەن:

ay sayu iki ənqmn tngrilərgə səkizər on sīq buqday yiti sīq kənqit iki sīq burqaq üq sīq qonuq (birzun) liw tutzun.

. ھەر ئايدا ئىككى راھىپلار ئۆمىكىدىكى راھىپلارغا بىمەك-ئىچمەك ھېسابىغا سەكسەن دەنچە بۇغداي، يەتتە دەن كۈنجۈت، ئىككى دەن پۇرچاق، ئۈچ دەن قوناق بېرىلسۇن.

7. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» solmi 32: ھازىرقى قارا شەھەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە نامى. ئۇ يۇەن سالنامىسىدا 唆里米 دەپ خاتىرىلەنگەن.

8. «مانى ئىيادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» əspasi 40، əspasanq: ھەر ئىككىلىسى سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بولۇپ، "كۈتكۈچى" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. پەرقى əspasi ئەر كۈتكۈچىنى كۆرسەتسە، əspasanq ئايال كۈتكۈچىنى كۆرسىتىدۇ. əspasanq تىكى -anq ئايالچە جىنسىنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچە.

9. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 52: بۇ يادىكارلىقتا قەدىمكى پارس (ياكى سوغدى) تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان مانى دىنىغا ئائىت بىرمۇنچە مەخسۇس ئاتالغۇلار ئۆچرايدۇ. مەسىلەن:

zyqqi 122, srhan 105, zyynkym99, iwragani 52,

zmastik52

هازىرچە بۇ جەھەتتىكى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى كەم بولغاچقا، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى پىشىپ بېرەلمىدۇق.

10. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 59 -garu (-qaru، -gərü ، -karu ، -kərü): ئىسمىنىڭ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ يەنە بىر يۇرۇش شەكلى. بۇ شەكىل قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مانى دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ قوشۇمچىلار تىل تەرەققىياتى جەريانىدا:

il〉ilgiri (ئىلگىرى) + -giri ، tax〉taxkiri (تاشقىرى) + -kiri ، iq〉iqkiri (ئىچكىرى) + -kiri قاتارلىق ئايرىم سۆزلەر تەركىبىدە ساقلىنىپ قالغانلىقى سەۋەبلىك، ئىستېمالىمىزدىن چۈشۈپ قالغان: «مانى دىنىي ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 59 دىكى ol〉olgaru (ئۇ)دىن كەلگەن بولۇپ "ئۇنىڭغا" دېگەن مەنىدە.

11. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» 63 -ngqu (-angqu ، -ənggü): پىئىلدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە qaqra-qaqrangu دېگەن پىئىلغا -ngu نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۈپەت بولۇپ، "چېچىلاڭغۇ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى yiqlangqu ، iziləngqü قاتارلىق سۆزلەرنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭ.

12. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى» qoban 124: ھازىرقى بەزى تۈركىي تىللاردا "چارۋىچى" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ يادىكارلىقنىڭ «دىئوان»دا ئىزاھلانغان "كەنت باشلىقى يارەمچىسى" دېگەن مەنىدە كەلگەن. مەسىلەن:

balik arkasinta (t)oyin arkasinta yrkan qoban yagmazun.

كۆزەتچىلەر ۋە كەنت باشلىقى يارەمچىلىرى شەھەر ئارقىسىغا يېقىنلاشمىسۇن ۋە راھىلارنىڭ كەينىگە كىرىۋالمىسۇن.

نېستورى دىنىغا ئائىت يادىكارلىق پارچىسى

1. barīp yükünəlim anīng uluq kutīnga tip ətündilər. ol ədün hirodis kan īnqa tip y(a)rlīkadī olarka; ya əmti amrak oqlanlarīm, ədgükia barīnglar.

5. kəd kəngül təgürüp tilənglar, istənglər! nəqükin bulsarsizlər, yana yanīp k(ə)lip manga ixitdürünglar, mn ymə barīp yükünəyin angar tip tidi. inqīp ol moqoqlar nəqükin urisilimtin ənüp bardilar

10. ərsər, ol yultuz ymə olarnī birlə barīr ərdi. kaqan ol moquqlar bidilhīnka təgdilər ərsər, ol yultuz təbrəmədin xük turdī. ətrü anta bultilar msiha t(ə)ngrig. ol odün

15. titinü (titirü?) yakīn barīp kirdilər. oz yüklərin aqtilar; ərtüdin aquqūn ətündilər kim, kəlürmix ərdilər üq türlüg kəzünq: altun, zmuran, küji. ymə yükünq yükündilər, əgmək,

20. alkīx ətündilər ilig kan msiha t(ə)ngrikə. ol moqoqlar inqə sakīnip kirdilər. t(ə)ngri oqlī ərsər, zmuran, küqi alqay, ilig kan ərsər, altun alqay, birük otaqī əmqi ərsər,

25. ot ymə alqay tip bir kabanda urup kigürdilər.

mənggü t(ə)ngri oqlı ilig kan msiha ol moqoqlarnīng kənglindəki sakīnqin bilü y(a)rlikap, üq türlüg kəzünqin ərtüdin yumki

30. alı y(a)rlikadī. inqa y(a)rlīkadī olar ka:ay moq-oqlara, sizlər üq türlüg sakīnq üzə kirtingizlər. t(ə)ngri oqli ymə m(ə)n ək ərürm(ə)n. ilig kan ymə m(ə)n ərürm(ə)n. otaqi ənqī ymə m(ə)n

35. ək ərürmən tip yarlikadī. siziksiz bolup baringlar tip y(a)rlikadī. ol moqaqlar ka tax bixikning bulunginta min üzmix təg bir yumqak taxīq üzüp birdi. moqoqlar ol taxīq alıp əz ət'əziəri kəturgəli umatılar.

40. yilki k a yütürsər, yīl k i kərürü umadī. anīn kinggəstilər. bu tax ərtingü aqīr tutur. bu yumqak tax nəgülüg ol bizingə yilka ymə kətürü

45. umatin tutur. iltgəli umaqay biz tip sozləztilər. ətrü antaqa bir kuduq bəlgü(r)ti. oi taxiq kətürüp oi (ku)duq iqinə kəmixidilər.anqa barip kina kordilər. ol kuduq

50. iqinə bir korkünqiq yaruk oot yalīn birlə ətüp, kək kalikka təgi turur ərdi. inqip ol tanpanqiq bəlpü kərüp moqoqlər anglap bilip korkup tepün tüxüp

55. yükünülər. inqa tiyur ərdilər: biz (inqə) tapīn-qu yüküngü ərdini birüpə ərmis. biz tapinquka təginisiz ərmisbiz. bilənətin kudduqka kəmixmix biz tip ökünülər. ol ətürka burün

60. kirka tegi moqoxlar ootka tapīnmak tiltaqi bu

ərür, ol ədün bəlgülüg bolti olarka t(ə)ngridəm wrixti, utuzup antin əngi yolqa yorutti ol moqoqlariq. hirodis kan-

65. ka təgmədilər.

سۆزلۈك

1. anqa	49	ئاندىن كېيىن
2. antaqa	46	ئۇ يەردە
3. aquq	16	سوۋۇغا
4. birük	24	ئەگەر
5. bixik	24	بۆشۈك
6. ilt-	45	يۆتكىمەك، ئېلىپ بارماق
7. kəzünq	18	سوۋۇغا
8. küji	19	كۈچى
9. moqoq	8	موغۇچ (قەدىمكى پېرسىيە دىنىدىكى راھىپ)
10. tanglanqiq	53	ئاجايىپ، قالتىس، ھاڭ-تاڭ قالغۇدەك
11. tapinqu	56	ھۆرمەت-ئېھتىرام
12. təbrə-	13	تەۋرىمەك، قوزغالماق
13. təgimsiz	57	لايىق ئەمەس، مۇناسىپ ئەمەس

14. utuz-	63	باشلماق، پېتەكلىمەك، رەھـ- بەرلىك قىلماق
15. wrixti	63	پەرىشتە
16. yumqaq	38	يۇمىلاق، دۇگىلەك
17. yükün-	1	سەجدە قىلماق، باش ئۇرماق، تازىم قىلماق، ئۇلۇغلىماق
18. yüküngü	56	ئىززەت-ھۆرمەت
19. yükünq	19	ھۆرمەت، ئېھتىرام، سەجدە
20. zmuran	18	زۇمران تاش
21. qaban	25	تەقسە، تاۋاق
22. əmqi	24	دوختۇر، تېۋىپ
23. ərtüdin	16	ئەكەلگەن، ئېلىپ كەلگەن
24. əgmək	19	مەدھىيە

خاس ئىسىملار

1. bidilhim	12	بىدىلخىم (شەھەر نامى)
2. hirodis	64	خىرودىس (ئادەم ئىسمى)
3. msiha	14	ئەيسا (خرىستىئان جۇملىدىن نېستورى دىنىدىكى قۇتقۇزغۇ- چى خۇدا)
4. urislim	9	ئىروسالىم (قۇددۇس)

ئىزاھ

1. نېستورى دىنى ۋە نېستورى دىنىغا ئائىت يادىكارلىق پارچىسى ھەققىدە: مىلادى V ئەسىردە خرىستىئان دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بىرقانچە مەزھەپ شەكىللەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە بىر مەزھەپنىڭ ۋەكىلى شەرقىي رىملىق نېستورىئۇس (مىلادى ؟ — 451-يىللىرى) بولۇپ، كېيىن بۇ مەزھەپ نېستورىنىڭ نامى بىلەن نېستورى دىنى دەپ ئاتالغان. نېستورى دىنىدا ئوتقا چوقۇنۇش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. مىلادى 635-يىلى نېستورى موغۇچلىرى پېرسىيە ئارقىلىق جۇڭگوغا دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن ھەمدە چاڭئەندە (ھازىرقى شىئەن) ئىبادەتخانا سېلىپ نېستورىزمنى تارقاتقان. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمىمۇ نېستورى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. «نېستورى دىنىغا ئائىت يادىكارلىق پارچىسى» يۇقىرىقى ئېتىقاد سەۋەبىدىن تەرجىمە قىلىنغان نېستورىزمغا دائىر يادىكارلىقلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بۇ يادىكارلىقنى گېرمانىيىنىڭ 2-قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن. بۇ يادىكارلىقلارنى مۇللۇر ۋە مالوۋلار تەتقىق قىلغان.

2. جۈملىدە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورنىنىڭ يۆتكىلىشى: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمە ئەسەرلىرىدە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. «نېستورى دىنىغا ئائىت يادىكارلىق پارچىسى» دىمۇ بۇنداق ئەھۋال بىرقانچە ئورۇندا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

1. ol edün hirodis kan inqa tip y(a)rlïkadï olarka:

بۇ چاغدا خىرودىس خان ئۇلارغا مۇنداق دېدى:

2. otrü anta bultïlar msiha t(ə)ngrig.

ئاندىن كېيىن، ئەيسا تەڭرىنى ئىزدەپ تاپتى (ياكى: ئەيسا تەڭرىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدى).

3. ymə yükünq yükündilər, əgmək, alkīx ətündilər ilig kan msiha t(ə)ngrikə.

(ئۇلار) يەنە ئىلىكخان ئەيسا تەڭرىگە ھۆرمەت-ئېھتىرام بىلدۈردى، ئالقىش-مەدھىيە ئوقۇشتى.

4. utuzup antīn əngi yolqa yorutdī ol moqoqlarīq.

ئاندىن ئۇ موغۇچلارنى باشلاپ باشقا يولغا سېلىپ قويدى.

1-، 3-جۈملىدە msiha təngrikə ،olarka قاتارلىق ھالەتلەرنىڭ، 2-، 4-جۈملىدە moqoqlarīq, təngrig قاتارلىق تولدۇرغۇچلارنىڭ ئىشلىتىلىشى خەۋەرنىڭ كەينىدە بولۇپ قالغان. مۇنتىزىم گرامماتىكا قائىدىسى بويىچە بولغاندا، بۇ ھالەت ۋە تولدۇرغۇچلارنىڭ ئورنى خەۋەرنىڭ ئالدىغا يۆتكىلىشى كېرەك.

4. olarnī birlə: بۇ بىرىكمىدە olar غا قوشۇلغان چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى -nī ئوشۇقتەك تۇيۇلىدۇ، ئەمەلىيەتتە، birlə تىركەلمىسى birlə- (بىرلەشمەك، بىرگە تۇرماق) دېگەن پېئىلدىن تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بۆلۈنۈپ چىققان. birlə- ئەسلىدە ئۆتۈملۈك پېئىل بولۇپ، چۈشۈم كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. -nī سۈ سەۋەبتىن قوشۇلغان. بۇنداق ئەھۋال تۈركىي تىزىقتىكى يادىكارلىقلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ.

olarnī birlə= ئۇلار بىلەن بىللە.

5. otaqī ،otaqī ،əmqi: بۇ ئىككى سۆز مەنداش سۆز بولۇپ "تېۋىب، دوختۇر" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. پەرقى otaqī كۆپرەك ئوت-چۆپ دورىلار بىلەن كېسەل داۋالىغۇچىنى كۆرسىتىدۇ.

6. -u: ئىمكانىيەتنى بىلدۈرگۈچى ياردەمچى پېئىل. كۆپىنچە تۈرلۈك مەزمۇننى ئىپادىلىگۈچى ھال پېئىللارنىڭ كەينىدە كېلىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىش ئىمكانىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئىپادە-

لەپ كېلىدۇ. مەسلەن:
kīlu u- =كىلا- u- راي، زامان، =bol qalī u- بولالا- قالارلىقلار. بولۇشلۇق-بولۇشسىز شەكىللەردە تۇرلىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسلەن:
mo qoqlar ol taxī q alīp ez ət ezləri kətürgəli umatīlar, yīl kīka yütürsər, yīl kī kətürü umatī.
ئۇ تاشنى موغۇچلار كۆتۈرەلمىدى، ئۇلاقلارمۇ كۆتۈرەلمىدى.
bu bir yum qak tax ... nəgülüg bizingə yīl kī ymə kətürü umatīn turur, iltgəli uma qay biz tip səzləztilər.
بۇ يۇمۇلاق تاش ... (ئۇنى) نېمىشقا ئۇلاقلارمۇ كۆتۈرەلمەيدۇ، بىزمۇ كۆتۈرەلمەيمىز؛ (ئۇنى) ئەكىتەلمەيدىغان ئوخشايمىز دېيىشتى.
7. birüpə: بۇ سۆزنىڭ يىلتىزى bir- (بەرمەك) بولۇپ، ئۇنىڭغا ئارقا ئارقىدىن، üp- ۋە ə- دېگەن ئىككى هال پېئىل قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن. بىر سۆز يىلتىزىغا ئوخشاش گرامماتىكىلىق ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ كەينى-كەينىدىن قوشۇلۇشى تىل قائىدىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇڭا birüpə ده هال پېئىل قوشۇمچىسى ə- ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ چۈشىنىش كېرەك.
8. mix- (-mix، -mīs، -mis): پېئىلنىڭ ۋاستىلىق ۋە ئاڭلاتما راي قوشۇمچىسى. مەسلەن:
biz(ingə) tapīn qu yüküngü ərdəni birüpə ərmix. biz tapīnquka təgimsiz ərmix biz. biz bilmətin k u du kk a kəmixmix biz tip əküntilər.
(ئۇلار) بىزگە ئىززەت-هۆرمەت ۋە گۆھەر مەدھىيە قىلغانىكەن. بىز ئىززەت-هۆرمەتكە مۇناسىپ ئەمەس ئىكەنمىز. بىز (ئۇنى) بىلمەستىن قۇدۇققا تاشلۇۋېتىپتۇق دەپ ئۆكۈنۈشتى (پۇشايمان قىلىشتى).
9. künkə təgi: غەربنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تېكىستتە هەرەم ئەتراپىنى كۆرسىتىپ كەلگەن.

قاراخانىيلارغا دائىر يادنكارلىقلار

ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھ

قاراخانىيلار (خاقانىيە) ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەن. بىز بۇ يېزىقنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى (خاقانىيە دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ ئاتايمىز. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى سۆزلەر ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بېرىلگەن. «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۈلھەقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭمۇ ئاشۇ يېزىق بىلەن يېزىلغان نۇسخىلىرى بار. قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەنىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى پۈتۈنلەي تاشلىۋەتمىگەن. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇمكى، قاراخانىيلارنىڭ ئوردا مەكتۇپلىرى يەنىلا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان.

XIV، XV ئەسىرگە كەلگەندە تۈركىيان، قۇمۇل ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئۆزگەرگەندىن كېيىنلا، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى پۈتۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇمىي قوللىنىلىدىغان يېزىققا ئايلانغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بولسا، پەيدىن پەي ئىشلىتىلىشتىن قالغان.

ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملا

قائىدىسى كېيىن "چاغاتاي يېزىقى" دەپ ئاتالغان يېزىقنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. چاغاتاي يېزىقى ۋە ئۇنىڭ ئىملا قائىدىسىگە دائىر بەللىمىلەر "چاغاتاي تىلى دەرسلىكى"دە بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، دەرسلىكىمىزدە كونا ئۇيغۇر يېزىقى ئۈچۈن ئايرىم بەت ئاچمىدۇق.

ئەتەبەتۇلھەقايىق (پارچە)

ئەدىب ئەخمەت بىننى مەخمۇت يۈكنەكى

A

بسمىللاھىررەھمانىررەھىم

I

ئاللانىڭ مەدھىيىسى ھەققىدە[1]

1. Ilaḥi əküx ḥəmd ayurmən sanga
   Səning rəḥmətingdin umarmən onga

2. Sənamu ayuqay səza bu tilim
   Unarqa ayayin yari bər manga

3. Səning barlīkīngka tanuklux bərür
   Jəmad janwar uqqan yügürgən nəngə

4. Səning birlikinggə dəlil arkaqan

---

(1) ماۋزۇلارنىڭ مۇنلىق كۆپچىلىكى قولىيازما نۇسخىلىرىدا ئەرەبچە يېزىلغان.

5. Yoḳ ərdim yarattīng yana yoḳ ḳilīp
Ikinq bar ḳilursən muḳirmən munga

6. Aya xək yol īnda yiligli odum
Kəl ottīn ɵzüng yul ɵlümdin ɵngə

7. Yarattī ol uqan tününg kündüzüng
Udup biri birkə yorīr ɵng songa

8. Tünətür tününgni kününg kitərip
Tününg kitərip baz yarutur tanga

9. Ɵlügdin tirig ḥəm tirigdin ɵlüg
Qīḳarur kərürsən munī kəd anga

10. Bu ḳudrət idisi uluq bir bayat
Ɵlüglərni tirgüzmək asan anga

II

پەيغەمبەر مەدھىيىسى ھەققىدە

11. Əxit əmdi ḳaq səz ḥəbib fazlidin

Uḳux ḥux yititip sözümni anga

12. Ol ol ḥalḳ talusï kixi ḳutluḳï
Tərütmixtə yoḳ bil anga tux təngə

13. Rasullar ərüng yüz bu ol yüzkə kəz
Ya ular ḳïzïl əng bu əngkə məngə

14. Anïng əgdisindin tatïr bu tilim
Anïng mədḥi bolsa xəkər xaḥd anga

15. Bu kün təgsu məndin dürüd ol yarïn
Ə lig tuttaqïməa əgirsə munga

Ⅲ

تۆت سەھابە مەدھىيىسى ھەققىدە

16. Yimə tərt ixingə idürmə səlam
Ulardïn usanmaḳ ḳaqan ol manga

17. Ə tiḳ birlə Faruḳ üqünq Zinnurəyin
Ə li tərtilənqi ol ərsig tonga

18. Kim ərsə bu tərt ixkə bəd itiḳat
Tutar ərsə ning lə in idürmən anga

19. Ilahi kəqürgən idimsən kəqür
Nəqə mə hətalīq ķul ərsəm sanga

20. Manga bolsa fəzling ķutuldī ezüm
Ə gər bolsa ədiling ķatīqlīķ manga

IV

بۇيۇك ئەمر مۇھەممەت داد ئىسپەھسالار بەگ مەدھىيسى ھەققىدە

21. Aya til tərüt mədh etünīgil ķanī
Mən artut ķilayīn xahimķa anī

22. Xahim mədhi birlə bəzəyin kitap
Okīqlī kixining səwinsun jani

23. Ө gü bilməz ərkə egüt egrətür
Anīng birru yudi bəd'i ihsani

24. Ol ol əkl ukux hux hirədkə məkan
Bilig məidini ham fəzilət kani

25. Simaktin ədizrət tutar himmət ol
Səhasi məkarim iki dərmani

26. Rəiyyət ķa muxfi ķ səlim til ḥəlim
Wəlekin buxarda xərə arslanī

27. Səlabət iqintə əmər təg ərip
Səhawət səma ḥət tutar Osmani

28. Tətikliktə kəndü Ayastīn ozup
Dad insap tutar qin Anuxirwani

29. Anīng bahxixindin bulīt uwtanur
Bu səz bütün qin tutar düxməni

30. Aya xa ḥim ərdəmlərin sana qan
Sanarmu ədiz ķum uxa ķ tax sanī

31. Siyasət riyasət ķiyasət kərəm
Ziyadət ula ədl əxit u k munī

32. Yəmən məjd mürüwwət fütüwwət u qan
Ata ķildi xa ḥm ķa bu jümləni

33. Əküx az təp aymaz pəzirlər təngiz
Bulīt hədyə ķilsa uxa k ķətrəni

34. Təngizdin kərimrək xaḥim ming ḳata
Kobul ḳilsa tang yoḳ bu az ḥədyəni

V

كتابنىڭ يېزىلىشى هەققىدە

35. Dad Ispəḥsalar bəg üqün bu kitap
Qikardim azunda ati ḳalsu təp

36. Kitabimni kərgən əxitgən kixi
Xaḥimni dua birlə yad ḳilsu təp

37. Aning wuddi birlə kəngüllər tolup
Aning yadi birlə azun təlsu təp

38. Kidinki kəligli kixilər ara
Aning zikri tangsuḳ ədiz bolsu təp

39. Bəzədim kitapni nəwadir sözün
Baḳiqli oḳiqli asiq alsu təp

40. Bələk iddim ani xaḥimḳa mən ək
Həwadarliḳimni tükəl bilsun təp

VI

بىلىمنىڭ پايدىسى ۋە بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى ھەققىدە

41. Biligdin ururmən səzümgə ula
Biligligkə ya dost əzüngni ula
Bilig birlə bulnur səadət yoli
Bilig bil səadət yolini bula

42. Bəḥaliq dinar ol biliglig kixi
Bu jaḥil biligsiz bəḥasiz bixi
Biliglig biligsiz ḳaqan təng bolur
Biliglig tixi ər jaḥil ər tixi

43. Səngəkkə yilig təg ərənkə bilig
Ərən kərki əḳl ol səngəkning yilig
Biligsiz yiligsiz səngək təg ḥali
Yiligsiz səngəkkə sunulmaz əlig

44. Bilig bildi boldi ərən bəlgülüg
Biligsiz tiriglə yitük kərgülüg
Biliglig ər əldi atī əlmədi
Biligsiz tirig ərkən atī əlüg

45. Biliglig biringə biligsiz mingin
Təngəgli təngədi biligning təngin

Baḳa kərgil əmti uḳa sīnayu
Nə nəng bar bilig təg asīqlī ərngin

46. Bilig birlə alim yoḳar yoḳladī
Biligsizlig ərni qəkərdi ḳodī
Bilig yind usanma bil ol ḥək rəsul
Bilig Qində ərsə siz arḳang tədi

47. Biliglig biligni ədərgən bulur
Bilig tatḳīn ay dost biliglig bilür
Bilig bildürür bil bilig ḳədrini
Biligni biligsiz otun nə kīlur

48. Biligsizkə ḥək səz tatīqsīz ərür
Angar pənd nəsiḥət asīqsīz ərür
Nə türlüg arīqsiz arir yumaḳīn
Jaḥil yup arīmaz arīqsiz ərür

49. Biliglīg kixi kər bilür ix ədin
Bilip itər ixni əkünməz kidin
Kamuq türlüg ıxtə bılıgsız ongı
Əküng ol angar yoḳ ong anda adīn

50. Biliglig kərəklig səzüg səzləyür
Kərəksiz səzini kəmüp kizləyür

Biligsiz nə aysa ayur uḳmadin
Anīn ɵz tili ɵz baxīnī yəyür

51. Bilig birlə bilnür tərütgən idi
Biligsizlig iqrə ḳanī həyir yədi
Bilig bilməgəndin bir anqa bodun
Ɵz əlgin but ətip idim bu tədi

52. Biliglig səzi pənd nəsiḥət ədəb
Biligligni ɵgdi əjəm ḥəm ərəp
Tawarsīzḳa bilgi tükənməz tawar
Nəsəbsizḳa bilgi yirilməz nəsəp

XIII

زامانىنىڭ بۇزۇقلىقى هەققىدە

116. Məjaz boldi dostluḳ ḥəḳiḳət ḳanī
Mingər dostta biri bulunmaz kəni
Ɵküxrək kixining iqi qadir ərür
Kəni dostung ərsə taxī bil munī

117. Bu kün bu azunda kixilik isiz
Kani ḳanqə bardi kixilik isiz
Wəfa kəli suqlup kurup yullarī
Jəfa toldī taxtī təngizdin ədiz

118. Kanī əḥd əmənət ḳanī ədgülüg
Kidin kündə hayr ix mə kətrülgülüg
Baxī bardī həyrning songī barḳusī
Өngī kəldi xərrning songī kəlgülüg

119. Azum boldī udwan jəfa jəwr bilə
Kanī bir wəfalīḳ bar ərsə tilə
Sən artaḳ sən anīn azun artadī
Nəlüg bu azunḳa ḳilursən gilə

120. Olərip ərdi islam ḳərip boldī baz
Ibadət riya boldī abid məjaz
Hərabat oramī bolup abadan
Harab boldī məsjid bodum binəmaz

121. Əməl ḳoddī alim wə zaḥid wərə (وەرەڈ)
Arif rəḳs qīḳarīp ətər hux səma (ساماڈ)
Bidəitin yīqīqlī kixi ḳalmadī
Anīn künd ə arta turur bu bidə (بدەڈ)

122. Kanī əmrü məruf (مەڑوف) ḳilur ədgü ər
Kanī kəndü ədgü kixi turḳu yər
Yirər sən zəmanəngnī həlḳīn ḳodup
Zəmanəngnī yirmə kixisini yir

123. Kim ol yüzqi ərsə kixi yigi ol
Kərək ərəs yiglig yorī yüzqi bol
Kim ol yolluq ərsə anīng yolī yoķ
Kim ol yolsuz ərsə angar kingrü yol

124. Aya artaķ ixlig səwinqin salīn
Səning ruzgaring bu kəngülqə kīlīn
Tiləkqə tiril inq fariq ķadqusuz
Nə yərkə yīqar baz səni nə tilin

125. Uwut yitti yindip bulunmaz yidi
Ḥəlal yigli ķanī kərünməz bodī
Ḥəlal kəndü ķayda bu kün ķanī kim
Ḥəramni yəyürdə ḥəram təp yədi

126. Bodum mallīq ərkə urup yüzlərin
Təzü ķul ķilurlar azad əzlərin
Kim ol malsīz ərsə ol ərni kərüp
Yüz əwrüp kəqərlər yumup kəzlərin

127. Aya malķa suķ ər yaķīn bil bu mal
Bu kün ķadqu saķīnq yarīn yük wəbal
Ḥəram ərsə maling əzap ol songī
Hisap ol əgər bolsa maling ḥəlal

128. Nəlük malqa munqa suq ol bu özüng
Köngüldə qəming ol tilingdə sözüng
Barursən bu maling yaqīngqa qalur
Uyadīp birurlər sarinqu bözüng

129. Səning malīng ol mal axīndurdukung
Sanga həsrət ol tək tutup turdukung
Bu kün kəndü süqüg bu tərmək sanga
Aqīq bolqa yarin qodup bardukung

130. Bu azun məzəsi qatīqliq məzə
Izasi öküxrək məzəsi aza
Əsəl qayda ərsə bilə ərisi
Əri zəhri tatqu əsəldin oza

131. Hünərliqqa azun wəfasizraq ol
Hünərsizka mundin jəfa azraq ol
Əünər birlə dəwlət birikməkligi
Bulunmaz qamuq kīzda ol qīzraq ol

132. Nə yazdī azunka bu sahip hünər
Nəgükə bu anī ulaxu kīnar
Həsislərni kətrüp nəfisni qalīp
Azu kutsuz azun kəripnu munar

133. Aya ḥükmin azun tapa üggüqi
Yïrïp munï birär yana əggüqi
Uqan ḥəkmi birlə kəlür kəlgən ix
Anïng əmri birlə təgür təggüqi

134. Azunka bu səküx məlamət nəlik
Kəzalar yorïtkan yaratkan məlik
Kəza birlə sanqlu adakka tikən
Kəza birlə ïlnur tuzakka əlik

135. Kamuq təgdəqi nəng kəzadin ərür
Ukuxsïzlar anï səbəbdin kərür
Kəza birlə uqqan kalïk kuxlarï
Karïka konar ḥəm kəfaskə kirür

136. Kəza kəlsə yügrük yügürməs urup
Kəza kayturulmaz katïq ya kurup
Sanga rənq anga gənq birigli uqan
Jəza kïlma ya rənq idisi tarup

كىتاب ئىگىسىنىڭ ئۆزۈرى ھەققىدە

137. Bitidin kitapni məwaiz məsəl
Okïsa tatïr tïl yamix tag əsəl
Kim ərsə bu səzgə adïnlar səzin

Təngəsə təngədi durust ḳa bədəl

138. Ə dip əḥmət atīm ədəp pənd səzüm
Sozüm munda ḳalur barur bu ɵzüm
Kəlür küz kəqər yaz barur bu ɵmür
Tükətür ɵmürni bu yazīm küzüm

139. Anīn ux qī ḳardīm bu Türki kitap
Kərək ḳil tap ay dost kərək ḳil itap
Bitidim bu tangsu ḳ turaf səzlərin
Ḳalī barsa ɵzüm səzüm ḳalsu təp

140. Anīn uz ərür bu kitap bir səzük
Talulap kəltürdüm kəmixtin qəzük
Nəwadir süzük az bolur ḥəzl ɵkük
Quz ətləp bulur ḳiz uquzī bəz ɵk

141. Aya məndin kidin kəligli muni
Okīsang duada unītma məni
Sanga ḥədya ḳildīm bu tangsu ḳ səzüm
Manga ḥədyə ḳilsu dua təp səni

ئەدىپ ئەخمەت ھەققىدە

I

(مۇئەللىپى ئېنىق ئەمەس)

142. Toqa kərm əz ərdi ədibning kəzi
Tükədi bu on tərt bab iqrə səzi
Yaqan bolsa yüklüg əzənində zər
Anīng tüxi bolqay bu səznüng azī

II

143. Ədiblər ədibi fazillar baxī
Gəhərdin səz aymīx əgüt səz bixi
Oqan rəhmət ītsun bu saət anga
Yarīn kopsa bolsun yaranlar ixi

III

بۇيۇك ئەمىر ئارسلان خوجا تارخان

144. Ədibning yəri atī Yüknək ərür
Safalīq əjəp yər kəngülləri yarur

145. Atasī atī Məḥmudi Yüknəki
Ədib Məhmut oqlī yoḳ ol ḥiq xəki

146. Kitabning atı ərür ətəbətul
Həkayiḳ ibarət ərəbtin usul

147. Tamami ərür ḳaxqəri til bilə
Ayī tmix ədib riḳḳati dil bilə

148. Əgər bilsə ḳaxqər tilin ḥər kixi
Bilur ol ədibning nə kim aymixī

149. Kixi tilni bilsə bilür mənisin
Bilürmən təsə ayb ezi bilməsin

150. Kəp ilin kərür biz ədib sözini
Bilə bilməgəndin ular ezini

151. Əyibka koyuptur ḥalayiḳ ara
Olalət mənilərni ayītmīx yana

152. Səbəb ərdi bu ix bitidük kitap
Kərək kil ijabət kərək kil itap

153. Bilip tutsa ḥər kim ədibning sözin
Ḥalayiḳ ara ol güzinlər ezin

سۆزلۈك

1. abadan	120	ئاۋات
2. abid	120	ئېتىقادچى، ئىبادەت قىلغۇچى
3. anīn ux	139	شۇنىڭ ئۈچۈن
4. anga-	9	ئاڭقىرماق، چۈشەنمەك
5. artaq	119	بۇزۇق، يامان
6. arif	121	بىلگۈچى
7. artut	21	سوۋۇغا، ھەدىيە
8. arqa-	4	ئىزدىنمەك، ئاقتۇرماق
9. arīl-	48	ئېرىمەك
10. arīqsīz	48	مەينەت، كىر
11. axīndur-	129	يولغا سالماق، كەتكۈزمەك
12. aya	6	ھەي
13. bahıxix	29	ئىھسان، رەھىم-شەپقەت
14. bayat	10	تەڭرى، خۇدا
15. baz	8	قايتا، يەنە
16. bidə(بىدەڭ)	121	بىدئەت، يات دىنىدىكىلەر
17. birr	23	ياخشىلىق، ساۋابلىق
18. bux-	26	غەزەپلەنمەك، ئاچچىقلانماق
19. bədi	23	مىسلىسىز، ئالىيجاناب
20. bədəl	137	يالغان، ساختا
21. bələk	40	سوۋۇغا
22. dad insap	28	ئادالەت ۋە ئىنساپ
23. dürüt	15	سالام

24. fariz	124	راهەت، هالاۋەت، هۇزۇر
25. fəzl	11	پەزل، پەزىلەت
26. fütüwwət	32	مەردلىك
27. gilə	119	شىكايەت
28. gənq	136	غەزىنە
29. hirəd	24	ئەقىل، پەم-پاراسەت
30. hərabat	120	مەيخانا
31. həsis	132	پەس، رەزىل
32. həyir	51	ياخشىلىق، خەيرلىك
33. idi	10	ئىگە
34. ijabət	152	قوبۇل قىلىش
35. isiz	117	ناچار، ئەسكى
36. isiz	117	نىسىت
37. it-	49	قىلماق، ئەتمەك
38. itap	139	ئەيىبلەش
39. ihsan	23	ئىھسان، شەپقەت
40. jud	23	مەردلىك
41. jəmad	3	ئۇيۇل تاش، مەدەن
42. kixilik	117	ئىنسانلىق، كىشىلىك
43. kizlə-	50	كۆممەك، تاشلىماق
44. kərəm	31	كەڭ قورساقلىق
45. lain	18	لەنەت
46. mun-	132	قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالماق، ئاجىزلاشماق
47. muxfik	26	شەپقەتلىك، رەھىملىك

48. mu ḳir	6	ئىقرار، ئىشىنىش
49. mədin	24	ئوچاق، مەنبە
50. məjaz	120	ساختىلىشىش
51. məjd	32	شەرەپ
52. məkan	24	ماكان
53. məkarim	25	كەڭ قورساق، مەرد
54. məlamət	133	قارىلاش، ئەيىبلەش
55. məwaiz	137	نەسىھەت، ئۇقۇت-نەسىھەت
56. mürüwwət	32	ئادەمگەرچىلىك، ئىنسانچىلىق
57. nəfis	132	ئەزىز، چىرايلىق، نەپىس
58. nəwadir	140	نادىر، ئاز ئۇچرايدىغان، قىممەتلىك
59. odun-	6	ئويغانماق
60. ong	1	(1) ئالدى، ئىلگىرى؛ (2) ئوڭ (3) قىممەت
61. oram	120	مۇھىت، كەيپىيات
62. otun	47	ئەخمەق، دۆت
63. pərizlə-	33	قوبۇل قىلماق
64. qal-	132	تاشلىماق، يەرگە ئۇرماق
65. quz ətləs	140	زەرلىك ئەتلەس
66. qəzük	140	كېرەكسىز، نامرات
67. riya	120	ساختىلىق
68. riyasət	31	رىياسەت، باشقۇرۇش
69. riḳḳat	147	(1) يۇمشاق؛ (2) چىن
70. ruzgar	124	زامان، دەۋر، كۈن
71. rəiyyət	26	رەئىييەت، پۇقرا

72. rənq	136	كۈلپەت، كېلىشمەسلىك
73. rəks	121	ئويۇن، ئۇسسۇل
74. salın-	124	يۇرمەك، كەزمەك
75. sarınqu	128	كېپىنلىك
76. sahip hünər	132	ھۇنەرۋەن، ھۇنەر ئىگىسى
77. suqul-	117	سۇغالماق، ئازلىماق، قۇرىماق
78. suk	127	ئامراق، ھېرىس
79. səha	25	سېخىي، مەرد
80. səlabət	27	غەيرەتـشىجائەت، كۈچ-قۇدرەت
81. səlim	26	لىللا، توغرا
82. səmahət	27	ئالىيجانابلىق
83. səna	2	مەدھىيە، ماختاش
84. səza	2	مۇۋاپىق، مۇناسىپ
85. səküx	133	سۆكۈش، ئەيىبلەش، قارىلاش
86. talu	12	سەردەر، ئېسىل
87. tanuklu k	38	گۇۋاھلىق
88. tangsuk	38	مسلىسىز، ھاڭـتاڭ قالارلىق
89. tang yok	34	ئەجەپ ئەمەس، ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس
90. tatiqsiz	48	تېتىقسىز
91. tırıl-	124	يانتىماق، سىرىكچىلىك قىلماق
92. turaf	139	گۈزەل، چىرايلىق
93. təng	45	سالماق، قەدىر، قىممەت
94. təngə-	10	تەڭلەشتۈرمەك، سېلىشتۇرماق
95. tətiklik	28	ئەقىللىق، زېرەكلىك

96. tərüt-	21	ياراتماق، تۆرەلدۈرمەك
97. təzü	126	پۈتۈنلەي
98. tükənməs	52	تۈگىمەس، پۈتمەس
99. ud-	7	ئەگەشمەك، ماسلاشماق
100. udwan	119	ئۆچمەنلىك
101. ula-	150	ئازابلانماق، ئۇۋلانماق
102. ula-	31	ئۇلىماق، قوشماق
103. ulaxu	132	ئۇزلۇكسىز، ئۇزۇلمەي، داۋاملىق
104. uquz	140	(1) ئاسان؛ (2) ئەرزان
105. usan-	16	تانماق، ۋاز كەچمەك، يۈز ئۆرىمەك
106. uwtan-	29	ئۇياتماق، خىجىل بولماق
107. uwwut	125	ئۇيات، ئىزا
108. uqan	7	خۇدا، ئاللاھ
109. ukuxsīz	135	بىلىمسىز، ئوقۇمىغان
110. ukux hux	11	ئەقىل-ھوش
111. wudd	37	مۇھەببەت
112. wərə	121	تەقۋادارلىق
113. xərr	118	يامانلىق
114. xəhd	14	بال، ھەسەل
115. yari	2	كۈچ، قۇۋۋەت
116. yarin	15	ئەتە
117. yaqan	142	پىل
118. yakīn bil-	127	ھەقىقىي بىلمەك، راستىنلا بىلمەك
119. yind-	46	ئىزدىمەك
120. yir-	122	ئەيىبلىمەك، زارلانماق

121. yiril-	52	ئۈزۈلمەك
122. yitit-	11	يەتكۈزمەك
123. yorit-	134	يولۇقتۇرماق، كەلتۈرمەك
124. yokla-	46	كۆتىرىلمەك، يۇقىرىلىماق، ئۆسمەك
125. zikr	38	ئەسكە ئېلىش، سۆزلەش
126. ziyadət	31	زىيادەت
127. qadr	116	ۋاپاسىز
128. qələt	152	خاتا
129. qərip	120	غېرىب، مۇساپىر، يات
130. həbib	11	پەيغەمبەر
131. həlim	26	يۇمشاق
132. həmd	1	مەدھىيە
133. həwadarlik	40	ھەۋادارلىق، تەشەببۇس
134. hæzl	140	ھەزىل، سۆز-چۆچەك
135. karī	135	شاخ
136. katiqliq	130	ئارىلاشما، ئارىلاشتۇرۇلغان
137. katiqlik	20	پالاكەت، قىينىچىلىق، قاتتىقلىق
138. kiyassət	31	قىياسەت، يېراقنى كۆرۈش
139. ədgülüg	118	ياخشىلىق، ساۋاپلىق
140. ədiz	20	ئېتىز، چۆل
141. ədl	20	ئادالەت
142. ədər-	47	ئىزدىمەك
143. əməl kod-	121	ئەمەل قىلىشنى قويماق
144. əng	13	مەگىز، يۈز
145. ərsig	17	قەھرىمان، باتۇر

146. ed	49	ۋاقىت، پەيت
147. eggüqi	133	مەدھىيىلىگۈچى، ماختىغۇچى
148. egü	23	مەدھىيە، ماختاش
149. ekün-	49	ئۆكۈنمەك، پۇشايمان قىلماق
150. ekünq	49	پۇشايمان، ئۆكۈنۈش
151. etün-	21	سۇنماق، ھەدىيە قىلماق
152. egüt	23	مەدھىيە، ماختاش
153. üggüqu	133	يۇرگۈزگۈچى

خاس ئىسىملار

1. Anuxirwan	28	ئانۇشىرۋان (ئادەم ئىسمى)
2. Ayas	28	ئاياس (ئادەم ئىسمى)
3. Dad Ispəh salar bəg	35	دات ئىسپەھسالار بەگ (ئادەم ئىسمى)
4. Paruk	17	پارۇق (ئۆمەر)
5. Qin	46	چىن (جۇڭگو)
6. Simak	25	سماك يۇلتۇزى
7. Xərə	26	شەرە (يەر نامى)
8. Yüknək	144	يۈكنەك (يەر ۋە ئادەم ئىسمى)
9. Zinnurəyin	17	زىن نۇرەيىن (ئوسمان)
10. ḳaxqar	147	قەشقەر
11. əjəm	52	ئەجەم (يەر نامى، پېرسىيەنى كۆرسىتىدۇ)

ئەلى	17	12. əli
ئەتىق (ئاتابەكرى)	17	13. ətiq

ئىزاھ

1. ئەخمەت يۇكنەكى ۋە ئەتەبەتۇلھەقايىق:

ئەخمەت يۇكنەكنىڭ تولۇق ئىسمى ئەدىپ ئەخمەت بىننى مەخمۇت يۇكنەكى بولۇپ، يۇكنەكلىك مەخمۇتنىڭ ئوغلىدۇر. ئەخمەت يۇكنەكنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدا ھازىرغىچە پىتەرلىك مەلۇمات يوق. بىز «ئەتەبەتۇلھەقايىق» تا تەمىن ئېتىلگەن قىسمەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئۇنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن ئاتاغلىق ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى دەپ قارايمىز.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان، ئاروز ۋەزنىدىكى مۇتەقارىپ بەھرىدە، قەشقەر تىلى بىلەن يېزىلغان داستان. ئۇنىڭدا ئىنسان مەرىپەتنىڭ پايدىسى، بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى، تىلنى مۇھاپىزەت قىلىش، سېخىي بولۇش، بېخىل بولماسلىق قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەر گۈزەل ئۇسلۇب، ئوبرازلىق مىساللار بىلەن بايان قىلىنغان. بۇ قاراشلار ئەينى دەۋر ئۇچۇن زور ئىلغارلىققا ئىگە ئىدى. لېكىن دەۋر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئەسەردە يەنە بىرمۇنچە پاسسىپ قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بىز ئەسەرنى ئۆگەنگىنىمىزدە ئۇنىڭ ئىلغارلىققا ئىگە مېغىزلىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرلىكتە، ئۇنىڭدىكى پاسسىپ شاكاللارغا تەنقىدىي مۇئامىلىدە بولۇشىمىز كېرەك.

ھازىر بۇ ئەسەرنىڭ ئۇچ خىل قولىيازما نۇسخىسى بار: بىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان سەمەرقەنت نۇسخىسى (A نۇسخا)، ئىككىنچىسى،

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا قۇرمۇ قۇر پاراللېل قىلىپ كۆچۈرۈلگەن ئىستامبۇل نۇسخىسى (B نۇسخا) ، ئۇچىنچىسى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ئىستامبۇل نۇسخىسى (C نۇسخا)، (B نۇسخىسى بىلەن C نۇسخىسىدا ئەسەر نامى «ھىبەتۇلھەقايىق — ھەقىقەتلەر سۇئغىسى» دەپ تىلغا ئېلىنغان) بولۇپ ھازىر تۇركىيەدىكى مۇناسىۋەتلىك كۇتۇپخانىلاردا ساقلانماقتا.

بۇ ئەسەر ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى تۇتۇپلا قالماي، ئۇيغۇر تىلى تارىخىنى ئۆگىنىشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 1. hamd سۆزى "مەدھىيە" دېگەن مەنىدە بولۇپ، كۆپرەك "ئاللاھ"نىڭ مەدھىيىسى ئۇچۇن قوللىنىلىدۇ. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» تا "مەدھىيە" ئۇقۇمى ئۇچۇن hamd دىن باشقا يەنە ögdi ، sana ، mədh ، ögü ، ögüt قاتارلىق سۆزلەرمۇ قوللىنىلغان. بۇ سۆزلەر مەنبە جەھەتتىن پەرقلەنسىمۇ (مەسىلەن، hamd ، sana ، mədh ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن. ögdi ، ögü ، ögüt تۇركىي تىللارغا ئورتاق سۆزلەر)، لېكىن مەنىسى ئومۇمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇنداق ئەھۋال (يەنى تەڭ مەنىلىك ياكى مەنداش سۆزلەرنىڭ تەڭ ئىشلىتىلىشى) «ئەتەبەتۇلھەقايىق»تا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭغا دائىر مىساللارنى كۆپلەپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

3. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 3 a- (ə-) : «ئەتەبەتۇلھەقايىق» قاپىيە تەلىپىدىن ئىسىملارغا (ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە) a- قوشۇلغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ. بىز ئەسەرنى ئۆگەنگىنىمىزدە قاپىيە تەلىپىدىن قوشۇلغان a نى يۆنۇلۇش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ قەدىمكى شەكلى a- (ə-) دىن پەرقلەندۇرۇشىمىز كېرەك. مەسىلەن، nəngə نى "نەرسە، شەيئىي" دەپ چۈشىنىش كېرەككى، "نەرسىگە" دەپ

چۈشىنىشتىن ساقلىنىش كېرەك. بۇ شېئىردا ئۇچرايدىغان mingə، لاردىمۇ aza ،munga ،məngə ،tux-təngə ،tanga ،songa ،anga -a (-ə) يۆنۈلۈش كېلىش ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەيدۇ.

4. «ئەتىبەتۈلھەقايىق» 6 gli- (-kli ،-qilī ،-kilī ،-gili ،- kili): پېئىلنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى. ئومۇمەن دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە، شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچىنىمۇ كۆرسىتىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. (خەۋەر بولۇپ كېلەلمەيدۇ). مەسىلەن:

يۈرگەنلەر	=	yiligli
ئوقۇغانلار	=	okīqlī
كەلگەنلەر	=	kəligli
كۆرگەنلەر	=	bakīqlī
تەڭلەشتۈرگەنلەر	=	təngəgli
يىغقانلار	=	yīqīqlī

5. «ئەتىبەتۈلھەقايىق» 7 qan- (-kan ،-gən ،-kən): پېئىلدىن ئىسىم خاراكتېرلىك (ئاساسەن ئىسىم ۋە سۈپەت) ياسىغۇچى قوشۇمچە. u->uqan (قادىر بولماق، ئىمكان بولماق) +qan دىن كەلگەن بولۇپ "خۇدا"، "ئاللاھ" دېگەن مەنىدە.

ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى "توغان، قاپقان، قورغان" قاتارلىق سۆزلەرمۇ پېئىل ئۆزەكلىرىگە يۇقىرىقى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن.

6. «ئەتىبەتۈلھەقايىق» ətik; ətik17 " كونا، پىشقەدەم، بۇرۇنقى" دېگەن مەنىدە. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ بىرىنچى خەلىپىسى ئاپابەكرنىڭ يەنە بىر ئىسمى.

7. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 17 faruk; Faruk "گۈزەل، بەخت" دېگەن مەنىدە. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئىككىنچى خەلىپىسى ئۆمەرنىڭ يەنە بىر ئىسمى.

8. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 17 Zinnurəyin: ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئۈچىنچى خەلىپىسى ئوسمان ئىبنى ئەففاننىڭ يەنە بىر ئىسمى. بۇ بىرىكمە zin — ئىككى — ۋە — royn — نۇرلۇق — دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، "ئىككى نۇرلۇق" دېگەن مەنىدە. ئوسمان ئىبنى ئەففان ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى رۇقەييە ۋە ئۈممۈگۈسۈملارغا ئۆيلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئاشۇ نام بىلەن ئاتالغان.

9. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 14 -su (-sü) : پىئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايى III شەخس قوشۇمچىسى. مەسىلەن:

تەگسۇن	=	təgsu
قالسۇن	=	ḳalsu
قىلسۇن	=	ḳilsu

10. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 25 Simak: يۇلتۇز نامى، سماك يۇلتۇزى ئەرەب رىۋايەتلىرىدە ئەڭ ئېگىز يۇلتۇز دەپ قارىلىدۇ.

11. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 26 Xərə: Xərə arslani يەر نامى، ئەرەب رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشچە Xərə نىڭ ئارسلانى ئىنتايىن قەھرىلىك بولارمىش.

12. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 28 Ayas: ئىلاھ نامى، ئەرەب رىۋايەتلىرىدە بۇ ئىلاھ ناھايىتى ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك ۋە قۇللارغا گۈزەل ھۆسن ئاتا قىلغۇچى قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

13. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» 28 Anixurwan: پېرسىيە ساساسنى

سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ نامى.

14. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» aqiq bolqa 129: بۇ بىرىكمىدىكى bol-> bolqa بولماق + qa- دىن كەلگەن. qa- بۇ بىرىكمىدە پۇتمىگەن ھازىرقى زامان ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، شۇڭا aqiq bolqa نى "ئاچچىق بولدۇ" دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ. مەسىلەن:

Bu kün kəndü süqüg bu tərmək sanga

Aqiq bolqa yarīn kodup bardukung

توپلاش سەن ئۆچۈن تاتلىق (بولغىنى بىلەن)،

ئەتە تاشلاپ كېتىش ئاچچىق بولىدۇ.

15. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» Kaxqəri til 147 (قەشقەر تىلى): كونكرېتنى قەشقەر شۇنسىنى كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى كۆرسىتىدۇ.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى ماقال-تەمسىلەردىن نەمۇنە

1. Kux kanatīn, ər atīn.

(ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 48-بەت)

2. Ərməgükə əxik art bolur.

(...1-توم، 59-بەت)

3. Tilkə əz in′gə ürsə uduz bolur.

(... 1-توم، 76-بەت)

4. Əküz adakī bolqinqə, buzaqu baxī bolsa yik.

(... 1-توم، 81-بەت)

5. Sartning əzukī ariq bolsa, yol üzə yər.

(... 1-توم، 90-بەت)

6. Anuk otru tutsa, yokka sanmas.

(... 1-توم، 92-بەت)

7. Əringəngə əlik karī bəz üm tikəməs.

(... 1-توم، 158-بەت)

8. In′gən ingrəsə botu bozlar.

(1-توم، 163-بەت)

9. Bəx ərngək tüz ərməs.

(... 1-توم، 164-بەت)

10. Umayqa tapīnsa oqul bolur.

(... 1-توم، 167-بەت)

11. Əmiklik uraqat kəsəkqi bolur.

(... 1-توم، 207-بەت)

12. Usukmīxta sakīq kamuq suw kərümür.

(1-توم، 257-بەت)

13. Sakak bīqar, sakal ohxar.

(... 1-توم، 372-بەت)

14. Yadaq atī qaruk, küqī azuk.

(... 1-توم، 494-بەت)

15. Kaqun karma bolsa, idisi ikki əligin təgir.

(... 1-توم، 533-بەت)

16. Yazīdakī süwlun ədərgəli, əwdəki takīqu īqqīnma.

(... 1-توم، 583-بەت)

17. Sundilaq īxī ərməs ərtügün təpmək.

(... 1-توم، 682-بەت)

18. Əwək singək sütkə tüxər.

(... 2-توم، 17-بەت)

19. Yoqurkanda artuk adak kəsülsə üxiyur.

(... 2-توم، 193-بەت)

20. Küz kəligi yazīn bəlgürər.

(... 2-توم، 242-بەت)

21. Kiqikdə katīqlansa ulqadu səwünür.

22. Nəqəmə oqrak kədük ərsə yaqmurka yarar.

(... 3-توم، 50-بەت)

23. Yatnīng yaqlīq tiküsində əznüng qanīq yudruq yig.
(... 3-توم، 57-بەت)

24. Yīparlīq kəyürgüdin yīpar kətsə yidi qalīr.
(... 3-توم، 65-بەت)

25. Bilmix yək bilmədük kixidə yig.
(... 3-توم، 219-بەت)

26. Təwəy bədük ərsə, mayaq bədük ərməs.
(... 3-توم، 230-بەت)

27. Sapanda sandrīx bolsa, ərtkündə irtəx bolmas.
(... 1-توم، 307-بەت)

28. Buqday qatında sarqaq suwalur.
(... 3-توم، 330-بەت)

29. Kurtqa büdig bilməs yirim tar tir.
(... 3-توم، 354-بەت)

30. Təngsizdə təgirmən turqursa, yaraqsīzda yar barīr.
(... 3-توم، 354-بەت)

31. Süsəgən udqa təngri məngüz bərməs.
(... 3-توم، 498-بەت)

32. Suw kərməginqə ətük tartma.
(... 3-توم، 580-بەت)

33. Kündə ərük yoq, bəgdə kīyīk yoq.
(... 1-توم، 95-بەت)

34. Ərkəq əti əm bolur, əqkü əti yəl bolur.
(... 1-توم، 128-بەت)

35. Izlik bolsa ər üldiməs, iqlik bolsa at yaqrīmas.

(... 1-توم، 141-بەت)

36. Kəzdən yīrasa, kəngüldən ymə yīrar.

(... 3-توم، 500-بەت)

37. Arpasīz at axumas, arkasīz alp qərik sīyurmas.

(... 1-توم، 167-بەت)

38. Tatsīz Türk bolmas, baxsīz bərk bolmas.

(... 2-توم، 410-بەت)

39. Yər basrukī taq, bodun basrukī bəg.

(... 1-توم، 609-بەت)

40. Ədgülükni suw adakīnda kəmix, baxīnda tilə.

(... 1-توم، 154-بەت)

41. Kiqik uluqka turuxmas, kīrquy songkurka karīxmas.

(... 2-توم، 126-بەت)

42. Kangdax kuma urur ikdax ərü tartar.

(... 3-توم، 521-بەت)

43. Tatīq kəzrə, tikənig tüprə.

(... 2-توم، 409-بەت)

44. Barqin yamaqī barqinka, karīx mamaqī karīxka

(... 3-توم، 35-بەت)

45. Yax ot küyməs, yalafar əlməs.

(... 3-توم، 63-بەت)

46. Yalnguk məngü tirilməs, sinka kirüp kirü yanmas.

(... 3-توم، 87-بەت)

47. Kowī ər ḳuduqḳa kirsə yəl alīr.

(... 3-توم، 312-بەت)

48. Birin birin ming bolur, tama tama kəl bolur.

(... 3-توم، 492-بەت)

49. Yazmas atīm yaqmur, yangīlmas bilgə yangḳu.

(... 3-توم، 518-بەت)

50. Yaqī ərür yalnguḳīng nəngi tawar, bilig əri yaqīsīn nəlik səwər.

(... 3-توم، 525-بەت)

سۆزلۈك

1. anuḳ	6	تەييار (نەرسىلەر)، هازىرلانغان (نەرسىلەر)
2. art	2	تاغ ئۈستى، تاغ چوققىسى
3. arkasīz	37	يارده‌مچىسىز، تايانچسىز
4. axu-	37	ئاشماق، قىر ئاشماق
5. barqīn	44	يېپەك
6. basruḳ	39	باستۇرۇق، باسۇرغۇ
7. botu	8	بوتا، ئەركەك تۆگە
8. bərk	38	بۆك، دوپپا
9. büdik	29	ئۈسۈل
10. in	3	ئۇۇۋا
11. in′gən	8	هىنگان، ئۇرغاچى تۆگە

12. izlik	35	چورۇق
13. kirü	46	ئارقا، كەين
14. kədük	22	كىيىم
15. kəsürgü	24	خالتا
16. kəsəkqi	11	ئىشتەيلىك، تاماخور
17. kəsül-	19	(پۇتنى) سۇنماق
18. küni	27	كۇنچى، قىزغانچۇق
19. ohxa-	13	ئويناتماق، ئەركىلەتمەك
20. ohxanqiq	47	زوقلىنارلىق، ئوماق
21. opraķ	22	كونا، جۇلجۇل
22. qahxaķ	40	چوخچا تاش
23. qərik	37	(1) سەپ، قاتار، (2) قوشۇن، چېرىك
24. san-	6	ھېسابلانماق، سانالماق
25. sart	5	سودىگەر، كارۋان
26. sarķaq	28	قارمۇق
27. saķak	13	ساقاق، ئېگەك
28. sakīq	12	ئالۇۋۇن
29. songķur	41	لاچىن
30. sundilaq	17	سېرىق قۇشقاچ
31. süsəgən	31	ئۇسكەك
32. süwlün	16	قىرغاۋۇل
33. sin	46	گۆر، مازار
34. sīyu-	37	يىمىرمەك، بۆسمەك
35. tikü	23	پارچە، بوردا

36. turux-	41	ئۇرۇشماق
37. tutun-	42	يانماق، تۇتاشماق
38. təgirmən	30	تۇگمەن
39. təngsiz	30	قاملاشمىغان، مۇۋاپىق بولمىغان
40. təwəy	26	تۆگە
41. tüb (~tüp)	43	تۇۋ، يىلتىز
42. uduz	3	قوتۇر
43. uldī-	35	ئۇلدىماق، قاپارماق
44. umay	10	بالا ھەمرىيى
45. uraqat	11	خوتۇن
46. yalafar	45	ئەلچى
47. yaz-	49	ئازماق، يېڭىلمەك، ئاداشماق
48. yoqurqan	19	يوتقان
49. yudruq	23	مۇش
50. qarma bol-	15	تالانماق
51. qarī	7	قارى (ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بىر گەزگە تەڭ)
52. qarīx	44	يۇڭ
53. qarīx=	41	قارشىلاشماق
54. qaqrul-	42	قۇرۇلماق
55. qurtqa	29	قېرى، قېرى ئەر
56. qusīnqīq	47	بىزارلىق، زېرىكىشلىك
57. qīrquy	41	قۇرغۇي
58. qīyīq	33	پىنسۇپلىش
59. əmiklig	11	ئىمىتىدىغان بالىسى بار

60. ərməgü	2	هورۇن
61. ərin′gən	7	بويتاق
62. ərkəq	33	تېكه
63. ərsək	36	ئەرسىرىكەن
64. ərin gək	9	بارماق، قول
65. ərük (~irük)	18	يېرىق، چاك
66. əwək (~iwək)	18	ئالدىراڭغۇ، قورقۇنچاق
67. ədik (~üdik)	17	مۇھەببەت، سۆيگۈ
68. ətrügün	17	خامان
69. üm	7	ئىشتان
70. ür-	3	هۇۋلىماق
71. üxi-	19	تۇڭلىماق
72. īqqīn-	16	ئايرىلماق، قولدىن كەتمەك

خاس ئىسىملار

1. Tat — 38 (1) ئۇيغۇر (توخسى ۋە ياغما قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا؛
(2) مۇسۇلمان بولمىغانلار؛
(3) پارسلار

ئىزاھ

1. مەھمۇد قەشقەرى ۋە «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»: ئالەمشۇمۇل ئۆلمەس ئەسەر «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»نىڭ ئاپتورى مەھمۇد

قەشقەرنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدا «دىۋان»دا تەمىن ئېتىلگەن ۋە يېقىنقى تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قاراشلىق ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىخ كەنتىدە تۇغۇلغان. ئالىمنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەت قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولۇپ، ئۆز ھاياتىدا ئاتىسىنىڭ ئورنىغا بارسخانغا ھاكىم بولغان. ئانىسى بۇبى رابىيە ئۆز زامانىسىغا لايىق ئالىي مەلۇماتلىق ئايال بولغان.

ئالىم باشلانغۇچ مەلۇماتىنى ئائىلىسىدە ۋە ئوپالدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئالغان، ئالىي مەلۇماتىنى قەشقەردىكى "مەدرىسى ھامىدىيە" ۋە "مەدرىسى ساجىيە"دە ئالغان. بۇ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا، ئالىم ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىپلا قالماي، لوگىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، ئاستىرونومىيە، تېبابەتچىلىك قاتارلىق ئىلىملەرنى ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن. ئۇ يەنە شۇ چاغدا ئومۇمىي ئادەت ۋە مەجبۇرىيەت ھېسابلانغان ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، نەيزىۋازلىق قاتارلىق جەڭ ماھارەتلىرىنىمۇ ئۆگەنگەن. 1058-يىلى ئوردىدا بولغان بىر قىرغىنچىلىقتا ئاتىسى ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئالىم بەختىگە يارىشا ئامان قالغان. شۇندىن كېيىن، ئۇ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان شەھەر-قىشلاقلارنى، قىر-دالىلارنى 15 يىل كېزىپ يۇرۇپ، يازمىچى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان. ئاخىرى 1072-يىلى باغدادتا بېرىپ، 1074-يىلىغىچە بولغان ئىككى يىل ئىچىدە، يىغقان ماتېرىياللىرىنى رەتلەپ، «دىۋان»نىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى پۈتكۈزگەن. 1074 — 1076-يىللىرى قايتا تەكشۈرۈپ، تولۇقلاپ چىقىپ، ئۇنى ئابباسىيلار خەلىپىسىنىڭ 27-نەسلى ئوبۇل قاسىم ئابدۇللانىڭ مۇھەممەدىل مۇقتەدى بىئەمرواللاغا تەقدىم قىلغان.

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان»دا بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى قاتارلىقلارنى ئىزاھلىغىنىدا، ماقال-تەمسىل (200 دىن

ئــارتــۇق) ۋە قوشاقلار (300 دىن ئارتۇق)دىن مىسال كەلتۇرگەن. بۇ ماقال-تەمسىل ۋە قوشاقلار بىزنى XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئېغىز ۋە يازما ئەدەبىياتى توغرىسىدا مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. دەرسلىكىمىزگە نەمۇنە سۈپىتىدە بۇلاردىن بىر قىسمى تاللاپ كىرگۈزۈلدى. ئالمىنىڭ يېنە «كــتــابــى جــاۋاهــرۇنــنــەهــۋى فىللۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار گرامماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى) دېگەن كىتابىمۇ بولغان.

2. «تۈركىي تىللار دىۋانى» umay 10 : umay ئەسلى شامانىزم ئېتىقادىدىكى ئاياللار ۋە بالىلارغا مېھرى-شەپقەت قىلغۇچى ئىلاھنىڭ ئىسمى. مەھمۇد قەشقەرى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ سۆز "بالا ھەمرىيى" دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان. مەسىلەن:

Umayqa tapīnsa oqul bolur.

ئەشكە تېۋىنسا، ئوغۇل تاپار (كىم تۇغۇت ئېشىغا خىزمەت قىلسا، ئوغۇللۇق بولىدۇ.)

3. «تــۈركــىي تىللار دىۋانى» -gəli 16 (-kəli ،-qalī ،-kalī) : ھال پېئىل قوشۇمچىسى، ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى -gili (-kili ،-q ،ili-) بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

Yazīda kī süwlün ədərgəli, əwdəki takīqu īqqīnma

دالىدىكى قىرغاۋۇلنى ئوۋلايمەن دەپ، ئۆيدىكى توخۇڭدىن قۇرۇق قالما.

4. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ulqadu 21 (چوڭ بولغاندا) : ulqadu ‹ uluq (ئۇلۇغ) + -ad (ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە) | -u (ھال پېئىل قوشۇمچىسى)دىن كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش قوش بــوغۇملۇق بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا ئىككى ئۇزۇڭ تاۋۇش ئــارىلــىقىدا كەلگەن i، ī، ü، u سوزۇق تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەر باشقا

قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلەنگەندە چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋال بار. مەسىلەن:

چوڭ بولماق	ulqad-	→ ئۇلۇغ	uluq
تۇلۇمنى	tulmun	→ تۇلۇم	tulum
كۆكسى، مەيدىسى	kəksi	→ مەيدە	kəküs
چاقىرىپ	kīkrip	→ چاقىرماق	kīkīr-

5. «تۇركىي تىللار دىۋانى» 43 -rə (-ra) : قەدىمكى يۆنۈلۈش كېلىش قوشۇمچىسى -qaru (-karu، -gərü، -kərü) نىڭ قالدۇق شەكلى بولۇپ، يەنىلا يۆنۈلۈش كېلىش ئۇقۇمنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

Tatīq kəzrə, tikəning tüprə.

تاتنىڭ كۆزىگە (ئۇر)، تىكەننىڭ يىلتىزىنى (يۇل).

«تۈركي تىللار دىۋانى»دىكى ئەقلىيە ۋە قوشاقلاردىن نەمۇنە

I

ئەقلىيە

1. Alqıl ėgüt məndin oqul ərdəm tilə,
Boyda uluq bilgə bolup bilginig ula.

(ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 72-بەت)

2. Өgrən anīng biligin kündə anga baru,
Kodkulīkīn tapīngīl Kkodqīl küwəz naru.

(... 2-توم، 197-بەت)

3. Oqulum səngə kodurmən ərdəm ėgüt humaru,
Bilgə ərig bulup sən bakkīl anīng taparu.

(... 3-توم، 597-بەت)

× × ×

4. Kəlsə kixi atma angar ėrtər külə,
Bakkīl angar ədgülügün aqzīn külə.

(... 1-توم، 174-بەت)

5. Kəlsə uma tüxürgil, tīnsīn anīng arukluk,

Arpa saman yaqutqil, bulsum atī yarukluk.

(... 2-tom، 412-bet)

6. Koldax bilə yaraxqil karxīp adīn üdürmə,
Bək tut yawax takaqu süwlin yazīn ədərmə.

(... 3-tom، 12-bet)

7. Tawar yīqīp suw akīn indi sakīn,
Korum kibi idisin kodī yuwar.

(... 3-tom، 27-bet)

8. Yakīn yaquk kərmədip nəngni kərur,
kadax taba īt kibi kīngru bakar.

(... 3-tom، 27-bet)

9. Kiqig bolup yaqīnī yirgü əməs,
Ədgərmədip kodsa anī ilni kunar.

(... 2-tom، 38-bet)

10. Yaqīng tapa titrü bakīp bügdəng bilə,
Oqrap kalī kəlsə səngə karxu sülə.

(... 3-tom، 370-bet)

× × ×

11. Əxidip ata ananginig sawlarīnī kadīrma,
Nəng kut bulup güwəzlik kilnīp yana kuturma.

(... 1-tom، 660-bet)

12. Bulqak əküx bolsa, kaqan bilging yitər,
Yangxuk təlim sayrap anī tamqak katar.

(... 1-tom، 610-bet)

13. Kəlsə kalī katīqlīk ərtər təyü səringil,

Θdlük ïxïn bilip tur anqa angar tirəngil. –

(... 3-نوم، 321-بەت)

II

قوشاقلار

1

ئۇۋ قوشاقلىرى

1. Yigitlərig ïxlətü
Yïqaq yəmix ïrqatu
Kulan kəyik awlatu
Badram qïlïp awnalïm

(ئۇيغۇرچە نەشرى 1-توم، 348-بەت)

2. Qaqrï bərip quxlatu
Tayqan ïdïp tïxlatu
Tïlkə tonguz taxlatu
ərdəm bilə əglələlim

(... 2-توم، 502-بەت)

3. Kəqə turup yorur ərdim
Kara qïzïl bəri kərdüm
Katïq yanï kura kordüm
Kaya kərüp baka aqdï

(... 3-توم، 303-بەت)

4. Itīm tutup ķodī qaldī
Anīng tüsin ķīra yuldī
Baxīn alīp ķodī saldī
Boqquz alīp tükəl boqdī

(... 2-توم، 31-بەت)

2

قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى

5. Kīx yay bilə toķuxtī
Kīngīr kəzin baķīxtī
Tutux ķalī yaķīxtī
Utqalīmat oqraxur

(ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 230-بەت)

6. Kīx yayqaru səwlənür
Ər at mənin yawrayur
Iglər yəmə sawrayur
Ət yin takī bəkrixür

(... 3-توم، 379-بەت)

7. Ol ķar ķamuq ķīxīn inər
Axlīķ tarīq anīn ünər
Yawlaķ yaqī məndə tīnar
Sən kəlipən təbrəxür

(... 2-توم، 292-بەت)

8. Səndə ḳopar qadanlar
Ḳudḳu sinək yilanlar
Dük mīng Ḳuyu tümənlər
Ḳudruḳ tikip yügrüüxür

(... 3-توم، 501-بەت)

9. Yay ḳīx bilə ḳarīxtī
Ərdəm yasīn ḳurīxtī
Qərig tutup kəruxti
Oḳtaqalī ərtüxür

(... 2-توم، 130-بەت)

10. Balqīḳ balīḳ yuqrulur
Qīqay yawuz yīqrilur
əringəkləri oqrilur
Odquq bilə əwrixür

(... 1-توم، 329-بەت)

11. Səndə ḳaqar sundīlaq
Məndə tīnar ḳarlīqaq
Tatlīq ətər sunduwaq
Ərkək tixi uqraxur

(... 3-توم، 246-بەت)

12. Yīlḳī yazīn atlanur
Otlap anīn ətlənür
Bəglər səmiz atlanur
Səwnüp əgür īsrīxur

(... 1-توم، 375-بەت)

3

جەڭ قوشاقلىرى

13.Өpkəm kəlip oqradīm
Arslanlayu kəkr ədim
Alplar baxīn toqradīm
Əmdi məni kim tutar

(... 1-توم، 169-بەت)

14. Budraq yəma qudurdī
Alpaqutīn adīrdī
Süsin yənə qadīrdī
Kəlgəlimək irkəxür

(... 1-توم، 195-بەت)

15. Usītqan qoyax qapsadī
Umunqlīq adax yaysadī
Ərtix süwin kəqsədi
Bodum anīn ürküxür

(... 1توم، 210-بەت)

16. Tangqut süsin üxüklədi
Kixi īxīn əlikədi
Ərin atīn bəliklədi
Bolum bolup baxī tīqdī

(... 1-توم، 403-بەت)

17. Kəlingizləyü aḳtīmīz
Kəndlər üzə qīḳtīmīz
Furhan əwin yīḳtīmīz
Burhan üzə sīqtīmīz

(... 1-tom، 447-bet)

18. Tünlə bilə bastīmīz
Təgmə yangaḳ pustīmīz
Kəsmələrin kəstimiz
Mīnglaḳarin bīqtīmīz

(... 1-tom، 564-bet)

19. Təlim baxlar yuwaldīmat
Yaqī andīn yawaldīmat
Küqi anīng kəwəldimat
Kilīq kīnka küqin sīqdī

(... 1-tom، 515-bet)

20. Kodruḳ katīq tügdimiz
Təngrig ökük ögdimiz
Kəmxip atīq təgdimiz
Aldap yana ḳaqtīmiz

(... 1-tom، 617-bet)

21. Pəqkəm urup atlaḳa
Uyqur dakī Tatlaḳa
Oqrī yawuz ītlaka
Kuxlar kəbi uqtīmīz

(... 1-tom، 629-bet)

22. Kimi iqru oldurup
Ila süwin kəqtimiz
Uyqur tapa baxlanīp
Mingla ķ əlin aqtimiz

(3-تۇم، 323-بەت ...)

23. Yaqī bəgdin udu ķladī
Korüp süni adī ķladī
Ɵlüm anī ķonu ķladī
Aqīz iqrə aqu saqdī

(1...-تۇم، 463-بەت)

24. Anī yətip süngülədi
Baxīn yanduru yangīladī
Ərən bayup müngilədi
Anīng alpīn kīra boqdī

(3...-تۇم، 553-بەت)

4

مۇھەببەت قوشاقلىرى

25. Yüknüp məngə imlədi
Kəzüm yaxīn yamladī
Baqrīm baxīn əmlədi
Əlkin bolup ol kəqər

(3...-تۇم، 113-بەت)

26. Kizləp tutar səwüklük

Adrïx küni bəlgürər
Baxlïq kəzüg yapsama
Yaxï anïng sawrukar

(... 2-توم، 243-بەت)

27. Üdik məni küqəyür
Tün kün turup yïqlayu
Kərdi kəzüm tawrakïn
Yurtï kalïp aqlayu

(... 3-توم، 353-بەت)

28. Kəglər kamuq tüzüldi
Ïwrïq idix tizildi
Sənsiz əzüm üəldi
Kəlgin amul oynalïm

(... 3-توم، 180-بەت)

29. Aydïm angar səwük
Bizni tapa nə əlük
Kəqting yazï kərik
Kïrlar ədiz bədük

(... 1-توم، 125-بەت)

5

مەرسىيە

30. Yaqï otïn əqürgən

Toydïn anï kəqürgən
Ixlər üzüp kəqürgən
Təgdi oḳï əldürü

(... 1-tom، 676-bət)

31. Ḳaqan kərsə anï türk
Bodun anɑ̈a aninng aydaqï
Mungar təgir uluɑ̈luḳ
Munda naru kəslinür

(... 1-tom، 455-bət)

32. Alp ər tonga əldimu
Isiz azun ḳaldïmu
Ədlək əqin aldïmu
Əmdi yürək yïrtïlur

(...1-tom، 58-bət)

33. Ərdi axïn taturɑ̈an
Yawlaḳ yaɑ̈ïq ḳatarɑ̈an
Boynïn tutup ḳadïrɑ̈an
Bastï əlüm aɑ̈taru

(...2-tom، 96-bət)

34. Basmïl süsin ḳumïtti
Barqa kəlip yumïttï
Arslan tapa əmitti
Korḳup baxï təzginər

(... 2-tom، 456-bət)

35. Aɑ̈dï ḳïzïl bayraḳ

Toqdi qara topraq
Yətxu kəlip oqraq
Tokxip anin kəqtimiz

(...3-توم، 253-بەت)

سۆزلۈك

(ئەقلىيەدىكى)

1. arukluk	5	هارغىنلىق
2. bolqaq	12	ئەنسىزلىك، پىتنە-ئىغۋا
3. bügdə	10	پىچاق، شەمشەر
4. güwəzlik (~küwəzlik)	11	مەغرۇرلۇق، تەكەببۇرلۇق
5. kəd-	8	پايدا ئالماق، نەپ ئالماق
6. küwəz	2	مەغرۇر، ھاكاۋۇر
7. naru	2	نېرى
8. oqra-	10	(1) ئۆتۈنمەك؛ (2) مەيدانغا كەلمەك، پەيدا بولماق؛ يولۇقماق؛ (3) ئۆتمەك
9. sərin-	13	سەۋرى قىلماق
10. tirən-	13	پۈت تىرەپ تۇرماق، تىرەلمەك
11. titrü bak-	10	دىققەت بىلەن قارىماق، تەپسىلىي كۆزەتمەك
12. uma	5	مېھمان
13. yangxuk	12	قۇرۇق گەپ

14. yaruqluq	5	ھۇزۇر، ھالاۋەت
15. yaqut-	5	يېقىنلاشماق، يېقىنلاشتۇرماق
16. yaquq	8	نۇغقان، ئۇرۇق
17. yirgü əməs	9	سەل قارىماسلىق
18. yuw-	7	يۇمىلاتماق
19. qadir-	11	قايرىماق، رەت قىلماق
20. qodur-	3	قالدۇرماق، قۇيماق
21. qodquluq	2	كەمتەرلىك
22. qorum	7	كەلكۈن، سەل
23. qum-	9	تارتىۋالماق، شىلىۋالماق
24. qutur-	11	قۇترىماق
25. qingru	8	قىڭغىر
26. ədgər-	9	(1) ياخشى كۆرمەك؛ (2) ئاڭلىماق، تىڭشىماق؛ (3) تۇزەتمەك
27. ögüt	1	ئۇگۇت-نەسىھەت، نەسىھەت
28. örtə-	4	ياندۇرماق، تۇتاشتۇرماق، كۆيدۈرمەك
29. üdür-	6	كۆز سالماق، قارىماق

(قوشاقتىكى)

30. adiqla-	23	ھەيران قالماق، ئەجەبلەنمەك
31. alpaqu	14	قەھرىمان، باتۇر
32. aq-	22	ئاچماق، ئالماق، ئىگىلىمەك
33. awna-	1	ئويىنماق، كۆڭۈل ئاچماق

34. aq-	35	لەپلدىمەك، جەۋلان قىلماق
35. aqla-	27	يىراقلاشماق
36. aqtar-	33	ئاغدۇرماق
37. badram	1	بايرام، توي
38. balqiq baliq	10	لاي-پېتىق
39. baxliq	26	جاراھەت، يارا
40. bolun bol-	16	ئەسىر بولماق، تۇتقۇن بولماق
41. bəkrix-	8	ياخشىلانماق، چېڭىماق
42. bəliklə-	16	(1) غەنىمەت ئالماق؛ (2) تارتۇق قىلماق، سوۋغا قىلماق
43. bəqkəm	21	بەلگە، نىشان
44. dük	8	قانچە، نەچچە
45. imlə	25	ئىشارەت قىلماق، بىشارەت بەرمەك
46. irkəx-	14	توپلانماق، يىغىلماق
47. kəlingizləyü	17	سەلدەك، كەلكۈندەك
48. kəm(i)x-	20	(ئاتنى) ئىزەڭگۈلمەك
49. kəq-	35	كېچىكمەك
50. kərik	29	كەڭ، پايانسىز
51. kəslin-	31	كېسىلمەك
52. kəsmə	18	چاچ، يايلا
53. kəwəl	19	ئاجىزلاشماق
54. kəg	28	ناخشا ئاھاڭى، كۈي
55. kəkrə	13	ھۆركىرىمەك
56. müngilə-	24	بەختكە ئېرىشمەك، نەپ ئالماق
57. odquq	10	ئوت، گۈلخان

58. oqra-	13	ناشلانماق، سەكرىمەك
59. oqril-	10	سىرقىرىماق
60. pus-	18	يوشۇرۇن كىرمەك، بېسىپ كىرمەك
61. qadan	8	چايان
62. qaqrī	2	قارچىغا
63. sawra-	6	ئازلىماق، يوقالماق
64. sawruk-	26	ئېچىپ تاشلىماق، بەلكە بەرمەك
65. saq-	23	قويماق، سالماق
66. sunduwaq	11	بۇلبۇل
67. sundīlaq	11	(سېرىق) قۇشقاچ
68. sələn-	6	ۋارقىرىماق، چىك سۆزلىمەك
69. süngülə-	24	نەيزە سانجىماق
70. tatur-	33	تېتىماق
71. tawrak	27	تېز، دەرھال
72. taxla-	2	تاش ئاتماق
73. toq-	35	كۆتىرىلمەك، ئۆرلىمەك
74. təzgin-	34	ئايلانماق
75. udukla-	23	تەپ تارتماق، قورقماق، هودۇقماق
76. umunqliq	15	ئىشەنچلىك
77. usitqan	15	ئۇسسىتىدىغان، چاڭقىتىدىغان
78. yamla-	25	سۇرتمەك، ناۋلىماق
79. yangīla-	24	ئالماشتۇرماق، يېڭىلىماق
80. yapsa-	26	(كۆزنى) يۇمماق
81. yawal-	19	ياۋاشلانماق
82. yawra-	6	چىگماق، مۇستەهكەملەنمەك

83. yaysa-	15	زىتلەشمەك
84. yakix-	5	يېقىنلاشماق
85. yin	6	مۇسكۇل، بەدەن
86. yumit-	34	توپلانماق
87. yuwal-	19	دوملىماق
88. yuqrul-	10	قاتماق
89. yiqril-	10	قىينالماق
90. yik-	17	يېقىتماق
91. kadiir-	14	قايتۇرماق
92. katar-	33	چېكىندۇرمەك، ياندۇرماق
93. kay-	3	قايرىماق، ئارقىسىغا قارىماق
94. kodruk	20	قۇيرۇق
95. konukla-	23	مېھمان قىلماق
96. kudur-	14	قۇترىماق
97. kudqu	8	چۈجەن
98. kumit-	34	قوزغىماق، سەپەرۋەر قىلماق، هايابجانلاندۇرماق
99. kuyu	8	زىچ، قويۇق
100. əliklə-	16	زاكىلىق قىلماق، مەسخىرە قىلماق
101. əlkin	25	مۇساپىر
102. əlük	29	ئەركىلەتمە، ئويناتما
103. əmit-	34	ئەگىلمەك
104. ərix-	10	ئورىماق، چاپلاشماق
105. og-	20	مەدھىيىلىمەك
106. əg(i)l-	2	ماختانماق

107. əpkə	13	غەزەپ، ئاچچىق
108. ərtü-	9	ئىنتىلمەك
109. üdik	27	مۇھەببەت
110. ürküx-	15	ئۈركىمەك، قورقماق
111. üxüklə-	16	سوغۇقتا ھۇجۇم قىلماق
112. üzəl-	28	بىئارام بولماق
113. idi-	2	قوغلىماق، ئەگەشمەك
114. īsrīx-	12	چىشلەشمەك

خاس ئىسىملار

1. Alp ər Tonga	32	ئالىپ ئەر توڭا (ئادەم ئىسمى)
2. Basmil	34	باسمىل (قەبىلە نامى)
3. Budraq	14	بۇدراچ (ئادەم ئىسمى)
4. Mingla k	18	مىڭلاق (قەبىلە شۇنداقلا يەر نامى)
5. Oqra k	35	ئوغراق (قەبىلە نامى)
6. ərtix süwi	15	ئېرتىش دەرياسى

ئىزاھ

1. «(تۈركىي تىللار دىۋانى) قوشاق» -qalīmat 5 (-gəlimət) : مەقسەت ھال پېئىل قوشۇمچىسى بولۇپ، مەلۇم مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ قوشۇمچە قاراخانىيلارغا دائىر يازما يادنكارلىقلاردا، بولۇپمۇ «دىۋان» دا كۆپ ئۇچرايدۇ. ut-⟩ut qalīmat (ئۇتماق) + qalīmat-تىن كەلگەن بولۇپ، "ئۇتۇش ئۈچۈن، ئۇتۇشقا"

دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

Kix. yay bilə tokuxtī
Kingir kəzin bakixtī
Tutux kalī yakixtī
Ut qalimat oqraxur

قىش بىلەن ياز توقۇنۇشتى،
(بىر-بىرىگە) قىغىر كۆز بىلەن بېقىشتى.
تۇتۇشماق بولۇپ يېقىنلاشتى،
(ئۇلار) بىر بىرىنى يېگىشنى خالايدۇ.

2. «(تۈركىي تىللار دىۋانى) قوشاق» 7 ipən - (ipan -، -pən، -pan، -ibən، -iban): چېتىلما ھال يېتىل قوشۇمچىسى بولۇپ، پۇتكەن ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ قوشۇمچە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلاردا ئومۇمەن ئاز ئۇچرايدۇ. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى -ipən+ (كەلمەك) kəl- >kəlipən، -mətin، -matīn دىن كەلگەن بولۇپ "كېلىپ، كېلىپلا، كېلىش بىلەن تەڭلا" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

Ol kar kamuq kixin inər
Axliq tariq anin ünər
Yawlak yaqi məndə tinar
Sən kəlipən təbrəxür

قىشتا دائىم قار ياغىدۇ،
شۇڭا بۇغداي، تېرىق ئۈنىدۇ.
مەندە يامان دۇشمەنلەرمۇ تىنىچىپ قالىدۇ،
سېنىڭ كېلىشىڭ بىلەن (ئۇلار يەنە) قوزغىلىدۇ.

3. «(تۈركىي تىللار دىۋانى) ئەقلىيەلەر» 8 -mədip(-madīp) :

چېتىلما ھال پېئىل قوشۇمچىسىنىڭ يوقلۇق شەكلى بولۇپ، ھازىرقى ئۇستېمالىمىزدىكى -may، -məy-گە تەڭ. kərmədip= كۆرمەي، بۇ قوشۇمچىمۇ قاراخانىيلارغا دائىر يازما يادنامىلىقلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

4. «(تۈركي تىللار دىۋانى) قوشاقلار» 19 (-dimət) -dimat: ئاددىي ئۆتكەن زامان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچە بولۇپ، قاراخانىيلارغا دائىر يازما يادنامىلىقلاردىلا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

Təlim baxlar yuwaldīmat

Yaqī andīn yawaldīmat

Küqi anīng kəwəldimət

Kilīq kīnqa küqün sīkdī

تالاي ياشلار دوملىدى،

يېغا ئاندىن ياۋاشلىدى.

كۈچى ئۇنىڭ ئاجىزلاشتى،

قىلىچ قىنىغا تەستە سىغدى.

«قۇتادغۇبىلىك» دىن پارچە

IV

YARUK YAZ FASLIN ULUGI BU GIRA HAN ӨGDISIN AYUR

63. Toqardīn əsə kəldi əngdün yili
    Azun ətgükə aqtī uqmaq yolī
64. Yaqīz yir yīpar toldī qafur kitip
    Bəzənmək tilər dünya kərkin itip
65. Ïrīnqīq qïxīq sürdi yazqī əsin
    Yaruq yaz yana qurdī dəwlət yasīn
66. Yaxīq yandī bolqay yana ornīnga
    Balīq kudrukīndīn qozī burnīnga
67. Kurīmīx yīqaqlar tonandī yaxīl
    Bəzəndi yipün sarīq kək qïzīl
68. Yaqīz yir yaxīl torku yüzkə badī
    Kītay arkīxī yadtī tawqaq ədi
69. Yazī taq kīr oprī təxəndi yadīp
    Itindi kolī kaxī kək al kədip
70. Tümən tü qiqəklər yazildī külə
    Yipar toldī qafur azun yīd bilə
71. Saba yili kəptī karanfil yīdīn
    Azun barqa bütrü yīpar burdi kin

72. Kaz ərdək kuqu kil kalikīq tudī
Kakīlayu kaynar yokaru kodi
73. Kayusī kopar kər kayusī konar
Kayusī qapar kər kayu suw iqər
74. Kəkix turna kəktə ünür yangkular
Tizilmix titir təg uqur yilkürər
75. Ular kux ünin tüzdi ündər ixin
Silig kīz okīr təg kəngül birmīxin
76. Ünin ətti kəklik külər katqura
Kīzīl aqzī kan təg kaxī kap kara
77. Kara qumquk ətti sīta tumxukīn
Üni oqlaqu kīz üni təg yakīn
78. Qiqəkliktə sandwaq ətər ming ünün
Okīr surī ibri tünün ham künün
79. Əlik külmiz oynar qiqəklər əzə
Sīqun muyqak aqnar yorīr tip kəzə
80. Kalīk kaxī tügdi kəzi yax saqar
Qiqək yazdī yüz kər külər katqurar
81. Bu ədtə azun əz əzingə bakīp
Küwənip səwinip ədingə bakīp
82. Ilətü manga aqtī dünya səzin
Ayur kərmədingmü bu hakan yüzin
83. Udīr ərding ərsə tur aq əmdi kəz
Əxitmədingərsə əxit mində səz
84. Tümən yilda bərü tul ərdim tulas

Bu tul tonī suqlup ərüng kədtin as

85. Bəzəndim bəgim boldī hakan uluq
Ətündün munu kolsa janīm yuluq

86. Bulīt kəkrədi urdī nəwbət tuqī
Yaxīn yaxnadī tartti hakan tuqī

87. Biri kīnda qīktī sunup il tutar
Biri küsi qawī azunka yətər

88. Azun tutti tawqaq uluq buqra han
Kutadsu atī birsü iki jihan

89. Ay din izzi dəwlətka nasir muir
Ay millətka taj ay xəriatka din

90. Bayat birdi barqa tiləmix tilək
Bayat ok bolu birsü arka yülək

91. Ay dünya jəmali uluqlukka kərk
Ay mülkətka nur ay yayīq kutka ərk

92. Bulu birdi əwrən ilig birdi taht
Tuta birsü təngri bu taht birlə baht

93. Azun tindī ornap bu hakan əzə
Anīn ītdī dünya tangukar tüzə

94. Əsirdin kəligli kalīk kuxlarī
Kayu ray-i hindi kayu kaysarī

95. Əgər atīn ündəp ünin türtüxüp
Küwənq birlə awnur səwinqkə tuxup

96. Bu türlüg qiqək yirdə munqa bədiz
Yazī taq kīr oprī yaxīl kək məngiz

97. Kayusī yīdī birlə tapnur tapuɋ
Kayu kərk məngiz birlə aqtī ƙapuɋ
98. Kayusī əlig sundī tütsüg tutar
Kayu büwkürər kin azun yīd ƙopar
99. Kayusī toɋardīn tutar ming tanguƙ
Kayusī batardīn tapuɋqī anuƙ
100. Tapuɋƙa kəlip ƙut ƙapuɋda turur
Kasuɋda turuɋlī tapuɋda turur
101. Bu yanglīɋ tapuɋƙa itindi azun
Yaqī boynī əgdi kətürdi əzün
102. Azunda qawī bɨrdī haƙan küsi
Kərüməgli kəzlərdə kitti usī
103. Azun inqkə təgdi tüzüldi tərü
Tərü birlə atīn ƙopurdī ərü
104. Aƙī surətin kim kərəyin tisə
Kəlip kərsü haƙan yüzini usa
105. Jəfasīz wəfalīɋ tiləsə ƙutun
Yüzi kər ƙilīnqī wəfa ol bütün
106. Asīɋ bolsa barqa əzüng yassīzīn
Bərü kəl tapuɋ ƙil kəngül bir īsīn
107. Tüzün ƙilƙī alqaƙ baɋīrsaƙ kəngül
Kərəyin tisə kəl munī kər amul
108. Ay ədgli ƙilīnq əslī ədgü uruɋ
Azun ƙalmasunī sizingsiz kuruɋ
109. Bayat birdi dəwlət ay tərkən ƙutī

Anīng xükri kil qu okip ming atī

110. Idi kiqki səz ol məsəldə kəlir
Ata ornī atī oqulka kalīr

111. Ata ornī kaldī atī ma bilə
Adīn ma takī bolsu ming ming ula

112. Talu nəng tanguk tuttī ming ming əlig
Munu kil tangukī kutadqu bilig

113. Olarnīng tangukī kəlir ham barīr
Məning bu tanguk boldī məngü kalīr

114. Nəqə tirsə dünya tükər alkinur
Bitisə kalīr səz azun təzginür

115. Kitabka bitindi bu hakan atī
Bu at məngü kaldī ay tərkən kutī

116. Ya rəb üstə dəwlət tükəl kil tilək
Kamuq ixtə bolqil sən arka yələk

117. Səwərin əsən tut yaqīsīn kətür
Səwinqin tolu tut sakīnqīn kotur

118. Yaqa tursu yaqmur yazīlsu qiqək
Kurīmux yīqaqtīn salīnsu küzək

119. Bolu birsü əwrən tuqī əwrilü
Kodī bolsu düxman baxī kawrilu

120. Yaqiz yir bakīr bolmaqīnqa kizīl
Ya otta qiqək ünməginqə yaxil

121. Tirilsüni tərkən kutī ming kutun
Yalīnsunī kərməz karakī otun

122. Takī ma nəgü ərsə arzu tilək
Bayat ok bolu birsü arka yülək
123. Səwinqin awīnqīn küwənqin ili
Axasu yaxasunī lukman yīlī

VII

TIL ƏRDƏMRN MUNIN ASIQIN YASIN AYUR

162. Ukuxka biligkə bu tīlmaqī til
Yaruttaqī ərni yorīk tilni bil
163. Kixig til aqīrlar bulur kut kixi
Kixig til uquzlar barīr ər baxī
164. Til arslan turur kər ixiktə yatur
Aya əwlig ər sak baxīngnī yiyür
165. Tilin əmgəmix ər nəgü tir əxit
Bu səz ixkə tutqil özüngə ix it
166. Mini əmgətür til idi ək təlim
Baxīm kəsməsüni kəsəyin tilim
167. Səzüngni küdəzgil baxīng barmasun
Tilingni küdəzgil tixing sīnmasun
168. Biliglig bilig birdi tilkə bīxīq
Aya til idisi küdəzgil baxīq
169. Əsənlik tiləsə sening bu özüng
Tilingdə qīkarma yaraqsīz səzüng

170. Bilip səzləsə səz biligkə sanur
Biligsiz səzi əz baxīnī yiyür
171. Əküx səzdə artuq asīq kərmədim
Yana səzləmixtə asīq tulmadīm
172. Əküx səzləmə səz birər səzlə az
Tümən səz tügünin bu bir səzdə yaz
173. Kixi səz bilə qoptī boldī məlik
Əküx səz baxīq yirkə qildī kəlik
174. Əküx səzləsə yangxadī tir bilig
Yana səzləməsə aqīn tir tilig
175. Qalī mundaq ərsə yorīq utru ur
Yorīq utru ursa kixig yoqlatur
176. Tilig kəd küdəzgil küdəzildi bax
Səzüngni qīsurqil uzatīldi yax
177. Til asqī təlim bar yasī ma əküx
Ara əgdilür til ara ming səküx
178. Qal mundaq ərsə bilip səzlə səz
Səzüng bolsu kəzsüz qaraquqa kəz
179. Biligsiz qaraqu turur bəlgülüg
Yorī ay biligsiz bilig al ülüg
180. Toquqlī əlür kər qalīr bəlgü səz
Səzüng ədgü səzlə əzüng əlgüsüz
181. Iki nəng bilə ər qarīmaz əzi
Bir ədgü kilinqī bir ədgü sözi
182. Kixi toqdī əldi səzi qaldī kər

Ɵzi bardī yalnguḳ atī ḳaldī kər

183. Tiriglik tiləsə ɵzüng ɵlməgü
Kilinqīng səzüng ədgü tut ay bügü

184. Tilig ɵgdüm anqa ara səktüküm
Tiləkim səz ərdi sanga yərdüküm

185. Kamuɋ səzni yīɋsa uḳux taplamaz
Kərək səzni səzlər kixi kizləməz

186. Səzüm oɋluma səzlədim mən tonga
Oɋul mində altīn manga nə təngə

187. Sanga səzlədim mən səzüm ay oɋul
Sanga birdi bu pənd ɵzüm ay oɋul

188. Kümüx ḳalsa altun məningdin sanga
Anī tutmaɋil sən bu səzkə təngə

189. Kümüx ixkə tutsa tükər alḳīnur
Səzüm ixkə tutsa kümüx ḳazɋanur

190. Kixidin kixikə ḳumuru səz ol
Kumaru səzüg tutsa asɋī yüz ol

L I

BILGƏ ALIMLƏR BIRLƏ KATILMAKNI AYUR

4341. Taḳī bir ḳutu bilgə alimlər ol
Olar ilmi həlḳḳa yaruttaqī yol

4342. Olarnī ḳatīɋ səw aɋīrla səzin

Biliglərin ögrən ökük ya azïn

4343. Bular ol yarar ya yaramazlarïq
Səqip adra tutqan kəni yol arïq

4344. Usa ilmi ögrən biligləri bil
Nəngin ədgülük qïl küdəz bəkrü til

4345. Bular ol haqïqat bu din tirgüki
Olar bilgi ol qïn xəriat kəki

4346. Yoq ərsə azunda bu alim bügü
Tikip ənməgəy ərdi yirdə yigü

4347. Olar ilmi boldï bodunqa yula
Yarusa yula tünlə azmaz yola

4348. Nəngingdə ülüg qïl süqig səz bilə
Ax iqgü yitürgil tapuq qïl külə

4349. Tilin irmə sərmə tuz ətmək yitür
Aqïr tut olarïq aqïrla kətür

4350. Əxit ilmi ixlət tilin songdama
Ya kïlkïn kïlïnqïn yawuz tip tımə

4351. Olardïn kərəki sanga ilmi ol
Kənilikkə yitsə ayu birsə yol

4352. Bular ol sürüg koyka ərkəq sanï
Koyuq baxlasa sürsə yolqa kəni

4353. Katïlqïl bularnïng bilə ədg üləx
Kutadqay sanga iki azun ulax

L II

OTAQILAR BIRLƏ KATILMAKNI AYUR

4354. Bularda basa ḳaq ḳutu bar adīn
Baḳa kərsə bilgi biligdə əngin
4355. Olarda birisi otaqī turur
Kamuq ig toqaḳa bu əmqi ərür
4356. Yimə ək kərəklig sanga bu kixi
Anīngsīz ongulmaz tiriglik ixi
4357. Tirig bolsa yalnguḳ yimə iglər ək
Igin əmqi kərsə otun əmlər ək
4358. Ig ol kər kixikə əlüm ḳoldaxī
Əlüm ol kixikə tiriglik tuxī
4359. Bularnī yimə ədgü tutqīl yaḳīn
Kərəklig kixi bu küdəzgil ḥaḳīn

L VI

XAIRLƏR BIRLƏ KATILMAKNI AYUR

4392. Basa kəldi xair bu səz tirgüqi
Kixig əggüqilər yimə yirgüqi
4393. Kiliqta yitigrək bularnīng tili
Yana kilda yinqkə ḥatīr yolī
4394. Batīq yinqkə səzlər uḳayīn tisə

Bulardin əxit səz uḳulqay basa

4395. Təngizkə kirür kərsə kənglün tükəl
Gühər yinqüya ḳut qiḳarur məsəl

4396. Olar əgsələr əgdi ilkə barir
Ḳali səksələr ati artap ḳalir

4397. Usa ədg ü tutqil bularni ḳadax
Bularning tilingə ilinmə adax

4398. Ḳali ədgü əgdi tiləsə əzüng
Bularni səwindür kəsildi səzüng

4399. Nəgü ḳolsa birgil bular ḳa tükəl
Bularning tilindin əzüng satqinal

LVII

TARIQIQILAR BIRLƏ ḲATILMAḲNI AYUR

4400. Tariqqi turur kər taḳi bir ḳutu
Kərəklig kixilər turur bu butu

4401. Bularning bilə sən ḳatil hərn ḳaril
Boquzdin singar sən saḳinqsiz tiril

4402. Kamuq təprənürkə bulardin asiq
Təzükə təgir yim iqimdin tatiq

4403. Təzü tin tokiqi aqip todquqi
Mungar boldi mungluq tirig bolquqi

4404. Sanga nə siziksiz kərək bu kixi
Itilsə anin ətrü boqzung ixi

4405. Bularnïng bilə mə qatïl ay qadax
Arïq bolqa boqzung halal bolqa ax
4406. Nəgü tir əxitgil saqïnuq baxï
Qamuq türlüg ixtin saqïnmïx kixi
4407. Kəni yol tutayïn tisə yinqkəlig
Boquzuq arïtqu ay qïlqï silig
4408. Saqïnuq bolayïn tisə bəlgülüg
Boquzqa əginkə halal bir ülüg
4409. Qïqay bolmayïn bay bolayïn tisə
Zina qïlma hərgiz qatïqlan usa
4410. Aqïrlïq bulayïn tisə sən özün
Fəsədqa qatïlma ay qïqï tüzün
4411. Fasad ol buzuqlï tüpüg yildïzïq
Fasəd ol buzuqlï bu ədgü ïzïq
4412. Fasaddïn kərər ol bulunmïx qutuq
Fəsad tamdurur ol udunmïx otuq
4413. Idi yaqxï aymïx qïlïnqï silig
Bilig birlə ixkə yətürmix əlig
4414. Fəsad təgrə turma yorïma yaquq
Fəsad kayda bolsa uquzluq anuq
4415. Fəsad birlə dəwlət turumaz qaqar
Qalï tursa tang yoq tünərqə qonuq
4416. Tarïqqï kixilər bolur əlgi king
Bayat birmixindin tutar kongli king
4417. Kamuq təprənigli tözü yir öngi

Yorïqli axï ol uquqli məngi

4418. Bularқa қatïlqïl қarïlqïl өzüng
Tilin yaқxï səzlə aquқ tut yüzüng

LVIII

SATIOIQILAR BIRLƏ KATILMAKNI AYUR

4419. Munïngda basasï satïqqï turur
Satïq birlə tïnmaz asïqqï turur

4420. Azun təzginürlər tirilgü tiləp
Өgi kəngli bütrü bayatқa ulap

4421. Olarқa қatïlqïl kəlix һan barïx
Nəgü kolsa birgil alïx һam birix

4422. Olarda bolur bu azun arzusï
Bodun kərki edrüm talu ədgüsi

4423. Toqardïn batarқa yorïp təzginür
Tiləmix tiləking sanga kəldürür

4424. Tümən tü aqïlar azun tangsuқï
Olarda bolur ay biliglig aқï

4425. Satïqqï yoқ ərsə azun kəzgüqi
Қaqan kədgəy ərding қara қïx iqi

4426. Hitay arқïxï kəssə arқïx toqï
kayun kəlgəy ərdi tümən tü aqï

4427. Satïqqï yorïmadï ərsə kəzip

Kəzün kim kərür ərdi yinqü tizip

4428. Saqa barsa mundaq bu yanglïq təlim
Uzun bolqa səz tip tirəldi tilim

4429. Bu yanglïq bolur bu satïqqï qamuq
Katïlqïl olarqa aquq tut qapuq

4430. Katïqlan olarïq idi ədgü tut
Səning atïng ədgüng yïraq barqa büt

4431. Bular ol azunda kər at iltgüqi
Isiz ədgü ərsə anï yadquqï

4432. Sanga az əküx nəng tərü qïlsalar
Yanut qïlqu ətrü səwinq bulsalar

4433. Asïq yasta yinqkə bolur qïlqlarï
Katïlsa munï kəd küdəzip yori

4434. Nəgü tir əxitgil azun kəzmix ər
Baxïnda kəqürmix təlim kərmix ər

4435. Azunda atïingnï yadayïn tisə
Umag ədgü tutqïl katïqlan usa

4436. Qawïqmaq tiləsə əzüng bəlgülüg
Satïqqïqa ədgü yanut kïl ülüg

4437. At ədgü tiləsə əzüng ay urï
Umag arkïxïq ədgü tutqïl yori

4438. Bu yanglïq katïlqïl satïqqï bilə
Tiril ədgü atïn səwinqin külə

LIX

IGDIXQILƏR BIRLƏ KATILMA KNI AYUR

4439. Munīngda basa ol bu igdixqilər
Kamuq yilkilarka bolur baxqilar
4440. Bütün qin bolurlar katī yok büki
Kisilərkə təgməz bularning yüki
4441. Yigü kədgü ningü at adqir sülük
Bulardin qikar ham yüdürgü kəlük
4442. Kimiz süt ya yüng yaq ya yoqrut kurut
Yadim ya kidiz hem ərəz əwkə tut
4443. Asiqliq kixilər bolur bu kutu
Bulariq yimə ədgü tut ay botu
4444. Katilqil karilqil yitür ham iqür
Kənilik əzələ tiriglik kəqür
4445. Nəgü kolsa birgil kərək bolsa al
Kəni kərdüm ux bu kutu bilməz al
4446. Bularda tiləmə tərü ya bilig
Yorikləri kingrü bolur ay silig
4447. Barka katilsa əzüngni tutun
Tərüsüz tokusuz bolurlar otun
4448. Tilin ədgü səzlə iximsinməgil
Basinqan bolurlar biligsiz qigil
4449. Idi yakxi aymix torü birgüqi
Bodun birlə katlip sinap bilgüqi

4450. Biligsizni artuq yaqin tutmaqu
Yaqin tutsa xəksiz qilur qilmaqu
4451. Taqi munda yaqxi ayur kər bilig
Bilig birlə ixkə təgürgü əlig
4452. Biligsizkə yaqma özüngni tutun
Özin tutquqi ər tirildi qutun
4453. Biligsiz kixidin yiraq tur təzə
Biligsiz səzi qilqi barqa otun
4454. Bu yanglīq bolur əmdi igdixqilər
Katilmaq tiləsə səzüm yolqilar
4455. Ayu birdim əmdi sanga bəlgülüg
Nəgü təg tirilgü alinqu ülüg

LX

UZLAR BIRLƏ KATILMAKNI AYUR

4456. Taqi bir qutusi bu uzlar turur
Tirilgü tiləp özkə uzluq qilur
4457. Kərəklig kixilər yimə bu sanga
Yaqin tut bulurīq tusulqay tonga
4459. Təmürqi ətükqi yana qirmaqi
Ya sirqi bədizqi yə oqqi yaqi
4459. Bu dünya itigi bulardin turur
Azunda tang ixlər bulardin torür
4460. Təlim bar bu yanglīq aysa səz üzar

Өzüng sən uқa bar ozüm səz üzər

4461. Bularnī bilə mə қatīl hәm қarīl
Səwinqür olarīq səwinqin tiril

4462. Ixing қilsalar tərk tirin təgrü bir
Yitürgil iqürgil axīn kingrü bir

4463. Ayīnglamasunlar sini halқ ara
Atīng artamasun munī kəd kərə

4464. Yimə yaқxi aymīx biliglig süzük
Bodunқa baqīrsaқ nə kəngli tüzük

4465. Tiriglik tiləmə at ədgü tilə
At ədgü kərək bu tiriglik bilə

4466. Өezüng əlgü ahir bu atīng қalir
Atīng ədgü bolsa tiriglik tatīr

4467. Kiming ati isiz bolup artasa
Angar yigrəki ol tirig turmasa

4468. Mün ol bu tiriglik tilə ədgü at
Isiz қilma ədgü kilīn məngü at

LXI

QIOIAYLAR BILRƏ KATILMAKNI AYUR

4469. Bularda basasi qi qaylar turur
Nəngin ədgülük kil iqür hәm yitür

1170. Duaqi tururlar sanga ay kadax
Idi ədgü nəng bu dua ay adax

4471. Olardīn tiləmə tawarīn yanut
Yanutī baat birgə ədgü ḳonut
4472. Bu ol ildə türlüg ḳatīlqu kixi
Sanga tüxsə ix ya olarḳa ixi
4473. Tərü bir ixində baqīrsaḳlīḳīn
Sanga bolqa barqa kixilər yaḳīn
4474. Өzüng bolqa iki azun ədgüsi
Atīng ədgü bolqay yadīlqay küsi

سۆزلۈك

1. alqaḳ	107	كەمتەر، كىچىك پېئىل
2. arḳix	68	(1) سودىگەر، كارۋان؛ (2) ئەلچى
3. as	84	(1) ئاغمىخان؛ (2) ئاغمىخان تېرىسى
4. asīqqī	4419	پايدا يەتكۈزگۈچى
5. asīq tul-	171	پايدا كۆرمەك، نەپ ئالماق
6. aw(ī)n-	95	شادلانماق، (كۆڭۈل) يايرىماق
7. awīnq	123	شادلىق، غەم-قايغۇسىز
8. ayīngla-	4463	ئابرويىنى چۈشۈرمەك
9. aqīn	174	گاچىلىكىچ
10. aki	104	سېخىي، مەرد، قولى ئوچۇق
11. batīq	4394	(1) پاتقاق؛ (2) پەس، ئويمان
12. botu(~butu)	4443	ئەزىز، ھۆرمەتلىك
13. bügü (~bogü)	183	دانا، دانىشمەن، ئالدى بىلەن
14. bük	4440	سىر

15. büwkür -	98	(پۇراق) تارقاتماق
16. fəsat	4410	پىتنە-پاسات
17. hatir yoli	4393	پىكىر قىلىش يولى، تەپەككۇر يولى
18. ibri süri	78	ئىبرى سۈرىسى
19. igdixqi	4439	چارۋىچى
20. iltgüqi	4431	توشىغۇچى
21. ilət -	82	پىتەكلىمەك، ئىلىپ بارماق
22. ir -	4350	(سۆزنى) يىرماق
23. īrīnqīq	65	(1) ئىرىنچەك؛ (2) كۆرۈمسىز
24. it -	64	تولماق
25. itig	4459	زىننەت
26. itin -	69	ياسانماق، بېزەتمەك
27. itin -	101	ئىنتىلمەك، ھازىرلانماق
28. ixit -	165	دەستۇر قىلماق
29. ixkə tut -	165	ئەملكە ئاشۇرماق
30. izzi	89	ئىززەتلىك
31. jihan	88	جاھان، ئالەم
32. kafur	64	(1) كاپۇر (دورا نامى)؛ (2) قار
33. kin	71	ئىپار، پۇراق
34. kəkix	74	كۆكىش (قۇش نامى)
35. kəlik	173	سايە
36. küdən -	168	قوغدىماق، ساقلىماق، مۇھاپىزەت قىلماق
37. küzək	118	تۇس، رەڭ، گۈل، چېچەك
38. küsi qawī	87	ئاتاق-ئابرويى، شان-شۆھرىتى

39. küwən -	81	قاتلانماق
40. küwənq	123	شادلىق، خۇشاللىق
41. lukman yili	123	مەككۇ، ئۇزۇن
42. munluq	4403	نېھتىياج، ھاجەت
43. məlik	173	پادىشاھ
44. mülkət	91	مىللەت
45. mün	4468	بايلىق، مەبلەغ
46. nasirmuin	89	ياشپاناھ بولغۇچى
47. nəwbət	86	نۆۋكەر، قاراۋۇل
48. ongul -	4357	(ئىش) ئوڭغا تارتماق، يۇرۇشمەك
49. oprī	69	ئويمان
50. otaqī	4356	تېۋىپ
51. qawīkmak	4436	شۆھرەت، ئابروي
52. rab	116	ئاللا، خۇدا
53. rayī hindi	94	ھىندى مەملىكتى
54. saba	71	سابا، يۇمشاق شامال
55. satqīn		باھا
56. saka	4428	تاغ ئېتىكى
57. sakīnuk	4406	لىللا، ساپ دىل
58. silig kīz	75	ئىپپەتلىك قىز
59. songda -	4351	ئارقىسىغا كىرىۋالماق، پېيىغا چۈشمەك، پايلاپ يۇرمەك
60. səwər	117	سۆيۇملۇك
61. sülük adqīr	1111	جەڭ ئايغىرى
62. sīt -	77	(تۇمشۇقىنى) سوزماق

63. siqun muyqak	79	بۇغا-مارال
64. tang ix	4459	مۆجىزە
65. tanguk	93	تاك قالارلىق
66. tirəl -	4428	سۆزنى توختاتماق
67. titir	74	كارۋان
68. tonan -	67	تون كەيمەك
69. tonga tusul -	4457	پايدا يەتمەك
70. torku	58	يىپەك
71. toqar	63	كۇن چىقىش
72. tu -(~to -)	72	توسماق
73. tulas	84	تۇل خوتۇن
74. təgri	4462	نېسىۋە، ھەق
75. təprən -	4402	تەۋرەنمەك، تىرىكچىلىك قىلماق
76. tərk	4462	تېز، ئۆز ۋاقتىدا
77. tərkən	109	خان، پادىشاھ، ھۆكۈمدار
78. təxən -	69	تۆشەنمەك، قاپلىماق
79. təzü	4403	بارلىق، ھەممە
80. tümən tü	70	تۈمەن-تۈرلۈك
81. tütsüg	98	شام، ئىسرىق
82. tilmaq	162	تىلماچ، تەرجىمان
83. u	102	ئۈيقۇ
84. uqtmak	63	چەننەت
85. uquzla -	163	خورلىماق، كەمسىتمەك
86. uri	1137	بىكىت
87. usa	4344	تەشنالىق بىلەن

88. utru ur -	175	ماهىرلىق قىلماق
89. uz	4456	ھۇنەرۋەن
90. yadīm	4442	تۆشەك، پالاز
91. yanut	4436	قايتۇرۇش، يانداۋرۇش
92. yangkula -	74	ياڭراتماق
93. yaxīk	66	قۇياش، كۈن
94. yayīq	91	كەك
95. yazīl -	70	ئېچىلماق، يېيىلماق
96. yigü	4346	ئاشلىق، يېمەكلىك
97. yilkür -	74	ئۇچماق، پەرۋاز قىلماق
98. yipün	67	سۆسىن، بىنەپشەرەك
99. yitig	4393	ئۆتكۈر، ئىتتىك
100. yorīk	175	راۋان
101. yoklat -	175	يۇقىرىلاتماق، ئۆرلەتمەك
102. yula	4347	مەشئەل، يۇلا
103. yerd- (yürd-)	184	ئىزاھلىماق، چۈشەندۈرمەك
104. yüdürgü kesük	4441	يۈك ئارتىدىغان كولۇك (مالىلار)
105. karanfil	71	قەلەمپۇر
106. kara qumquk	77	قارا قۇشقاچ
107. karaqu	178	قارغۇ
108. karīl -	4401	ئارىلاشماق، مۇناسىۋەت قىلماق
109. katqur -	76	قاقاقلىماق
110. kaxī	69	يوتا، دۆڭلۈك
111. kayu	73	قايسى، بىر قسمى

112. qaqila -	73	قاقىلدىماق
113. qoli	69	ۋادا
114. qonut	4471	پاناھ جاي، ماكان
115. qutadu	88	بەختكە ئېرىشمەك
116. qutu	4341	قاتلام، تەبىقە، خىل
117. ququ	72	ئاققۇ
118. qil qaliq	72	قىل ئاسمان
119. qirmaqi	4458	ياغاچچى
120. qisur -	176	قىسقارتىلماق
121. əd	68	تاۋار-دۇردۇن، مال
122. əlik külmüz	79	تاغ ئۆچكىلىرى
123. ərəz	4442	بىسات
124. əsir	94	ئاسمان، ئالەم
125. əsə	63	شامال
126. əwlig	164	ئۆيلۈك
127. əwran	92	ئاسمان، پەلەك، تەڭرى
128. ədrüm	4422	خىل كىشىلەر، ئېسىللار
129. əgi kəngli	4420	ئەس-يادى، پىكىر-خىيالى
130. əmək	4435	سەپەر قىلغۇچى، يول يۈرگۈچى،
		ئۆمەك
131. ərk	91	(ئاتنىڭ) نۇقتىسى، يۈگەن
132. ət -	76	سايرىماق
133. ülüg	179	ئۈلۈش، تېگىشلىك
134. ünin türtüx -	95	ئۈننىڭ قاتتىق چىقارماق
135. ïsï	106	قىزغىن، ئىسسىق

خاس ئىسىملار

1. Balīk kudrukī	66	بېلىق قۇيرۇقى (يۇلتۇز نامى)
2. Tawqaq	68	تاۋغاچ (ئوتتۇرا جۇڭگونى كۆرسىتىدۇ)
3. Tawqaq Uluq Baqra han		تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان (ئادەم ئىسمى)
4. kaysarī	94	قايسارى (رىم خاقانى)
5. kozī burnī	66	قوزى بۇرنى (يۇلتۇز نامى)

ئىزاھ

1. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇبلىك»:

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھايات توغرىسىدا ھازىرغىچە تېخى پىتەرلىك مەلۇمات يوق. «قۇتادغۇبلىك» دىكى بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ مىلادى 1019-يىللىرى ئەتراپىدا قۇز ئوردۇ (بالاساغۇن)دا تۇغۇلغان، كېيىن قەشقەرگە كېلىپ بىلىم تەھسىل قىلغان. شۇنداقلا دۆلەت ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلغان. 50 يېشىدا، يەنى ھىجرىيە 462-يىلى (مىلادى 1069 — 1070-يىللىرى) قەشقەردە «قۇتادغۇبلىك»نى يېزىپ قاراخانىيلار خانى بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان. جۇملىدىن خاندىن "خاس ھاجىپ" (ئوردا ۋەزىرى) ئۇنۋانى ئالغان.

«قۇتادغۇبلىك» دىن مەلۇمكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىرلا بولۇپ قالماستىن، بۇيۇك مۇتەپەككۇر، يېتۇك پەيلاسوپ، ئالىم، شۇنداقلا يارامليق دۆلەت ئەربابىدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ زور ھەجملىك (13 مىڭ مسرادىن ئوشۇق) ئەسىرىدە قانداق قىلغاندا «قۇتادغۇبىلىك — بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم» نى ئىگىلىگىلى بولىدۇ، دېگەن تۈگۈننى كۈن تۇغدى (خان)، ئاي تولدى (ۋەزىر)، ئۆگدۈلمىش، ئودغۇرمىشتىن ئىبارەت تۆت شەخسنىڭ شېئىرىي دىئالوگى ۋە مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئارقىلىق ئاروۇز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە، ساپ تۈرك ئۇيغۇر تىلىدا 18 ئايدا يۇقىرى بەدئىي ئۇسلۇب بىلەن يېشىپ بەرگەن. بۇ تېما ئەينى زامان ئۇچۇن ناھايىتى ئىلغار تېما ئىدى.

ھازىر «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۇچ خىل قولىيازما نۇسخىسى ساقلانماقتا. بىرىنچىسى، 1438-يىلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ھىراتتا كۆچۈرۈلگەن ھىرات (ياكى ۋېينا) نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر ئاۋستىرىيەنىڭ ۋېينا شەھىرىدىكى دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلانماقتا؛ ئىككىنچىسى، XIV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئەرەب يېزىقى بىلەن قاھىرەدە كۆچۈرۈلگەن قاھىرە (ياكى مىسىر) نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر قاھىرەدە ساقلانماقتا. ئۇچىنچىسى، تەخمىنەن XI ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېزىقى بىلەن نەمەنگاندا كۆچۈرۈلگەن نەمەنگان (ياكى پەرغانە) نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ شەرقشۇناسلىق ئىلمىي ئورنىدا ساقلانماقتا.

XIX ئەسىردىن كېيىن، ۋېنگرىيەلىك ۋامبرىي، روسىيەلىك رادلوف، تۈركىيەلىك رەشت راخمانى ئارات قاتارلىق ئالىملار بۇ ئەسەرنى تەتقىق قىلدى ۋە مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلدى. 1979-يىلى مەكتەپىمىزدىن گېك شىمىن، ۋېي سۇيىلار بۇ ئەسەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىنى نەشر قىلدۇردى (بەزى بابلار تەرجىمە قىلىنمىغان).

2. «قۇتادغۇبىلىك» 66 bali k kudri qi : بالىق (بېلىق) يۇلتۇزىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنە "ھۇت" دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ ھەر يىلى 2-ئايىنىڭ 22-كۈنىدىن 3-ئايىنىڭ 21-كۈنىگىچە شەرق تەرەپتىن كۆرۈلىدۇ.

3. «قوتادغوبلىك» 66 kœzī burnī: قوي يولتوزى (ياكى قوزى يولتوزى)نى كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنە «ھەمەل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ھەر يىلى 3-ئاينىڭ 22-كۈنىدىن 4-ئاينىڭ 21-كۈنىگىچە شەرقتىن كۆرۈلىدۇ. kœzi bali k kudri qi كۆرۈلىدىغان چاغ قىسقىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە، burnī كۆرۈلىدىغان چاغ باھارنىڭ باشلانغانِ مەزگىلىگە توغرا كەلگەچكە، شائىر بۇ يەردە "قىش كېتىپ باھار كەلدى" دېگەن ئۇقۇمنى bali k k udrīqīdīn kœzī burnī q a دەپ كىنايە سەنئىتى بىلەن ئىپادىلىگەن.

4. «قوتادغوبلىك» 78 irbi suri: داۋۇت پەيغەمبەرنىڭ مۇقام بىلەن ئوقىغان سۇرىلىرى.

5. «قوتادغوبلىك» 108 kalmasunī: بۇ سۆز شەكلىدىكى ī(~i) ھېچقانداق گراماتىكىلىق ئۇقۇم بەرمەيدۇ، پەقەت شېئىردىكى بوغۇم ۋە تۇراق تەلىپىدىن قوشۇلغان. شۇڭا kalmasunīنى "قالمسۇن" دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ. 121، 123، 166 بېيىتلاردىكى tirilsunī yalīnsunī ، yaxasunī ، kəsməsuni قاتارلىق سۆز شەكىللىرىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق.

6. «قوتادغوبلىك» 123 lu kman yili: لوقمان رىۋايەتلەردىكى مەشھۇر تىۋىپ بولۇپ، ئۇ ناھايىتى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنمىش. lu kman yili ۋاقتىنىڭ ناھايىتى ئۇزاقلىقىغا تەقلىد قىلىنغان. شۇڭا lu kman yili نى "مەڭگۈ، ئۇزۇن" دېگەن مەنىدە چۈشىنىش كېرەك.

قەدىمكى تۈرك يېزىقى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

قەدىمكى تۈرك يېزىقى قەدىمكى تۈرك خانلىقىنىڭ ئالدى-كەينىدىن تارتىپ تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر تەرىپىدىن قوللىنىلغان يېزىقنى كۆرسىتىدۇ. ھازىر بۇ يېزىق تۈرلۈك ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، بەزىلەر بۇ يېزىقتا پۈتۈلگەن مەڭگۈ تاشلارنىڭ كۆپى ھازىرغىچە مۇڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇرقۇن دەرياسى ۋە سىبىرىيىدىكى يەنسەي دەرياسى ۋادىلىرىدىن تېپىلغىنىغا ئاساسەن ئۇنى ئۇرقۇن يېزىقى، يەنسەي يېزىقى، ئۇرقۇن-يەنسەي يېزىقى دەپ ئاتىسا، بەزىلەر بۇ يېزىقنىڭ شەكلى قەدىمكى شىمالىي ياۋروپادا قوللىنىلغان رۇنىك يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىغا قاراپ ئۇنى رونىك يېزىقى ياكى تۈرك-رونىك يېزىقى دەپمۇ ئاتايدۇ.

بۇ يېزىق 38 دىن 40 قىچە بولغان بەلگىدىن تەركىب تاپقان (بەزى بەلگىلەرنىڭ ۋاريانتلىرىنى قوشقاندا بەلگە سانى 100 گە يېتىدۇ). بۇ يېزىقنىڭ تۈرى ئۇستىدىمۇ ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت، بەزىلەر ئۇنى ئېلىپبەلىك يېزىق بىلەن بوغۇملۇق يېزىقنىڭ ئارىلاشما شەكلى دەپ قارىسا، بەزىلەر ساپ ئېلىپبەلىك، ياكى ساپ بوغۇملۇق يېزىق دەپ ھېسابلايدۇ. بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزچە، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا گەرچە بوغۇملۇق يېزىقنىڭ قىسمەن تەركىبلىرى بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭدا ئېلىپبەلىك يېزىقنىڭ

خۇسۇسىيىتى مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ.

ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىي قىسمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چاغلىرىدىلا (ئەمەلىيەتتە تۇرك خانلىقى دەۋرىدىلا) بۇ پىزىقنى قوللانغان.

بۇ پىزىقتا پىزىلغان يادىكارلىقلارنىڭ كۆپى مەڭگۈ تاشلاردىن ئىبارەت بولۇپ، قوليازمىلار كۆپ ئەمەس.

بۇ پىزىق ئارامى پىزىقىنىڭ ئىرماش شەكلىنى مەنبە قىلغان بولۇپ، ئۇششلىتىش داۋامىدا ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلگەن، پىڭى بەلگىلەر قوشۇلغان.

قەدىمگى تۈرك يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

No	ھەرىپلەر	ئۆتكۈنچى	No	ھەرىپلەر	ئۆتكۈنچى
1	𐰀	a, ä	21	𐰱	t¹
2	𐰃	ı, i	22	𐰲	t²
3	𐰆	o, u	23	𐰴	y¹
4	𐰇	ö, ü	24	𐰵	y²
5	𐰉 (𐰋)	č	25	𐰚	ök, ük, k, kö, kü
6	𐰍 (𐰏)	č²	26	𐰞 (R)	ek, ük, k, ke, kü
7	𐰑 (𐰓)	d'	27	𐰠 (D)	ik, ki, k
8	𐰔	d²	28	𐰣	iq
9	𐰖 (𐰗)	ä	29	𐰤	q
10	𐰕 (𐰘)	ə	30	𐰢	m
11	𐰙	g	31	𐰨	ny (n)
12	𐰜 (𐰝)	k	32	𐰩	nə
13	𐰡	l'	33	𐰪	p
14	𐰫	l²	34	𐰸	x
15	𐰯	n'	35	𐰽 (𐰾)	z
16	𐰭 (𐰮)	n²	36	𐰺	lt
17	𐰣	r'	37	𐰼	nq
18	𐰴	r²	38	𐰻 (⊙)	nt
19	𐰲	s'	39	𐰿	ax
20	𐰽	s²	40	𐱁	bax

قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئاساسلىق ئىملا قائىدىسى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى:

(1) قەدىمكى تۈرك (ياكى تۈرك-يەنسەي، تۈرك-رونىك، ئۇيغۇر-يەنسەي) يېزىقىدا تۆت بەلگە ئارقىلىق قەدىمكى تۈرك (ياكى ئۇيغۇر) تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش ئىپادىلەنگەن: 𐰀 بەلگىسى a، 𐰃 بەلگىسى ā، 𐰄 بەلگىسى i، 𐰆 بەلگىسى ī، 𐰇 بەلگىسى o، 𐰉 بەلگىسى u، 𐰋 بەلگىسى e، 𐰍 بەلگىسى ü.

(2) سۆز بېشى ۋە بىرىنچى بوغۇمدىكى ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كەلگەن a، ə يېزىقتا ئومۇمەن ئىپادىلەنمىگەن. مەسىلەن، 𐰉𐰍𐰠 (t¹) — at، 𐰉𐰍𐰣 (t²) — ət — ئەت، گۆش، 𐰚𐰍 (l¹) — al — ئالماق، 𐰚𐰍𐰣 — əl — ئات، 𐰚𐰍𐰠 (l²) Y — ئەل، يۇرت قاتارلىقلار. a، ə سۆز ئاخىرىدا كەلگەن يېزىقتا ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، 𐰴𐰍𐰼 (kra) — kara — قارا، 𐰉𐰆𐰴𐰍 (tmqa) — tamqa — تامغا قاتارلىقلار.

(3) سوزۇق تاۋۇش ī، i ۋە o، u، e، ü لەر سۆز بېشى ۋە بىرىنچى بوغۇمدا كەلگەندە، يېزىقتا ئومۇمەن ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن، — ītti — 𐰆𐰉𐰆 (itti) ئەۋەتتى، 𐰃𐰴𐰍 (idk) — idūk — مۇقەددەس، oqlum — 𐰇𐰴𐰚 (oqlm) ئوغلۇم، 𐰆𐰴𐰣 (iqn) — üqün — ئۈچۈن قاتارلىقلار، سوزۇق تاۋۇش o، u باشقا o، u ئۇزۇق تاۋۇش بىلەن (𐰇 ، 𐰍) نىڭ ئالدى، كەينىدە كەلگەندە، يېزىقتا كۆپىنچە ئىپادىلەنمىگەن. قوشۇمچىلاردا

u، ü لار كۆپىنچە ئىپادىلەنمىگەن.

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

(1) قەدىمكى تۈرك-يەنسەي يېزىقىدا b، d، l، n، r، s، t، y دىن ئىبارەت سەككىز ئۇزۇك تاۋۇش يېزىقتا ئايرىم-ئايرىم ئىككىدىن ھەرپ بەلگىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇلاردىن بىر يۇرۇشى قاتتىق (يەنى تىل كەينى) سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كەلگەن. يەنە بىر يۇرۇشى يۇمشاق (يەنى تىل ئالدى) سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كەلگەن.

(2) 𐰴 ، 𐰺 (k ، q) لار پەقەت تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كەلگەن. 𐰓 ، 𐰺 (k ، g) لار بولسا، پەقەت تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كەلگەن.

(3) 𐰢 ، 𐰣 ، 𐰽 دىن ئىبارەت ئۈچ بەلگە nt، lt، nq تىن ئىبارەت ئۈچ قوشما ئۇزۇك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلغان.

(4) 𐰆 (k) o، u نىڭ ئالدى-كەينىدىلا كەلگەن، 𐰇 (g) ө ، ü نىڭ ئالدى-كەينىدىلا كەلگەن، 𐰴 (k) نىڭ ئالدى-كەينىدىلا كەلگەن.

(5) D (قاتتىق y) a، o، u لارنىڭ ئالدىدىلا قوللىنىلغان، سۆز ئاخىرىدا بولسا، ئۇ كۆپىنچە ay دېگەن تاۋۇش بىرىكمىسىنى كۆرسىتىپ كەلگەن.

(6) تۈرك-يەنسەي يېزىقىدا كەينى-كەينىدىن ئەكرارلانغان ئوخشاش ئۇزۇك تاۋۇش ئۇچۇن پەقەت بىرلا بەلگە قوللىنىلغان. مەسىلەن، — itti - 𐰃𐰍𐰃 (iti) ئەۋەتتى.

تۈرك-يەنسەي يېزىقى ئومۇمەن ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلغان، لېكىن ئايرىم مەڭگۈ تاشلاردا سولدىن ئوڭغا، ياكى بىر قۇر ئوڭدىن سولغا

یەنە بىر قۇر سولدىن ئوڭغا يېزىلغان ئەھۋاللارمۇ بولغان. سۆزلەر ئومۇمەن (:) بەلگىسى ئارقىلىق ئايرىلغان، ئايرىم يادنكارلىقلاردا ~ بەلگىسىمۇ ئايرىش بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىلغان.

ئوقوقوش مەشقى ئۈچۈن

(10) [illegible]

(11) [illegible]

(12) [illegible]

(13) [illegible]

(14) [illegible]

(15) [illegible]

(16) [illegible]

قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر يادىكارلىقلار

ئىرق بىشىگ

(پالنامە)

1. tənsimən yarīn kiqə altun ögin üzə olturupan məngiləyürmən, anqa bilinglər, ədgü ol.

2. ala atlīq yol təngrimən, yarīn kiqə əxürmən, utru əki aylīq kixi

3. oqlīn sokuxmīx, kixi korkmīx, korkma timix, kut bərgəymən timix, anqa biling, ədgü ol.

4. altun kanatlīq talīm kara kuxman, tanīm tüsi takī tükəməzkən, taluyda yatīpan tapladukīmin

5. tutarmən, səbdükimin yiyürmən, andaq küqlügmən. anqa bilinglər, ədgü ol.

6. ərüng əsri toqan kuxmən, qīrtan īqaq üzə olurupan məngiləyürmən.

7. anqa bilinglər. bəg ər yontingaru barmīx, ok bisi kulunlumīx, altun tuyuqluq

8. adqīrlīk yaraqay, təbəsingərü barmīx, ərüng ingəni botulamīx, altun budluq buqralīk yaraqay, əbingərü kəlm

9. ix üqünq kunquyī urīlanmīx, bəglik yaraqay tir. məngilig bəg ər ərmix, ayīq ədgü ol.

10. adīqlī tonguzlī art üzə sokuxmīx ərmix, adīqīn karnī yarīlmīx,

11. tonguzun azīqī sīnmīx tir. anqa biling yablak ol. ər tərkləyü kəlir, ədgü səz.

12. sab əlti kəlir, anqa bilinglər ədgü ol. altun baxlīq yīlanmən,

13. altun kuruqsakīmīn kīlīqīn kəsipən ezüm yolīntīn, baxīmīn yol əbintin tir. anqa bilinglər, yablak ol.

14. uluq əb ertənmix, katīnga təgi kalmaduk, bəkingə təgi kodmaduk tir, anqa bilinglər, yablak ol.

15. əsin'gən barsmən ka mux ara baxīm, andaq alpmən, ərdəmligmən, anqa bilinglər.

16. sarīq atlīq sabqī, yazīq atlīq yalabaq ədgü səz sab əlti kəlir tir. anqa biling, yig ədgü ol.

17. ər abka barmīx, taqda kammīx təngridə ərklig tir. anqa bilinglər, yabīz ol.

18. təngrilig kurtqa yurtda kalmīx, yanglīq kamīq bulungīn yalqayu tirilmix, el ümdə ozmīx tir.

19. anqa bilinglər. kuzqunuq īqaqka bamīx, katīqtī ba, ədgüti ba tir, anqa bilinglər.

20. üzə tuman turdī, asra toz turdī, kux oqlī uqa aztī.

21. kiyik oqlï y ügürü aztï, kixi oqlï yoriyu aztï, yana tängri qutïnta üqünq yïltä qop äsän tükäl

22. körüxmix, qop ögirär säbinür tir, anqa bilinglär, ädgü ol.

23. turuq at sämirti, yirin öpän yügürü bamïs, utru yärdä

24. oqrï soquxup tutupän minmix, yilingä qudursuqïnga tägi yaqrïpan qamxayu umatïn turur tir. anqa biling, yablaq ol.

25. özlük at öng yirdä arïp ongup turu qalmïx, tängri küqingä taq üzä yol sub körüpän, yïx üzä

26. yax ot körüpäm yorïyu barïpan sub iqipän yax yipän, ölümdä ozmïx tir, anqa bilinglär, ädgü ol.

27. käräkü iqi nätäg ol, tügünüki nätäg ol, közünüki nätäg körüklüg

28. ol, ägni nätäg ädgü ol, baqïxï nätäg bar ol tir. anqa bilinglär, ayïq ädgü ol.

29. aq at qarxïsïn uq boluqta talulapan aqanqa ötügkä ïdmïx tir. qorqma, ädgüti ötün, ayïnma,

30. ädgüti yalbar tir. anqa biling, ädgü ol. titir buq ramän, örüng

31. köpükümin saqarmän, üzä tängrikä tägir, asra yirkä kirür tir. udïqmaq

32. odquru, yatïqlïq turquru yorïyurmän, andaq küqlügmän . anqa bilinglär, ädgü ol. qara öpgük yïl yaru-

33. mazkən tədi, ədməng, kərməng, ürkitting tir, anqa biling. uzun tonluq küzün'güsin

34. kəlkə iqqinmix, yarïn yangrayur, kiqə kəngrənür tir. anqa bilinglər, mungluq ol, yablak ol.

35. oqlan kəkük təzkin bultï, quk ting kutluq bolzun tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

36. təglük kulun irkək yon (d) da əmig tiləyür, kün ortu yütürük, tün orut kanta nəgüdə

37. bolqay ol tir, anqa bilinglər, yabïz ol. əki ədüzüg bir bukasïqa

38. kəlmix, kamxayu umatïn turur tir. anqa biling, yablak ol. tang tanglardï, udu yir

39. yarudï, udu kün toqdï, kamaq üzə yaruk boltï tir, anqa biling, ədgü ol.

40. bay ər koyï ürküpən barmïx, bərikə sokuxmïx, bəri aqzï əmsimix.

41. əsən tükəl bolmïx tir, anqa bilinglər, ədgü ol. kan olurupan ordu yap -

42. mïx, ili turmix, tərt bulungtakï ədgüsi uyurï tirilipən məngiləyür

43. bədizləyür tır. anqa bılınglər, ədgü ol. oyma ər oqlunïn kixisin tutuq urupan, üsïq oyuq alp

44. barmïx, oqlïn kixisin utuzmaduk , yana tokuzon bəx koy utmïx.

45. oqlï yutuzï kop ögürər tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

qiqay ər oqli kazqanqka

46. barmix ,yolu yaramix, egirə səbinü kəlir tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

47. bars kiyik əngkə məngkə barmix, əngin məngin bulmix bolupan, uyasing ar egirə səbinü

48. kəlir tir. anqa biling, ədgü ol. bir tabil ku yüz bolti, yüz tabil ku ming bolti, ming

49. tabil ku tümən bolti tir. anqa bilinglər, asiq bar, ədgü ol.

50. kidizig sub ka suu kmix, ta ki ur, kati qti ba tir. anqa bilinglər, yabla k ol.

51. kan sükə barmix, yaqiq sanqmix, kəqürü konturu kəlir, əzi süsi egirə səbinü ordusingaru

52. kəlir tir, anqa bilinglər, ədgü ol. ər sükə barmis, yolta ati

53. armix,ər koqu kuxka sokuxmix, koqu kux kanatinga urup anin k a liyu baripan egingə k a nginga təgürmix, egü

54. kangi egirər səbinur tir, anqa bilinglər, ədgü ol. ekük atliq egrünqüng yok,

55. kobi atliq korkinqin (g) yok, uqruqluq kutung yok tir. anqa bilinglər, ayiq yabla k ol.

56. bir kari ekü züg bilin biqə komursqa yimix, kamxayu umatin turur tir. anqa bilinglər, yabla k ol.

57. kamix ara kalmix, təngri unamadu k abinqu katun

bolzun tir. anqa bilinglər, ədgü ol.

58. atīq tərtrü kixəmix, kamxayu umatīn turur tir, anqa bilinglər,

59. yablak ol. talīm urī yarīnqa yasīqīn yalīm kayaq yara urupan yalngusun

60. yorīyur tir, andaq alp ərmix. anqa bilinglər, ədgü ol. ərüng əsri ingək boz-

61. aqulaqī bolmix, əlgəymən timix, ərüng əsri irkək bozaqu kəlürmix, īdukluk yaraqay, əlümdə ozmīx

62. tir, anqa biling, ədgü ol. uzun tonluq idixin aya kīn

63. kodupan barmix, yana ədgüti sakīnmix, idiximtə aya kīmta əngi kanqa barīr mən tir, yana kəlmix, idixin aya kīn əsən tükəl

64. bulmīx, əginər səbinür tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

65. toqan ügüz kuxī kuxlayu barmīx, utru talīm kara kux kopupan barmīx tir, anqa bilikglər, yawlak ol.

66. toqan kux təngridin koddī, tabīsqan tipən kapmīx, toqan kux

67. tīrīngkī suqulumīx, yana titinmix, toqan kuxun tīrīngakī əgüxüpən kalīyu barmīx, tabīxqan tərisi

68. əngüxüpən yügürü barmīx, andaq tir. anqa biliglər, yabīz ol. kiyik oqlimən, otsuz

69. susuz kaltī, uyīn nəqük yorīyīn tīr, anqa bilinglər,

yabīz ol.

70. təbə titigkə tüxmix, basīnu yimix, özin tilkü yimix tir, anqa bilinglər yablaq ol.

71. ər ömələyü barmīx, təngrikə soquxmīx, qut qolmīx, qut

72. birmix, aqīlingta yilqīng bolzun, özüng uzun bolzun timix, anqa bilinglər, ədgü ol.

73. qara yol təngrimən, sīnuqīngin səpərmən, üzükingin ulayurmən, ilig itmixmən

74. ədgüsi bolzun tir. anqa bilinglər. bars kiyik ənglәyü mənglәyü barmīx, ortu yirdə maqaqa soq -

75. uxnīx, əsri maqa yalīm qayaqa önüp barmīx, ölümtə ozmīx, ölümtə ozupan ögirə səbinü yorīyur

76. tir, anqa biling, ədgü ol. tīq at qudruqīn tügüp

77. tigrət, yazīq qodī, yadr at toquz qat üqürgüng topu uluq anqa təritzun tir, anqa bilinglər, yabīlaq ol.

78. talīm qara quxmən, yaxīl qaya yaylaqīm, kīzīl qaya

79. kīxlaqīm, ol taqda turupan məngiləyürmən, anqa bilinglər. ər bosuxluq, təngri bulītliq

80. boltī, ara kün toqmīx, busanq ara məngi kəlmix tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

81. boz bulīt yorīdī, bodun üzə yaqdī, qara bulīt yorīdī, qamīq üzə yaqdī, tarīq bixdi,

82. yax ot ondi, yilkika kixikə ədgü boltī tir. anqa bilinglər, ədgü ol.

83. qul sabī bəgingərü ətünür. quzqun sabī təngrigərü yalbarur. üzə təngri əxidti

84. asra kixi bilti tir. anqa biling, ədgü ol. alp ər oqlī sükə barm -

85. īx, sü yirintə əriklig sabqī türtmix tir, əbingərü kəlsər, özi atanmix, ögrünqülüg atī yitiglik

86. kəlir tir, anqa bilinglər, ayiq ədgü. ögringə qutluq adqīrmən, yaqak īqaq yaylaqīm, quxluq

87. īqaq qīxlaqīm, anda turupan məngiləyürmən tir, anqa bilinglər, ədgü ol. qanqī ölmix, kəngəki

88. tongmīx qanqī nəlük ölgəy, bəglig ol, kənəki nəlük tongqay ol, künəxkə olurur ol. anqa

89. bilinglər, bu irk baxinta az əmgəki bar, kin yana ədgü bolur. oqlī ögintə qangīnta

90. əbkələpən təzipən barmix, yana sak ī nmīx, kəlmix, ögüm ətin alayīn, qangīm sabīn tinglayīn

91. tip kəlmix tir. anqa bilinglər, ədgü ol. yilka təgmixig yīdītmayīn, aylka təgmixig artatmayīn, ədgüsi

92. bolsun tir. anqa bilinglər, ədgü ol. tokuz aralī sī qun kiyik -

93. mən, bədız tız üzə önüpən müngrəyürmən, üzə təngri əxidti, asra kixi bilti, andaq küqlüg

94. mən tir, anqa bilinglər, ədgü lol. turayaya qux tüxnəkingə

95. qonīx, tuymadīn tozka ilī(n) mīx, uqa umatīn ol

turur tir, anqa bilinglər, yablaq ol.

96. yarqun kiyikmən. yaylīq taqīma aqīpan yaylayurmən, məngiligmən tir, anqa bilinglər, ədgü ol.

97. qanlīq süsi abqa ənmix, saqīr iqrə əlik kiyik kirmix, kan əligin tutmīx, qara qamīq süsi

98. əgirər tir, anqa bilinglər, ədgü ol. kək buymul toqan

99. quxmən, kərüklüg qayaqa qonupan kəzləyürmən. yaqaqlīq toqraq üzə tüxüpən yaylayurmən

100. tir, anqa bilinglər, ayīq ədgü ol. səmiz at aq zī qatīq boltī,

101. idisi umaz tir. anqa bilinglər, yablaq ol. amtī amraq oqlanīm anqa bilinglər, bu īrq bitig ədgü

102. ol, anqīp alqu kəntü ülügi ərklig ol.

103. bars yīl əkinti ay bix yigimikə taygüntan manīstantaqī kiqig di(n) tar burua guru əxidxiqimiz

104. isig sangun itə quq üqün bitidim.

هۇسەين نامى ئۇرقۇن نەشرگە تەييارلىغان، 1949-يىلى ئىستانبۇلدا نەشىردىن چىققان«قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» دېگەن توپلامنىڭ 2-قىسمىدىن ئېلىندى.

سۆزلۈك

1. abīnqu katun	57	مەلىكە خان
2. aralī	92	ئارىلىق

3. art	10	داۋان، دۆك
4. asra	20	تۆۋەن، ئاست
5. atan -	85	ئاتمغى چىققان، شۆھرەت قازانماق
6. aqan ətüg	29	ئەپۇ-ئۆتۈنۈش
7. aqil	72	ئېغىل
8. baqix	28	ئارغامچا، بېغىش
9. bi	7	بايتال
10. boluq	29	مەۋجۇدات
11. bosuxluq	79	غەمكىن
12. box qoy	44	يايلاقتىكى قوي، باغلانمىغان قوي
13. bulung	18	چەت، قىر، بۇلۇك
14. busanq (~bosanq)		غەم، غەمكىن
15. buymul	98	بوز
16. bək	14	ئۆگزە
17. ilig it -	73	ئەلنى ياراتماق، دۆلەت قۇرماق
18. kisi	43	ئايالى، خوتۇنى
19. kəkük	35	كاككۇك
20. kəngrə -	34	ھۆكۈرىمەك
21. kərəkü	27	(كىگىز) ئۆي
22. kəl -	38	قوشماق
23. kəngəki	88	چىلەك
24. künəx	88	كۈنگەي
25. kəzlə -	99	كۆزەتمەك
26. kozünək	29	دېرىزە
27. maqa	24	يىلان

28. munguluq	3	مۇڭلۇق،مۇشكۇللۇك
29. məngilig	9	خۇشال-خورام
30. məngilə -	1	كۆڭۈل ئاچماق، خۇشاللانماق
31. müngrə -	93	مەڭرىمەك، ۋارقىرىماق
32. ong -	25	هارماق
33. oyma ər	43	قىمارۋاز، ئويۇنپەز ئەر
34. oyuq	43	قىمارۋاز، ئويۇنپەز
35. oz -	6	قۇتۇلماق
36. qoķ ting	35	ئۇكه تاقىغان كېلىنچەك
37. qintan	6	چىندان (سەندەل) دەرىخى
38. qīqay	45	كەمبەغەل، يوقسۇل
39. sabqī	16	خەۋەرچى
40. sanqī -	51	سانجىماق، يەڭمەك
41. saqīr	97	دائىرە
42. sokux -	33	ئۇچرىماق، يولۇقماق
43. suqulun -	67	ئېچىلماق
44. suuķ -	50	سۇغا سالماق، سۇ چاچماق
45. səbdük	5	ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلەر
46. səp -	73	قادىماق، ئوڭشىماق
47. sīnuķ	73	سۇنۇق
48. sīqun kiyik	92	بۇغا، كىيىك
49. tabīlķu	48	تېۋىلغا
50. talīm	4	(1) پىرتقۇچ؛ (2) باتۇر
51. tan	4	ۋۇجۇت، تەن

52. tapla -	4	كۆڭۈل تارتماق، تاللىماق، خالىماق
53. tigrət -	77	تىك قىلماق
54. tirīng kī	67	تىرناق
55. titir	88	تىتىر، ئىپسىل نەسىللىك
56. tong -	88	توڭلىماق
57. top -	77	يايماق
58. toz	20	توزان
59. toqan	6	لاچىن
60. taqan ügüz kuxī	65	دېڭىز لاچىنى
61. tokuzon	44	توقسان
62. turayaya kux	94	تورغاي قۇش (؟)
63. turuk	23	ئورۇق
64. tutuq ur -	43	دو قويماق، تىكمەك (قمارىدا)
65. tuyuq	7	تۇياق
66. təbə	70	تۆگە
67. təglük kulun	36	قارغۇ قۇلۇن
68. təgmix	91	بېشىغا يەتكەنلەر، ياشلار
69. təngrilig kurtqa	18	ئۆلۈمى بېقىنلاشقان موماي
70. tərit -	77	تەرلەتمەك
71. tərklə -	11	ئىلدام ماڭماق، تېز ماڭماق
72. tərtrü	58	بەتۈر
73. təzik	35	پەي
74. tü	4	ئوزۇقلۇق
75. tügünük	27	تۈگۈنۈك
76. türüt -	85	ئىلھاملاندۇرماق، تۇرتكە بولماق

77. tüxnək	94	هەمراھ
78. tītīn -	67	پىپىلماق
79. tīq at	76	تۇغ ئات
80. uqrukluq	55	ئۇچما چىققان، چېكىگە يەتكەن
81. urīlan -	9	ئوغۇل تۇغماق
82. usīq	43	ئۇستا
83. uyur	42	ئىتتىپاقداش
84. uyīn	69	(؟)
85. yablaķ	13	ئەسكى، يامان
86. yadr at	77	هورۇن ئات، قاشاڭ ئات (؟)
87. yalīm	59	تىك
88. yanglīq	18	ياغلىق
89. yangra -	34	يىغلىماق
90. yarqun kiyik	96	يارغۇن (ياۋا) كىيىك
91. yarīn	1	ئەتە، ئەتىگەن، كۈندۈز
92. yarinqa	59	يارامليق
93. yasīq	59	ئوق-يا
94. yax	26	ئوت-چۆپ، ئوتياش
95. yaqak īqaq	86	ياڭاق دەرىخى
96. yaqrī -	24	يىغىرلىماق
97. yol təngrı	2	يول ئەگرى (ئەقدىر ئىلاھى)
98. yont	7	ئات
99. yurt	18	(1) ئوي: (2) خارابە، ئىز
100. yīdīt -	91	جۈرۈتماق، ئاۋارە قىلماق
101. yīx	25	ئورمانلىق، دەرەخلىك

102. kalī -	67	ئۇچماق، ئۆرلىمەك
103. kamxa -	24	قىمىشماق، مىدىرلىماق، ماڭماق
104. kamil -	17	يېقىلماق
105. kamix	18	قاچا، قوشۇق
106. kanqi	87	كۆلچەك (؟)
107. kara kamiq	97	قارا خەلق، ئاددىي پۇقرا
108. kat	14	ئۇل
109. kaya	59	قىيا، يار
110. kobi	55	بوش، قۇرۇق، ھېچنېمىكە
111. komursqa	56	ئەرزىمەيدىغان قورقاق چۈمۈلە
112. kop	21	ھەممە، بارلىق
113. koqu kux	53	تۇرنا قۇش
114. kunquy	9	قۇنچۇي، مەلىكە
115. kuruq sak	13	قورساق
116. kuxla -	65	ئوۋلىماق (قۇشلارنى)
117. əg(i)n	28	ئۆگزە
118. əki	2	ئىككى
119. əlt -	12	ئېلىپ كەلمەك، ئەكەلمەك
120. əmsi -	40	ئەمگىسى كەلمەك
121. əng məng	47	يەم-خەشەك
122. əsri	75	ئالا
123. osin'gon	15	غالجىر
124. əx-(~ax-)	2	يول يۈرمەك، يول ئاشماق

125. əxidqi	104	ئەشتكۇچى، ئاڭلىغۇچى
126. əbkilə -	90	ئۆپكىلىمەك، ئاچچىقلىماق
127. əd -	33	نەسىھەت قىلماق، ئۆگەتمەك
128. əgin	1	تەخت
129. əgir -	22	خۇشاللانماق
130. əg(ü)r	86	بايىتاللار توپى
131. əgüx -	67	كىرىشتۇرمەك
132. əmələ -	71	ئۆمىلىمەك
133. əngüx -	68	قانىتىدىن چىقماق
134. əpkük	32	ھۆپۈپ (؟)
135. ərtən -	14	ئوت كەتمەك، ئۆرتەلمەك
136. ərüng əsri	6	ئالا تاغىل
137. ət	90	نەسىھەت
138. əzlük at	25	مىنىدىغان ئات
139. ülüg	101	تەقدىر، ئۇلۇش
140. üqürgü	77	تەرلىك
141. īqqīn -	34	تاشلىماق، چۈشۈرۈپ قويماق

خاس ئىسىملار

1. Buura	103	بۇئۇرا (ئادەم ئىسمى) (؟)
2. Isig Sangun	104	ئىسىگسەنگۇن (ئادەم ئىسمى)
3. Ito Quk	104	ئىتەچۈق (ئادەم ئىسمى)
4. Taygüntan	103	تايگۈنتان (بۇتخانا نامى)

5. Tənsi 1 تەنسى (”جۇڭگو پادىشاھى“ دېگەن مەنىدە)

ئىزاھ

1. «ئۇرۇق بىتىڭ» ھەققىدە: «ئۇرۇق بىتىڭ» قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار (تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) نىڭ ئىچىدە چوڭ ھەجىملىكرەكى بولۇپ، جەمئىي 104 بەتتىن تەشكىل تاپقان. «ئۇرۇق بىتىڭ»نى رەتلىگۈچىنىڭ ئىسمى نامەلۇم، لېكىن يادىكارلىق ئاخىرىدىكى خاتىرىلەردىن مەلۇمكى، ئاپتور بۇ ئەسەرنى ئىسىڭ سەنگۈن، ئىتەچۇق دېگەن ئىككى تالىپى ئۈچۈن تەييارلىغان.

«ئۇرۇق بىتىڭ» نىڭ ھازىر ئىككى خىل نۇسخىسى ساقلانماقتا. بىرىنچىسى، ستەيىن دۇنخۇاڭدىكى بېزەكلىنىن تاپقان نۇسخا بولۇپ، ھەربىر بېتىدە 40 تىن 70 كىچە ھەرپ بار. يەنە بىرى، لىكوك تۈرپاندىكى تۇيۇقتىن تايقان نۇسخا، ئۇنداىن باشقا ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىمۇ بار ئىكەن.

«ئۇرۇق بىتىڭ»تە چوشتە ئايان بولغان 65 تۈرلۈك ھادىسىنىڭ ياخشى-يامانلىق نىشانىسى بايان قىلىنغان.

«ئۇرۇق بىتىڭ» نىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى نۇسخىسى IX ئەسىرگە تەۋە بولۇپ. ئۇلار شۇ دەۋردىكى تۈرك-ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، قەدىمكى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، دۇنيا قارىشى، ئۆرپ-ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

دانـىيەلىك ئالىم تومسېن «ئىرق بىتىگ»نى تۇنجى قېتىم تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، تۈركىيەلىك نامىق ئۇرقۇن قاتارلىق ئالىملارمۇ تەتقىق قىلغان ۋە مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلغان. 1980-يىلى، شىنجاڭ تىل تەتقىقات ئورنىدىن ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى «ئىرق بىتىگ» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

2. «ئىرق بىتىگ» tənsi 1：خەنزۇ تىلىدىكى 天子 دىن كەلگەن بولۇپ، تېكىستتە "جۇڭگو پادىشاھى" دېگەن مەنىدە كەلگەن.

3. «ئىرق بىتىگ» 33 uzun tonluq (ئۇزۇن تونلۇق)：بۇ بىرىكمە كونىتېكىستتە "ئايال" دېگەن كۆچمە مەنىدە كەلگەن. مەسىلەن:

uzun tonluq küzün′ güsin kəlkə īq q ī nmīx, yarīn yangrayur, kiqə kəngrənür tir. anqa bilinglər, munglu q ol, yabla k ol.

ئۇزۇن تونلۇق (يەنى ئايال) ئەينىكىنى كۆلگە چۈشۈرۈپ قويۇپ، كۈندۈزى يىغلىغۇدەك، كېچىسى ھۆكۈرىگىدەك، بىلىگلەركى، مۇڭلۇق ئۇ، يامانلىق ئۇ.

4. «ئىرق بىتىگ» 69 kaltī：بۇ سۆز شەكلىدىكى tī- ئاددىي ئۆتكەن زامان III شەخس قوشۇمچىسى بولسىمۇ، لېكىن، كونىتېكىستتە ئاددىي ئۆتكەن زامان I شەخس بىرلىك ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مەسىلەن:

kiyik oqlimən otsuz susuz kaltī, uyīn nəqük yorīyīn tīr. anqa bilinglər, yabīz ol.

كىيىك باتسىمەن، ئوتسىز، سۇسىز قالدىم، ئاداق قىلغۇرمەن؟ دېگۈدەك، بىلىگلەركى، بۇ يامانلىق.

5. «ئىرق بىتىگ» yīlka 91：بۇ سۆز شەكلىدە يۆنۈلۈش كېلىش قوشۇمچىسى -ka- كونكرېتنى يۆنۈلۈشنى بىلدۈرمەستىن، بەلكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ تەكرارلىنىدىغانلىقىنى ياكى ئۇزاق

داۋاملىشىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭا، yīl ka نى "يىلنغا" ياكى "يىل بويى" ay ka نى "ئېيىغا" ياكى "ئايلاپ" دەپ چۈشىنىشىمىز كېرەك.

6. «ئىرق بىتىگ» anqīp al ku ülügi ərklig ol. 102: بىز بۇ جۈملىنى ھازىرچە "ھەممە نەرسىنىڭ ئۇلۇشى ئاشۇنداق قۇدرەتلىكتۇر" دەپ چۈشىنىپ تۇردۇق.

تىرخىن (تارىيات) مەڭگۈ تېشى

غەرب تەرەپ

(1) tərgridə bolmïx əl ətmix bilgə ḳaḳan əl bilgə ḳatun ḳaḳan ataḳ ḳatun ataḳ atanïp, ətükən kədin uqïnta təz anta yaratïtdïm. bars yïlta yïlan yïl baxïnta ərgi ···14··· ① ḳa əki yïl (2) yayladïm. ulu yïlï ḳa ətükən ortusïnta süngüz baxḳan ïduḳ bax kədinintə yayladïm. ərgin bunta yarat(ït) dïm, qït bunta toḳïtdïm. bïng yïl(l)ïḳ tümən tünlük bitigimin bəlgümin bunta (3) yasï taxḳa yarat(ït)dïm, tol ḳu bax toḳïtdïm, üzə kək təngri yarlïḳaduḳ üqün, asra ya qïz yər igit (t) ük üqün, əlimin tərümin ətinti. ərgrə kün toqsuḳdaḳï bodun, kisrə ay toqsuḳdaḳï bodun (4) tərt bulungdaḳï bodun küq bərür. yaqïm bəlük yoḳ bol(t)ï... 8-9... səkiz ara ïlqïm tarïqlaqïm. səkiz səlәngə orḳun toq la səbəntürdü. karqa burqu ol yər əkin subïmïn konar kəqürbən. (5) yaylaqïm ətükən kuzï kədin uqï təz baxï əngdüni ḳonar kəqürbən... 4-5 qalqïm ətükən yəri. on qïtla

① كۆپ چىكىت ئارىسىغا بېرىلگەن سىيرىلار، مەڭگۈ تاشتا ئويۇلۇپ كەتكەن ئورۇندىكى ھەرىلەرنىڭ تەخمىنەن سانىنى كۆرسىتىدۇ.

(rka) sü iy, yïq bodun... 6-7 ...(tədim) bərügərü uqï altun yïx kədin uqï kəgmən ilgərü uqï yələt. (6) təngridə bolmïx əl ətmix bilgə kanïm iqrəki bodunï alïtmïx iq buyruk baxï ïnanqu baqa tarkan, uluq buyruk tokuz: bolmïx bilgə tay səngün tutuk bəx yüz baxï, külüg ongï əz ïnanqu bəx yüz baxï, uluq əz ïnanqu (7) urungu yüz baxï, uluq urungu, təlis bəglər oqlï bïng baxï təlis külüg ərən, tardux bəglər oqlï bïng baxï tardux külüg ərən, tardux ïxbarïx bəx bïng ər baxï alp ïxbara səngün, yaqlakar (8) ...50... tokuz yüz ər baxï toykan uluq tarkan, bukuq bïnga (9) ...30... bodunï bïnga kaqas ataquk bodunï bïnga.

شمال تەرەپ

(10) təngrim kanïm təkim təglüg tutdï. bəx ...25... kutluq qigxi kanqu alp bilgə qigxi ...12... pan artuk oquz bodun altï. yüz səngüt bir tümən bodun kazqantï. (1) təngri kanïm atlïqï tokuz tatar yəti yigirmi az buyruk tongrada səngüt bïnga uyqur bodunï təgitimin bu bitidükdə, kanïma turqak baxï kaqas ataquk bəgzik ər qigxi bïla baqa tarkan üq yüz turqak turdi. (12) təngrïm kanïm oqlï bilgə tarkan kutluq bilgə yabqu ...2-3...atlïq isig yər atlïqï (yər) bayarku bodunï, az axpa tay səngün bodunï, tongrada bax kaybax, üq karluk bunqa bodun yabqu bodunï. (13) təngrim kanïm oqlï...30...bodunqa...5-6...oduraqan...3-4...qa

bīx səngün bodunī tokuz bayarku kayra basmix. tokuz tatar bunqa bodun qad bodunī (14)... 15... anta təgdi. buni yaratīqma bilgə kutluq tarkan səngün bunqa bodunīq atīn yolin yaqma lum qisi əki yoritdi. kutluq bilgə səngün uruxu kutluq tarkan səngün ol əki yor (15) yarlukadi. bayarku tardux bilgə tarkan kutluk yaqma tabqaq soqdak baxī biligə səngün ozīl ɵng ərkin

شەرق تەرەپ

(16) ...75...yolīq kaqan ...10... bumīn kaqan üq kaqan olurmīx, əki yüz yīl olurmix. (17) ...72... boduni kīza barmīx uq(mix). əki atlīqīn tükə barmīx. kadir kasar bədi bərsil aytaz oquz (18) ...80... əqüm apam səkiz on yıl olurmīx. ɵtükən əli təgirəs əli əkin ara orkun ogüzdə (19) ...82...yīl olurīnta ... 4-5... yīl barmīx atamīn üzə kɵk təngri asra yaqız yər yana (20) ... 80... ntar atantım. səkiz otuz yaxima yīlan yīlka türük əlin anta bulqadīm, anta artatdim. (21) ... 75... atlīqīn yumxadī, bīnga yorīdi. oznīx təgin odurqanta yorīyur tədi, anī alqīl tədi. (22) ...50...(< irtim, kara kum axmix (kɵgürdə) kɵmür taqda yar ogüzdə üq tuqluk türük bodunka anta yətinq ay tərt yəgirmikə (23) ...75...tokītīrtīm, kan ...5...anta yok bolti. türük bodunīq anta iqgərtim anta yana (24) ... 10... oznīx təgin kan boltī. kɵy yīlīka yorīdīm.

23. turqak	11	مۇھاپىزەتچى، نۆكەر
23. təgirəs	18	ئەتراپ، قاراشلىق
24. təglüg	10	① قارغۇ؛ ② يولدىن ئازغان
25. təkim	10	نۇرغۇن، كۆپ
26. təz -	27	تەزمەك، چىقىپ كەتمەك
27. tükə bar -	17	هالاك بولماق، تۈگەشمەك
28. ulu (~luu)	2	ئەجدىها
29. uluq buyruk	6	ئۇلۇغ بۇيرۇق (ئەمەل نامى)
30. uq	1	ئۇچ، تەرەپ
31. uq -	17	① ئۇچماق؛ ② قازا تاپماق
32. yablak sakin -	27	ئاسىيلىق قىلماق؛ يامان نىيەتتە بولماق
33. yaratit -	2	ياسىماقۇزماق، ياراتتۇرماق
34. yasi tax	3	پىسى تاش، سىلىق تاش
35. yok bol -	23	يوقالماق، ئۆلمەك
36. yumxa -	27	(قوشۇن) ئەۋمتمەك
37. kayra	13	قايتىدىن، يەنە
38. kon -	4	قونماق، ئورۇنلاشماق
39. kuriya	27	غەرب، كۈن پېتىش
40. kuzi	4	تەسكەي، شىمال
41. kiz *	17	قىزىماق، ھەزەپلەنمەك
42. əqü apa	18	ئەجداد، ئاتا-بوۋا
43. əsənlig	29	ئامانلىق، ئامان-ئېسەنلىك
44. əsənsiz	29	خاتىرجەمسىز، ئامانسىز
45. ətin -	3	تىكلەنمەك، قورۇلماق

46. əngdün	5	شەرق تەرەپ
47. ərgi	1	بارگاھ، پايتەخت، تەخت
48. ilqi	4	يىلقا، چارۋا

خاس ئىسىملار

1. alp ixbara səngün	7	ئالپ ئىشبارا سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
2. altun yix	6	ئالتاي تېغى
3. axpa tay səngün	12	ئاشپاتاي سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
4. az	11	ئاز (قەبىلە نامى)
5. aytaz	17	ئايتاز (قەبىلە نامى)
6. bax kaybax	12	باشقاييباش (ئادەم ئىسمى)
7. bilgə tarkan	12	بىلگە تارقان (ئادەم ئىسمى)
8. bilgə tay səngün tutuk	6	بىلگە تاي سەنگۈن تۇتۇق (ئادەم ئىسمى)
9. bilgə kutluq tarkan səngün	15	بىلگە قۇتلۇق تارقان سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
10. bumin kaqan	16	بۇمىن خاقان (ئادەم ئىسمى)
11. burqu	4	بۇرغۇ (يەر نامى)
12. bədi bərsil	17	بەدى بەرسىل (قەبىلە نامى؟)
13. bəgzik ər qigsi	11	بەگزىك ئەرچىگسى (ئادەم ئىسمى)
14. bəkü tutam	31	بۆكۈ تۇتام (ئادەم ئىسمى)
15. bila baqa tarkan	11	بىلا باغا تارقان (ئادەم ئىسمى)

16. igdər	27	ئىگدەر (قەبىلە نامى)
17. isig yər	12	ئىسسىق يەر (يەر نامى)
18. kəgmən	5	كۆگمەن تېغى
19. kəmür taq	22	كۆمۈر تاغ
20. külüg ongī əz īnanqu	6	كۈلۈگ ئوڭى ئۆز ئىنانچۇ (ئادەم ئىسمى)
21. odurqan	21	ئودۇرغان (يەر نامى)
22. on ok	27	ئون ئوق (قەبىلە نامى)
23. onqīt	5	ئۇنغىت (قەبىلە نامى؟)
24. orkun	4	ئۇرقۇن دەرياسى
25. ozmīx təgin	21	ئۇزمىش تەگىن (ئادەم ئىسمى)
26. ozīl əng ərkin	15	ئۇزىل ئۆڭ ئەركىن (ئادەم ئىسمى)
27. qabīx səngün	13	چابىش سەڭگۈن (ئادەم ئىسمى)
28. soqdak	15	سوغداق (قەبىلە نامى)
29. səkiz səlingə	4	سەككىز سېلىنگا
30. süngüz baxkan	2	سۈڭگۈز باشقان چوققىسى
31. tabqaq	15	تابغاچ، تاڭ سۇلالىسى
32. tardux külüg ərən	7	تاردۇش كۈلۈگ ئەرەن (ئادەم ئىسمى)
33. tongra	12	توڭرا(قەبىلە نامى)
34. toykan uluq tarkan	8	تويقان ئۇلۇغ تارقان (ئادەم ئىسمى)
35. toqla	4	توغلا دەرياسى
36. tokuz bayarku	13	توققۇز بايارقۇ (قەبىلە نامى)
37. tokuz tatar	11	توققۇز تاتار (قەبىلە نامى)

38. turyan ḳan	28	تۇريان خان (ئادەم ئسمى)
39. təz	1	تەز دەريلسى
40. təlis külüg ərən	7	تۆلس كۈلۈگ ئەرەن (ئادەم ئسمى)
41. uluq ɵz inanqu urungu	6	ئۇلۇغ ئۆز ئىنانچۇ ئۇرۇنغۇ (ئادەم ئسمى)
42. uluq urungu	7	ئۇلۇغ ئورۇنغۇ (ئادەم ئسمى)
43. uruxu ḳutluq tarḳan səngün	14	ئۇرۇشۇ قۇتلۇق تارقان سەنگۈن (ئادەم ئسمى)
44. yar ɵgüz	22	يار دەريلسى
45. yaqlaḳar	7	ياغلاقار (قەبىله نامى)
46. yaqma	15	ياغما (قەبىله نامى)
47. yolīq ḳaqan	16	يۇلبغ خاقان (ئادەم ئسمى)
48. yər bayirḳu	12	يەر بايىرقۇ (قەبىله نامى)
49. ḳadīr ḳasar	17	قادىر قاسار (قەبىله نامى؟)
50. ḳanqu alp bilgə ḳ qigxi	10	قانچۇ ئالپ بىلگه چىگشى (ئادەم ئسمى)
51. ḳara ḳum	22	قاراقۇم (يەر نامى)
52. ḳarqa	4	قارغا (يەر نامى)
53. ḳaqas ataquḳ	11	قاغاس ئاتاچۇق (ئادەم ئسمى)
54. ḳutluq bilgə yabqu	12	قۇتلۇق بىلگه يابغۇ (ئادەم ئسمى)
55. ḳutluḳ qigxi	10	قۇتلۇق چىگشى (ئادەم ئسمى)
56. üq tuqluḳ	22	ئۈچ تۇغلۇق (قەبىله نامى)
57. üq ḳarluḳ	12	ئۈچ قارلۇق (قەبىله نامى)
58. īnanqu baqa tarḳan	6	ئىنانچۇ باغا تارقان (ئادەم ئسمى)

ئىزاھ

1. تىرخىن مەڭگۈ تېشى توغرىسىدا: تىرخىن مەڭگۈ تېشى (يەنە تارىيات مەڭگۈ تېشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ تولۇق گەۋدىسى ئۇچ قېتىملىق قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە تېپىلغان. 1957-يىلى موڭغۇلىيە ئارخېئولوگى چ.دورجى سۈرۈن ھانگاي تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تارىيات سۇمنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تىرخىن ئېقىنىنىڭ قوشۇلۇش ئېغىزدىكى دولۇن مودو دېگەن جايدىن 75 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر پارچە تاش پۈتۈكنى تاپقان. تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە بۇ «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ چىققان. 1969-يىلى موڭغۇلىيە-سوۋېت ئىتتىپاقى بىرلەشمە ئەترىتى «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» تېپىلغان جاينى يەنە ئىككى كىشىدىن مېتىر كەڭلىكتە قېزىپ، بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ تاشپاقا شەكلىدە ياسالغان ھۆلنى تېپىپ چىققان. 1970-يىلى موڭغۇلىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ سابىق باشلىقى سېرىيوجاپ قاتارلىق ئۇچەيلەن يەنە شۇ جايدا داۋاملىق قېزىش قىلىپ، بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ يەنە ئىككى بۆلىكى (بىرى 90 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا، بىرى 70 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا) نى كولاپ چىققان. بۇنىڭ بىلەن «تىرخىن مەڭگۈ تشى» نىڭ يۇقىرى قىسمىدىن باشقا تولۇق گەۋدىسى شەكىللەنگەن. ھازىر بۇ مەڭگۈ تاش موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تارىخ تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

كىلىشتورنىڭ بايان قىلىشچە مەڭگۈ تاشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 285 سانتىمېتىر (ھازىرغىچە تېپىلمىغان يۇقىرى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، توۋۇمن كەڭلىكى 35 سانتىمېتىر، ئۇستۇن كەڭلىكى 27 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 20 سانتىمېتىر، تاشپاقا شەكلىدىكى ھۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 117 سانتىمېتىر، ئېگىز-

لىكى 32 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 38 سانتىمېتىر ئىكەن.
«تـــەرخىن مەڭگۈ تېشى» مىلادى 753-يىلى ئەتراپىدا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا جەمئىي 31 قۇر خەت پۈتۈلگەن.
بۇ مەڭگۈ تاش تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە خاقان (مويۇنچۇر خاقان، مىلادى 747 — 759-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نامىغا ئورنىتىلغان. ئۇنىڭدا ئەل ئەتمىش خاقانلىقنىڭ تۆھپىلىرى مەدھىيىلەنگەن ۋە ئەل ئەتمىشنىڭ ئوغلى بىلگە تارقانلىقنىڭ خاقان ئىشلىرىغا بولغان مەدھىيىلىرى بايان قىلىنغان، شۇنداقلا ئەل ئەتمىش خاقانلىقنىڭ تارىخ، جۇغراپىيە ئەھۋالىغا بولغان بايانلىرى خاتىرىلەنگەن.
بۇ مەڭگۈ تاشقا قارىتا، ئىلگىرىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى س.گ. كلياشتورنىي 1971-يىلى «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژۇرنىلىنىڭ ئۇچىنچى سانىدا تۇنجى بولۇپ بۇ مەڭگۈ تاشتىكى سۆزلۈك ھەققىدە خەۋەر بەرگەن. 1975-يىلى موڭغۇلىيە ئالىمى م.شىنخۇ «تارىياتتىن تېپىلغان ئۇرخۇن يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش» دېگەن نامدا كىتاب چىقارغان. 1980-يىلى كلياشتورنىي «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىللىق ئۇچىنچى سانىدا "تىرخىن مەڭگۈ تېشى (دەسلەپكى تەتقىقات)" دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. 1981-يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدىن ئىلچىن خانىم كلياشتورنىينىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ماقالىسىنى خەنزۇچە تەرجىمە قىلىپ «مىللەتلەر توغرىسىدا تەرجىمىلەر» ژۇرنىلىنىڭ ئۇچىنچى سانىدا ئېلان قىلدى. 1982-يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدىن قاھار بارات "تىرخىن مەڭگۈ تېشى ئۇستىدە مۇلاھىزە" دېگەن ماقالىسىنى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىللىق 3-سانىدا ئېلان قىلدى.
«تىرخىن مەڭگۈ تېشى» قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىنى، جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن

تەمىن ئېتىپلا قالماي، يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشتىمۇ ئىنتايىن مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

2. «تىرخىن مەكگۈ تېشى» 2 bars yīl — يولۋاش يىلى: مىلادى 750-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

3. «تىرخىن مەكگۈ تېشى» 2 yīlan yīl — يىلان يىلى: مىلادى 753-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

4. «تىرخىن مەكگۈ تېشى» 2 ulu yīl — ئەجدىها يىلى: مىلادى 752-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

5. «تىرخىن مەكگۈ تېشى» 2 qīt bunta tokītdīm: بۇ جۈملىدە-كى qīt سۆزى ئەسلىدە تىكەن ياكى شاخ-شۇمبىلاردىن ياسالغان "پاسىل، چېگرا" دېگەن مەنىنى بېرەتتى. قاھار بارات «سېپىل» مەنىسىدە چۈشىنىپ پۈتۈن جۈملىنى "مۇشۇ يەرگە سېپىل ياساتتىم" دەپ تەرجىمە قىلغان.

6. «تىرخىن مەكگۈ تېشى» 2 bīng yīllīk tümən tünlük: سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلغاندا "مىڭ يىللىق تۈمەن كۈنلۈك" بولىدۇ. كونتېكستتە "مەكگۈلۈك" دېگەن مەنىدە كەلگەن.

7. «تىرخىن مەكگۈ تېشى» 10 səngüt: سەنگۈن (گېنېرال) نىڭ كۆپلۈك شەكلى.

8. «تىرخىن مەكگۈ تېشى» 51 tabqaq: قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەكگۈ تاش تېكىستلىرىدە بۇ ئاتالغۇ بەزىدە "تاڭ سۇلالىسى"، بەزىدە "خەنزۇ مىللىتى" دېگەن مەنىلەردە كۆرىلىدۇ.

9. «تىرخىن مەكگۈ تېشى» 20 yīlan yīl — يىلان يىلى: مىلادى 741-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

10. «تىرخىن مەكگۈ تېشى» 23 - gər (-qar، -kar، -kər): تۈرغۇن سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە. -iqgər پېئىلى iq (ئىچ) دېگەن ئورۇن-تەرەپ ئىسمىغا gər- نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

11. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» koyn yīl 24 — قوي يىلى: 743-
- يىلىغا توغرا كېلىدۇ.
12. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» ta ḳuqu yīl 26 — توخۇ يىلى: ميلادى
745-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.
13. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» la qzīn yīl 28 — تۈڭگۈز يىلى:
ميلادى 747-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.
14. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» küskü yīl 29 — چاشقان يىلى:
ميلادى 748-يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

قەدىمكى تۈرك خانلىقىغا دائىر يادىكارلىقلار

تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى

1. bilgə tonyu kukbən özüm tabqaq ilingə kilīntīm. türk bodum tabqaqka kərür ərti.

(2) türk bodun kanīn bolmayīn tabqaqta adīrīltī, kanlantī, kanīn kodup tabqaqka yana iqikdi, təngri anqa timis əringq, kan birtim,

(3) kanīn kodup iqikding, iqikdük üqün, təngri elütmis əringq. türk bodun əlti, alkīntī, yok boltī. türk sir bodun yirintə

(4) bod kalmīdī. īda taxda kalmīsī kubranīp yəti yüz boltī. əki ülügi atlīq ərti, bir ülüg yadaq ərti. yəti yüz kisig

(5) udīzīqma uluqī xad ərti. yaq (q) īl tidi. yaqmīsī bən ərim — bilgə tonyukuk. kaqan mu kīsayīn tidim. sakīntīm: toruk bukalī səmiz bukalī irakda

(6) büngsər, səmiz bukа toruk bukа tiyin bilməz ərmis tiyin anqa sakīntīm. anta kisrə təngri bilig bərtük üqün özüm ək kaqan kīsdīm. bilgə tonyukuk boyla baqa tarkan

(7) birla iltəris kaqan boluyin, bəriyə tabqaq, əngrə

ķītanyīq, yīraya oqɯzuq üküs ək əlüti, biligəsi qabīsī bən ək ərtim, quqay ķuzīn, ķara ķumuq olurur ərtimiz.

(8) kəyik yiyü, tabīsqan yiyü olurur ərtimiz, bodun boqzī tok ərti, yaqīmīz təgirə uquk təg ərti, biz xəg ərtimiz. anqa olurur ərikli, oqɯzdantan kərüg kəlti.

(9) kərüg sabī antaq: tokɯz oqɯz bodun üzə kaqan olurtī tir, tabqaqqaru ķunī səngünüg īdmīs, ķitanyqaru tongra səming īdmīs; sab anqa īdmīs: azķīnya türk bodun

(10) yorīyur ərmis, ķaqanī alp, ayquqīsī bilgə ərmis. ol əki kisi bar ərsər, sini tabqaquq əlürtəqi tirmən. əngrə ķītanyīq əlürtəqi tirmən, bini oqɯzuq

(11) əlürtəqi ək tirmən. təbqaq bəridənyən təg; ķītany əngdənyən təg! bən yīrdantayan təgəyin! türk sir bodun yərintə idi yorīmazun! usar, idi yokķīsalīm!

(12) tirmən. ol sabīq əsidip, tün udīsīkīm kəlmədi, küntüz olursīkīm kəlmədi. anta ətrii kaqanīma ətiintüm. anqa ətüntüm: tabqaq, oqɯz, kītany, bu üqəgü ķabīs(s) ar

(13) ķaltaqī biz, əz iqi tasīm tutmis təg biz. yuyka əriklig toplaqalī uquz ərmis, yinqgə əriklig üzgəli uquz; yuyka ķalīn bolsar, toplaquluk alp ərmis, yınqgə

(14) yoqan bolsar, üzgülük alp ərmis. əngrə kītanyda, bəriyə tabqaqda, ķuruya ķurdanta, yīraya oqɯzda, əki üq bing sümüz kəltəqimiz bar nə? anqa otüntüm.

(15) ķaqanīm bən əzüm bilgə tonyukuk ətüntük

ətunqümin əsidü bərti. kənglüngqə udïz tidi. kək əngüg yoquru ətükən yisqaru udïztïm. ingək kəlükin toqlada oquz kəlti.

(16) süsi üq bïng ərmïs, biz əki bïng ərtimiz, süngisdimiz, təngri yarïlkadï. ..... yanydïmï. ügüzkə tüsdi. yanyduk yolta yəmə əlti kük. anta ətrü oquz kopïn kəlti.

(17) tü(rk kaqanïq) türk bodunuq ətükən yərkə, bən özüm bilgə tonyukuk ətükən yərig konmïs təyin əsidip bəriyəki bodun, kurïyakï yïryakï əngrəki bodun kəlti.

(18) əki bïng ərtimiz, əki süm(iz) bolti. türk bodun k(ïlïnqal)ï türk kaqan olurqalï, santung balïk (k) a, taluy ügüzkə təgmis yok ərmis, kaqanïma ətünüp sü əltdim,

(19) santung balïk (k)a, taluy ügüzkə təgürtüm, üq otuz balïk sïdï, usïn buntatu yurtda yatu kalur ərti. tabqaq kaqan yaqïmïz ərti. on ok kaqanï yaqïmïz ərti.

(20) art(uk kïrkïz) küq (lig kaqanï yaqïmïz) boltï. ol üq kaqan əgləsip altun yïs üzə kabïsalïm timis. anqa əgləsmis: əngrə türk kaqanqaru süləlim timis. angru süləməsər, kaqan nəng ərsər, ol biznï

(21) kaqanï alp ərmis. ayquqïsï bilgə ərmis, kaqan nəng ərsər, əlürtəqı kük, üqəgün kabïsïp süləlim anï yokkïsalïm, timis. türgəs kaqan anqa timis, bəning bodunum anta ərür timis.

(22) türk bodun yəmə bulqanq (ol, timis), oquzï yəmə tarkanq ol, (timis). ol sabïn əsidip, tün yəmə udïsï

kīm kəlməz ərti, kün ymə olursı kim kəlməz ərti. anta sakīntīm:

(23) (ilk kīr kız k) a sü (ləsə)ər (yig) ərmis, tidim. kəgmən yolī bir ərmis tumus tiyin əsidip bu yolīn yorīsar yaramaqī tidim. yərqi tilədim. qəlgi az əri bultīm.

(24) əsit (t)im: az yir y(olī) anī b (irlə) ..... ərmis, bir at oru kī ərmis, anīn barmīs. angar aytīp bir atlıq barmīs tiyin. ol yolīn yorīsar ,unq tidim. sakīntīm. kaqanīma

(25) ətüntüm, sü yoritdīm. tal atīn tidim, ak tərməl kəqə, oqra k l atdīm, at üzə bintürə k a rīq səkdim. yok(k)aru at yətə, yada qīqaq tutunu aqturtum. əngrəki ər

(26) yoqurqə (īdīp) ī bar bas asdīmīz, yobalu intimiz. on tünkə yantakī tuq əbirü bardīmīz. yirqi yir yangīlīp bo quzlantī. bungadīp kaqan yəlü kər timis.

(27) anī sub(k a) bard (ımız). ol sub kodī bardīmīz. sana qalī tüsürtimiz, atīq īka bayur ərtimiz... kün yəmə tün yəmə yəlü bardīmīz. kīr kızīq u ka basdīmīz.

(28)... süngügin aqdīmīz. kanī süsi tirilmis. süngüsdimiz, sanqdīmīz, kanīn əlürtimiz. kaqan ka kīr kīz boduni iqikdı, yikünti, yantīmīz. kəgmən yisīq əbırü kəltımız.

(29) kīr kızda yantīmīz, türgəs kaqanta kərüg kəlti, sabī antaq: əngdün kaqan qaru sü yorīlīm timis, yorīmasar bizni, kaqanī alp ərmis, yaquqīsī bilgə ərmis, kaqan nəng ərsər,

(30) bizni ölürtəqi kük timis. türgis qaqanī tasīqmīs tidi, on oq bodunī qalīsīz tasīqmīs tir. tabqaq süsi bar ərmis. ol sabīq əsidip, qaqanīm bən əbgərü tüsəyin tidi.

(31) qatun yoq bolmus ərti. anī yoqlatayīn tidi. sü barīng tidi, altun yīsda olurung tidi. sü basī inəl qaqan, tardus sad barzun tidi. bilgə tonyuquq(q) a banga aydī:

(32) bu süg əlt tidi. qīyīnīq kənglüngqə ay, bən sanga nə ayayīn tidi. kəlir ərsər, kü ər ökülür, kəlməz ərsər, tīlīq sabīq alī olur tidi. altun yīsda olurtīmīz.

(33) üq kərüg kisi kəlti, sabī bir; qaqanī sü tasīqdī, on oq süsi qalīsīz tasīqadī tir. yarīs yazīda tirilәlim timis. ol sabīq əsidip, qaqanqaru ol sabīq īt (t) īm,

qantayīn. sabīq yana

(34) kəlti: olurung tiyin timis. yəlməg, qaraqu ədgüti uyqīl, basītma timis. bəg(ü) qaqan bangaru anqa ayīdmīs. apa tarqanqaru iqrə sab īdmīs: bilgə tonyuquq anyīq ol, üz ol.

(35) sü yorīlīm tidəqi, unamang! ol sabīq əsidip, sü yorītdīm. altun yīsīq yolsuzun asdīmīz, ərtis ügüzüg kəqigsizin kəqdimiz, tün qatdīmīz, bolquqa tang üntürü təgdımız.

(36) tīlīq kəlürti, sabī antaq: yarīs yazīda on tümən sü tərilti tir. ol sabīq əsidip, bəglər qopīn

(37) yanalīm arīq obutī yig tidi. bən anqa tirmən, bən bilgə tonyuquk : altun yīsīq asa kəltimiz, ərtis ügüzüg

(38) kəqə kəltimiz, kəlmisi alp tidi, tuymadī, təngri umay, īduk yər sub basa bərti ərinq. nəkə təzərbiz?

(39) üküs tiyin, nəkə korkur biz? az tiyin nə basīnalīm? təgəlim tidim. təgdimiz, yayīdīmīz. əkinti kün kəlti.

(40) ərtqə kīzīp kəlti. süngüsdümiz. bizintə əki üq sīngarqa artuk ərti. təngri yarīlkaduk üqün, üküs tiyin biz

(41) korkmadīmīz, süngüsdümiz. tardus sad ara badī. yaydīmīz, kaqanīn tutdīmīz. yabqusīn sadīn

(42) anta əlürti, əligqə ər tutdīmīz, ol ok tün bodunīn sayu īttīmīz. ol sabīq əsidip. on ok bəgləri bodunī kop

(43) kəlti, yükünti. kəligmə bəglərin bodunīn itip yīqīp az (q) a bodun təzmis ərti, on ok süsin sülətdim.

(44) biz yəmə sülədimiz, anī irtimiz. yinqü ügüzüg kəqə, tinsi oqlī aytīqma bəngligək taqīq ərtü.

(45) təmir kapīqka təgi irtimiz. anta yanturtīmīz. inəl kaqanka ... saka, təzik, tokrīsīn

(46) anta bərüki asuk basliq soqdak bodun kop kəlti. yükünti... türk bodun təmir kapīqka,

(47) tinsi oqlī aytīqma taqka təgmis idi yok ərmis. ol yərkə bən, bilgə tənyukuk təgürtük üqün,

(48) sarīq altun, ərüng kümüs, kīz kuduz, əgritəbi, aqī bungsuz kəltürti. iltəris kaqan biligəsin üqün,

(49) alpīn üqün, tabqaqka yəti yəgirmi süngüsdi, kītanyka yəti süngüsdi, oquzka bəs süngüsdi, anta ayquqī

(sī)

(50) yəmə bən ək ərtim, yaqīqīsī y (əmə bən) ərtim, iltəris kaqankа türk bəgü kaqankа, türk bilgə kaqankа

(51) kapaqan kaqan (yəti) otuz ..... (ərti) kapqan kaqan olurtdīm. tün udīmatī

(52) küntüz olurmatī, kīzīl kanīm təküti, kara tərim yügürti isig küqig bərtim ək. bən əzüm uzun yəlməg yəmə īt (t) īm ok.

(53) arkuy karaquq ulqartdīm ok, yanīqma yaqīq kəlürir ərtim, kaqanīmīn sü əltdimiz. təngri yarīlkazu!

(54) bu türk bodun ara yarīklīq yaqīq yəltürmədim, təgünlig atīq yügürtmədim. iltəris kaqan kazqanmasar,

(55) udu bən əzüm kazqanmasar, il yəmə, bodun yəmə yok ərtəqi ərti. kazqantukīn üqün, udu əzüm kazqantukīm üqün,

(56) il yəmə il boltī, bodun yəmə bolun boltī. əzüm karī boltīm, uluq boltīm. nəng yərdəki kaqanlīq bodunka

(57) bəntəgi bar ərsər, nə bungī bar ərtəqi ərmis?

(58) türk bilgə kaqan ilingə bititdim, bən bilgə tonyukuk,

(59) iltəris kaqan kazqanmasar, yokərtı ərsər, bən əzüm, bilgə tonyukuk kazqanmasar, bən yok ərtim ərsər,

(60) kapaqan kaqan türk sir bodun yirintə bod yəmə. bodun yəmə, kisi yəmə, idi yok ərtəqi ərti.

(61) iltəris kaqan, bilgə tonyukuk kazqantuk üqün,

kapaqan kaqan türk sir bodun yorīdukī (bu.....)

(62) türk bilgə kaqan türk sir bodunuq, oquz bodunuq igidü olurur.

سۆزلۈك

1. anyīq	34	يامان، ئەسكى
2. arkuy karaq	53	ئوردا قاراۋۇلى
3. ayquqī	10	مەسلىھەتچى
4. bulqanq	22	قالايمىقانچىلىق
5. bung (~mung)	57	ئەندىشە، غەم، كېلىشمەسلىك
6. bungad -	26	غەم-ئەندىشە قىلماق،ھەسرەتچەك-ھەك
7. bənglig	44	مەڭگۈلۈك، مۇقەددەس
8. bəriyə	7	ئوڭ تەرەپ، جەنۇب
9. bərüki	46	بۇ تەرەپتىكى، ئوڭ تەرەپتىكى، جەنۇب تەرەپتىكى
10. büng -	6	ئۇسۇشمەك
11. idi	11	(1) پادىشاھ؛ (2) ئىنكار ئورامىنى كۇچەيتكۇچى ئۇلانما
12. il(ı)k	23	ئالدى بىلەن، دەسلەپتە
13. ilki	32	ئاۋۋالقى، دەسلەپكى
14. iqrə	34	مەخپىي، يوشۇرۇن
15. it -	13	ئۇيۇشتۇرماق، تەشكىللىمەك
16. kü	32	(1) خەت، خەۋەر؛ (2) ئابروي

17. kük	16	سۆز ئارامنى كۆچەيتكۈچى ئۇلانما
18. obutī	37	نومۇس
19. oruk	24	چىغىر يول، كىچىك يول
20. oqrakłat -	25	توختاتماق
21. qabīs	7	نۆكەر باشلىقى
22. sək -	25	بۇزماق، يەنچمەك
23. sī -	19	بىتچىت قىلماق
24. sal -	25	سۇغا چۈشمەك
25. tarkan	6	تارقان (ئەمەل نامى)
26. tarkanq	6	تارقاق، ئىناقسىز
27. tiril -	33	يىغىلماق
28. toruk	5	ئورۇق
29. tumus	23	ئېتىلغان، قامال قىلىنغان
30. tuq	26	توسالغۇ
31. təgün	54	بەلگە، تامغا
32. ud -	55	ئەگەشمەك، كەينىدىن ماڭماق
33. udisīk	12	ئۈيقۇ
34. udız -	15	باشلىماق، يېتەكلىمەك
35. unq	24	مۇمكىن
36. uquz	13	ئاسان، ئوڭاي
37. uy -	34	ئۈيۇشتۇرماق، تەشكىللىمەك
38. xəg	8	جانسىز ھايۋان (؟)
39. yadaq	4	پىيادە، ياياق
40. yany -	16	زەربە بەرمەك
41. yaramaqī	23	يارامسىز

42. yarīk	54	قورال-ياراغ
43. yayī -	35	چېكىندۇرمەك، تارقاتماق
44. yaq -	5	يېقىنلاشماق
45. yaqīqī	50	قوماندان
46. yobal -	26	ئۇۋال بولماق، زۇلۇم تارتماق
47. yoqla -	31	ئۆلۈم رەسمىيىتىنى ئۆتمەك
48. yokkīs	11	يوقلىش، يوقىتىش
49. yəl -	34	ئۇچقاندەك ماڭماق
50. yəlməg	52	يەلمەگ (تېز سۈرئەتلىك قوشۇن)
51. yīrīya	7	سول تەرەپ، شىمال تەرەپ
52. yīs	15	تاغ
53. əbir -	26	ئەگىلمەك
54. əgritəbi	49	ئېسىل ئىگەر-چۈشەك (؟)
55. əlti -	18	ئەۋەتمەك
56. əgləs -	20	مەسلىھەتلەشمەك، تىل بىرىكتۈرمەك
54. əkül -	32	كۆپەيتمەك، ئاشۇرماق
58. ərt	40	ئوت
59. ülüg	4	(1) ئۈلۈش، قىسىم؛ (2) تەلەي

خاس ئىسىملار

1. anī	24	ئانى (دەريا سى)
2. apa tarkan	31	ئاپا تارقان (ئادەم ئىسمى)
3. ak tərməl	25	ئاق تەرمەل (دەريا سى)

4. boyla baqa tarkan	6	بويلا باغا تارقان (ئادەم ئىسمى)
5. bolqu	35	بولچۇ (يەر نامى)
6. iltəris kaqan	7	ئىلتەرىس خاقان (ئادەم ئىسمى)
7. inəl kaqan	45	ئىنەل خاقان (ئادەم ئىسمى)
8. irtis əgüz	37	ئىرتىش دەريياسى
9. quqay kəzin	7	چۇغاي قوزىن (يەر نامى)
10. santung balik	18	سانتۇڭ شەھرى
11. saka	45	ساقا (قەبىلە نامى)
12. tinsi oqli	44	تىنسى ئوغلى (تېغى)
13. tonyukuk	1	تونيۇقۇق (ئادەم ئىسمى)
14. tongra səm	9	توڭرا سەم (ئادەم ئىسمى)
15. tokri	45	توقرى (تۇخار)
16. təmir kapiq	45	تۆمۈر قاپىغ (ئۆتۈكەل نامى)
17. təzik	45	تەزىك (قەبىلە نامى)
18. türk sir	3	تۈرك سىر (قەبىلە نامى)
19. yaris yazi	36	يارس تۈزلەڭلىكى
20. yinqu əgüz	44	يىنچۇ دەريياسى
21. kapaqan kaqan	60	قاپاغان خاقان (ئادەم ئىسمى)
22. kuni səngün	9	قۇنى سەڭگۈن (ئادەم ئىسمى)
28. kurdan	14	قۇردان (قەبىلە نامى)
24. kitany	7	قىتان (قەبىلە نامى)

ئىزاھ

1. تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى: «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» ملادى 712 — 716-يىللىرى ئارىلىقىدا تونيۇقۇقنىڭ قەبرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان. مەڭگۈ تاش ئىككى پارچە مەرمەر تاشتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭغا جەمئىي 62 قۇر خەت پۈتۈلگەن.

«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دا تونيۇقۇقنىڭ تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇنى تونيۇقۇقنىڭ تەرجىمھالى دېيىشكە بولىدۇ.

تونيۇقۇق ئىلتەرىس خاقان، قاپاغان خاقان، تۈرك بىلگە خاقانلارغا مەسلىھەتچى بولغان. ئىككىنچى تۈرك خانلىقىنى ئورنىتىش ۋە مۇستەھكەملەشتە زور تۆھپە كۆرسىتىپ ئۇستۇن ئابرويغا ئېرىشكەن.

بۇ مەڭگۈ تاشنى كىلىمېنتىس 1897-يىلى، موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتۇر شەھرىدىن 60 كىلومېتر يىراقلىقتىكى بايىن چوقتۇ دېگەن جايدىن تاپقان.

«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» تېپىلغاندىن كېيىن، ئۇنى رادلوف، تومسېن، ھۇسەيىن نامىق، دىنسون قاتارلىق ئالىملار تەتقىق قىلدى ۋە مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلدى.

2. «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» 5 -īqma (-gmə، -uq -ma، -ügmə) : سۆپەتداش قوشۇمچىسى بولۇپ، پۈتكەن ياكى دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. üdīzīqma، kəligmə، yanīq لار -ma دېگەن پېئىللارغا يۇقىرىقى قوشۇمچىنىڭ مۇناسىپ شەكىللىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان سۆپەتداشلاردۇر. udīz -، kəl-، yan -

3. «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» 8 -dan (- tan) : ئىسىمنىڭ چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى. oquzdantan دېگەن سۆز شەكىلدە بۇ قوشۇمچە تەكرارلىنىپ كەلگەن. بىز ئۇنى "ئوغۇزدىن" دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ.

4. «تونیۇقۇق مەڭگۈ تېشى» santung balīk 19 : سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلغاندا "سانتۇڭ شەھرى" دېگەن مەنىدە، تېكستتە تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ.

5. «تونیۇقۇق مەڭگۈ تېشى» yinqü ügüz 44: دەريا نامى. ن. ئارستۇپ ئۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ دەرياسى دېسە، ۋ.بارتولد ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى ئورۇنگۇ دەرياسى دەپ ھېسابلايدۇ.

6. «تونیۇقۇق مەڭگۈ تېشى» təmir kapīq 45 : سەمەرقەنت بىلەن بەلخ ئارىلىقىدىكى بوزتالا تېغى ئەتراپىدىكى مۇھىم بىر ئۆتكەلنىڭ نامى.

7. «تونیۇقۇق مەڭگۈ تېشى» iltəris kaqan 50 — ئىلتەرىس خاقان: تونیۇقۇقنىڭ ياردىمى بىلەن ئىككىنچى تۈرك خانلىقىنى قۇرغان. ئۇ مىلادى 682 — 691-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

8. «تونیۇقۇق مەڭگۈ تېشى» türk bəgü kaqan 50 — تۈرك بۆگۈ خاقان: ئىلتەرىس خاقانىنىڭ ئىنىسى، مىلادى 691 — 716-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

9. «تونیۇقۇق مەڭگۈ تېشى» türk bilgə kaqan 50 — تۈرك بىلگە خاقان: ئىلتەرىس خاقانىنىڭ چوڭ ئوغلى، كۆل تېكىننىڭ ئاكىسى، مىلادى 716 — 734-يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى

جەنۇب تەرەپ

(1) təngri təg təngridə bolmïx türk bilgə qaqan bu ədkə olurtïm. sabïmïn tükəti əsidgil; ulayu iniyigünim oqlanïm, biriki oquxïm bodunum biriyə xadapït bəglər, yïraya tarqat buyuruq bəglər, otuz.....

(2) toquz oquz bəgləri bodunï bu sabïmïn ədgüti əsid qatïqdï tïngla. ilgərü kün toqsïq(q)a, birgərü kün ortusïngaru, qurïqaru kün batsïqïnga, yïrqaru tün ortusïngaru, anta iqrəki bodun qop m (anga kərür, anq) a bodun,

(3) qop itidim. ol amtï anyïq yoq. türk qaqan ətükən yïx olursar, iltə bung yoq. ilgərü santung yazïqa təgi sülədim, taluyqa kiqig təgmədim birgərü toquz ərsənkə təgi yülədim, tüpütkə kiqig təgmədim. qurïqaru yinqü üg (üz)

(4) kəqə təmïr qapïqqa təgi sülədim, yïrqaru yir bayïr qu yïringə təgı sülədım. bunqə yirkə təgı yorïtdïm, ətükən yïxda yig idi yoq ərmis, il tütsïq yir ətükən yïx ərmix, bu yirdə olurup, tabqaq bodun birlə

(5) tüzəltim, altun kümüx isigti, qutany bungsïz birüp, tabqaq bodun sabï süqig, aqï yïmxaq ərmis. süqig

sabīn, yīmxaḳ aq īn arīp, īraḳ budunīq anqa yaqītīr ərmis. yaqru ḳontuḳda kisrə, anyīq bilig anta ɵyür ərmis.

(6) ədgü bilgə kisig, ədgü alp kisig yorītmaz ərmis. bir kisi yangilsar, oquxī bodunī bisükingə təgi ḳīdmas ərmis. süqig sabīnga, yīmxaḳ aqīsīnga arturup üküs türk bodun ɵlting, türk bodun üləsiking. biriyə quqay yīx tügül tün

(7) yazī ḳonayīn tisər, türk bodun üləsikig, anta anyīq kisi anqa boxqurur ərmis. īraḳ ərsər, yablaḳ aqī birür, yaquḳ ərsər, ədgü aqī birür, tip anqa boxqurur ərmis. bilig bilməz kixi ol sabīq alīp, yaqru barīp üküx kixi ɵlting

(8) ol yirgərü barsar, türk bodun ɵltəqisən, ɵtükən yir ɵlurīp arḳīx tirkix ī(d) sar, nəng bunguq yoḳ, ɵtükən yīx olursar, bənggü il tuta olurtaqīsən. türk bodun toḳurḳaḳsən, aqsīḳ, tosīḳ ɵməzsən. bir todsar, aqsīḳ məzsən, antaqīngīn

(9) üqün, igidmix ḳaqanīngīn sabīn almatīn, yir sayu bardīq. koq anta alkīntīq, arīltīq.anta ḳalmīxī yir sayu koq toru ɵlü yorīyur ərtig. təngri yarlīḳadukīn üqün, ɵzim ḳutīm bar üqün, ḳaqan olurtīm. ḳaqan olurīp

(10) yoḳ qīqany bodunīq koq ḳubratdīm. qīqany bodunīq bay kīltīm, az bodunīq üküx kīltīm. azu bu sabīmda igid barqu? türk bəglər bodun bunī əsiding! türk (bodunīq ti) rip il tutsīkīngīn bunta urtīm, yangīlīp ɵlsikingin yəmə

(11) bunta urtīm, nəng nəng sabīm ərsər, bənggü tax ķa urtīm; angar kərü biling türk amtī bodun bəglər ədkə kərigmə bəglər gü yangīltaqīsiz?! mən b ənggü tax... tab qaq ķaqanta bədizqi kəltürtim. bədiz tim. mənig sabīmīn sīmadī

(12) tabqaq ķaqanīng iqrəki bədizqig ittī. angar adīnqīq bar ķ yaraturtīm, iqin taxīn adīnqīqbədiz urturtīm, tax tokītdīm, kəngültəki sabīmīn u... (on ok oqlīng)a tatīnga təgi, bunī kərü biling; bənggü tax

(13) tokīttīm, (bu ərig) ərsər, amtīķa ərig yirtə irsər, anqa ərig yirtə bənggü tax tokītdīm, bitidim. anī kərip, anqa biling ol tax.....dīm. bu bitig bitigma atīsī yol-(l) īq t(igin).

شەرق تەرەپ

(1) üzə kək təngri asra yaqīz yir kilīntukda, əkin ara kisi oqlī kilīnmīs. kisi oqlīnta üzə əqüm apam bumīn kaqan istəmi kaqan olurmīx. olurīpan türk bodunīng ilin tər (üs) in tuta birmis, iti birmis.

(2) tərt bulung kop yaqī ərmis, sü süləpən, tort bulungdakī bodunīq almis. kop baz kīlmīs, baxliqīq yüküntürmis, tizligig səkürmis. ilgərü kadīrkan yīxka təgi, kirü təmir kapīqka təgi konturmis, əkin ara

(3) idi oksīz kək türk (iti) anqa olurur ərmis. bil(g)ə

qaqan ərmis, alp qaqan ərmis, buyuruqī yəmə bilgə ərmis ərinq, alp ərmis ərinq; bəgləri yəmə bodunī yəmə tüz ərmis. anī üqün ilig anqa tutmis ərinq. ilig tutīp tərüg itmis. ezinqə

(4) kərgək bolmis. yoqqi siqītqī engrə, kün toqsīq-da bəkli qəl(l)ig il, tabqaq, tüpüt, apar, purum, kīr kīz, üq qurīkan, otuz tatar, kītany, tatabī bunqə bodun kəlipən sīqtamis yoqlamis. antaq külig qaqan ərmis. anta kisrə inisi qaqan

(5) bolmis ərinq. oqlī ta qaqan bolmīs ərinq. anta kisrə inisi əqisin təg qilīnmaduq ərinq, oqlī qaqan təg qilīnmaduq ərinq. biligsiz qaqan olurmīs ərinq, yablaq qaqan olurmīs ərinq, buyuruqī yəmə biligsiz ərinq, yablaq ərmis ərinq.

(6) bəgləri bodunī tüzsiz üqün. tabqaq bodun təblig kürlig, armaqqīsīn üqün, inili əqili kingxürtükin üqün, bəgli bodunliq yongxurtukīn üqün, türk bodun illədük ilin īqqīnu īdmīs,

(7) qaqanladuq qaqanīn yitürü īdmīs; tabqaq bodun qa bəglik urī oqlīn qul boltī, silik qīz oqlīn küng boltī. türk bəglər türk atīn ittī, tabqaqqī bəglər tabqaq atīn tutīpan. tabqaq qaqanqa

(8) kərmis. əlig yīl isig küqig birmis. ilgərü kün toq-sīkda bəkli qaqanqa təgi süləyü birmis, qurīqaru təmir kapīqqa təgi süləyü birmis. tabqaq qaqanqa ilin torüsin alī birmis. türk qara qamīq

(9) bodun anqa timis, illig bodun ərtim, ilim əmtī qanī? kəmkə ilig qazqanīp mən? tīr ərmis. qaqanlīq bodun ərtim, qaqanīm qanī nə qaqanqa isig küqig birürmən? tir ərmis. anqa tip tabqaq qaqanqa yaqī bolmīs.

(10) yaqī bolīp itinü yaratīnī ī (d) madīq, yana iqikmis. bunqa isig küqig birtükgərü sakīnmatī. türk bodun ölürəyin īrīqsīratayīn tir ərmis, yoqadī barīr ərmis üzə türk təngrisi türk īduq yiri

(11) subī anqa timis: türk bodun yoq bolmazun, tiyin, bodun bolqun, tiyin. qangīm iltəris qaqanīq, əgim il bilə qatunīq təngri təpəsintə tutīp yəgərü kətürmis əringq. kangīm qaqan yiti yəgirmi ərin taxīkmīs. taxra

(12) yorīyur tiyin kü əsidip, balīkdakī taqiqmīs, taqdaqī inmis. tirilip yətmis ər bolmis. təngri küq birtük üqün, qangīm qaqan süsi bəri təg ərmis, yaqīsī kony təg ərmis; ilgərü qurīqaru süləp tirmix kubrat (mīx) (qa) muqī

(13) yəti yüz ər bolmīs. yəti yüz ər bolīp, əlsirəmis qaqansīramīs bodunīq, küngədmis kuladmīs bodunīq, türk törüsün īqqīnmīs bodunīq əqüm apam törüsinqə yaratmīs, boxqurmīs. tolis tardux (bodunīq, anta ətmix).

(14) yabquq xadīq anta bərmus. bırıyə tabqaq bodun yaqī ərmis, yīrayu baz kaqan tokuz oquz bodun yaqī ərmis, kīrkīz, kurīkan, otuz tatar, kītany, tatabī kəp yaqī ərmis. kangīm kaqan bunqa.....

(15) kīrq artuq (ī yit) i yolī süləmis, yəgirmi süngüs

süngüsmis. təngri yarlīkaduk üqün, illigig ilsirətmis, kaqanlīqīq kaqansīratmīs, yaqīq baz kilmis, tizligig səkürmis, baxlīqīq yüküntür (mis, kangīm kaqan) inqə ilig

(16) tərüg kazqanīp, uqa barmis. kangīm kaqan ka baxlayu baz kaqanīq balbal tikmis. ol tərüdə üzə əqim kaqan olurtī. əqim kaqan olurīpan, türk bodunīq yiqə itdi, igitti, qīqanyīq (bay kiltī, azīq üküs kiltī).

(17) əqim kaqan olurtukda, özim tardux bodun üzə xad ərtim, əqim kaqan birlə ilgərü yaxil ügüz xantung yazī ka təgi sülədimiz. kurīqaru təmir kapīqka təgi sülədimiz, kəgmən axa kī (rkīz yiring təgi sülədimiz).

(18) k a muq ī bix otuz sülədimiz, üq yəgirmi süngüxdimiz. illigig ilsirətdimiz, kaqanlīqīq kaqansīratdīmīz, tizligig səkürtimiz, baxlīqīq yüküntürtimuz, türgis kaqan türkimiz (bodunīm ərti, bilmədükin)

(19) üqün, bizingə yangīldukīn üqün, kaqanī əlti, buyurukī bəgləri yəmə əlti, on ok bodun əmgək kərti. əqümiz apamīz tutmīs yir sub idisiz bolmazun tiyin, az bodunīq itip yar (atīp).....

(20) bars bəg ərti, kaqan at bunta biz birtimiz, singlim kunquyuq birtimız; özı yangīltī, kaqanī əltı, bodunī küng kul bolti. kəgmən yir sub idisiz kalmazun, tiyin, az kirkiz bodunīq yarat(ip kəltimiz süngüsdimiz ilin)

(21) yana birtimiz. ilgərü kadirkan yīxīq axa bodunīq anqa konturtīmiz, anqa itdimiz; kurīqaru kəngü tarmanka

təgi türk bodunïq anqa qonturtïmïz, anqa itdimiz. ol ədkə qul qullïq bolmïs ərti, (küng künglig bolmis ərtï, inisi əqisin bilməz ərti, oqlï qangïn bilməz ərti).

(22) anqa qazqanmïs itmis ilimiz tərümiz ərti. türk oquz bəgləri bodun əsiding! üzə təngri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun ilingin tərüngin kəm artatï (udaqï ərti? türk bodun)

(23) əkün! kərgüngin üqün, igidmis bilgə qaqanïnga, ərmis barmïs ədgü ilingə kəntü yangïltïq, yablaq kigürtig. yarïqlïq qantan kəlip yanya əltdi? süngüglig qantan kəlipən sürə əltdi? ïduq ətükən yïx (bodun bardïq, ilgərü barïq ma)

(24) bardïq, qurïqaru barïqma bardïq; barduq yirdə ədgüg ol ərinq: qanïng subqa yügürti, səngüküng taqqa yatdï, bəgilik urï oqling qul boltï, silik qïz oqling küng boltï! bilmədük üqün, (yablaqïngïn üqün, əqim qaqan uqa bardï).

(25) baxlayu qïrqïz qaqanïq balbal tikdim, türk bodunïq atï küsi yoq bolmazun tiyin, qangïm qaqanïq, əgim qatunïq kətürmix təngri, il birigmə təngri, türk bodun atï küsı yoq bol (mazun tıyın, əzımın ol təngrı)

(26) qaqan olurtï ərinq, nəng yïlsïq bodunqa olurmadïm, iqrə axsïz, taxra tonsïz yabïz yablaq bodunta üzə olurtïm. inim kül tigin birlə sozləxdimiz, qangimïz əqimiz qaz (qanmïx bodun atï küsi yoq bolmazun)

(27) tiyin, türk bodun üqün, tün udīmadīm, küntüz olurmadīm; inim kül tigin birlə əki xad birlə ölü yitü kazqantīm; anqa kazqanīp, biriki bodunīq ot sub kilmadīm. mən (özim kaqan olurtukīma) yir sayu

(28) barmīx bodun ölü yitü yadaqīn yalangīn yana kəlti. bodunīq igidəyin tiyin, yirqaru oquz bodun tapa, ilgərü kitany tatabī bodun tapa..... uluq sü əki yəgirmi ..... (süngüxdim, anta)

(29) kisrə, təngri yarlīkazu, kutīm bar üqün, ülügim bar üqün, öltəqi bodunīq tirigrü igittim, yalang bodunīq tonlīq, qīqany bodunīq bay kīltīm, az bodunīq ükük kiltīm, īqar əlligdə (īqar kaqanliqda yəg kiltīm. tört bulungdaki)

(30) budunīq kop baz kiltīm, yaqisiz kiltīm, kop manga kərti, isig küqig birür, bunqa tərüg kazqanīp inim, kül tigin özinqə kərgək boltī. kangīm kaqan uqdukda, inim kül tigin yi (ti yaxda kaltī.....)

(31) umay təg öginı katun kutīnga inim kül tigin ər at boltī. altī yəgirmi yaxinga əqim kaqan ilin tərüsin anqa kazqantī, altī qub soqdak tapa sülədimiz, buzdīmīz. tabqaq ong tutuk bəs t(ümən sü kəltı, süngüsdınız).

(32) kül tigin yadaqīn oplayü təgdi; ong tutuk yorqīn yarakliq əligin tutdī. yarakliqqī kaqanka anquladī. ol süg anta yokk i xdimiz: bir otuz yaxīnga qaqa səngünkə süngüxdimiz; əng ilki tadikīn qorīng boz (atīq binip təgdi.

ol at anta)

(33) əlti. əkinti ïxbara yamtar boz atïq binip təgdi, ol at anta ətli; üqinq yəgin silig bəging kədimlig torïq at binip təgdi, ol at anta əltï.ya rakïnta yalmasïnta yüz artuk okun urtï, yüzingə baxïnga bir (təgürmədi).....

(34) təgdükin, türk bəglər, kop bilirsiz, ol süg anta yokïxdimiz, anta kisrə yir bayïrku uluq irkin yaqï boltï. anï yanyïp türgi yarqun kəltə buzdimiz; uluq irkin az kïnya ərin təzip bardï. kül tigin (altï ətuz)

(35) yaxïnga kïrkïz tapa sülədimiz, süngüg batïmï karïq səkipən, kəgmən yïxïq toqa yorïp, kïrkïz bodunïq uda basdïmïz; kaqanïn birlə sunga yïxda süngüxdimiz; kül tigin bayïrkun (ïng ak adqïrïq)

(36) binip oplayu təgdi; bir ərig okun urdi. əki ərig udïxru sanqdï. ol təgdükdə bayïrkunung ak adqïrïq udlïk ïn sïyu urtï. kïrkïz kaqanïn əlürtümiz, ilin altïmïz. ol yïlka tü (rgis tapa altun yïxïq)

(37) toqa ərtis ügüzig kəqə yorïdïmïz, türkis bodunïq uda basdïmïz; türgis kaqan süsi bolquda otqa borqa kəlti, süngüxdimiz, kül tigin baxqu boz at binip təgdi, baxqu boz.....

(38) .....əkisin əzi altïzdï. anta yana kirip türgis kaqan buyurukï, az tutukuq əligin tutdï, kaqanïn anta əlürtimiz, ilin altïmïz; kara türgis bodun kop iqikdi; ol bodunïq (tabarda kondurtïmïz. yana yorïp

(39) soqdaq bodun itəyin tiyin, yinqü ügüzing kəqə təmir qapiqqa təgi sülədimiz. anta kisrə qara türgis bodun yaqi bolmix, kəngərəs tapa bardi. bizing sü ati toruq.azu qı yoq ərti, yablaq kisi ər.....

(40) alp ər bizingə təgmix ərti, antaq ədkə əkünip, kütiginig az ərin irttürü ittimiz. uluq süngüx süngüxmix, alp xalqi aq atin binip təgmix, qara türgis bodunig anta əlürmix almix, yana yorip.....

شمال تەرەپ

(1) ...birlə quxu tutuq birlə süngüxmix. ərin qop əlürmis. əbin barimin (qali)siz qop kəlürti. kül tigin yiti otuz yaxinga, qarluq bodun ərür barur ərikli yaqi bolti. tamaq iduq baxda süngüsdimiz.

(2) (kül) tigin ol süngüxdə otuz yaxayur ərti; alp xalqi (aq a) tin binip oplayu təgdi; əki ərig udixru sanqdi. qarluquq əlürtimiz, altimiz. az bodun yaqi boltī; qara kəltə süngüxdimiz. kül tigin bir kirq yaxayur ərti; alp xalqi aqin

(3) binip oplayu təgdi; az əltəbərig tutdi; az bodun anta yoq boltı. əqim qaqan ili qamaxıq boltuqınta, bodun iligi bəgi ikəgi boltuqinta, izgil bodun birlə süngüxdimiz. kül tigin alp xalqi aqin binip

(4) opla(yu təg) di. ol at anta tüs (di, i) zgil bodun oltī, toquz oquz bodun kəntü bodunim ərti; təngri yir bul

qakīn üqün, yaqī boltī. bir yīlka bix yoli süngüxdimiz; əng ilik toqu balīkda süngüxdiniz.

(5) kül tigin azman akiqbinip oplayu təgdi, altī ərig sanqdī, sü təgisintə yitinq ərig kilīqladī; əkinti kuxlaqak da ədiz birlə süngüxdimiz. kül tigin az yaqīzīn binip oplayu təgip, bir ərig sanqdī.

(6) tokuz ərig əgirə tokīdī. ədiz bodun anta oltī; üqinq bol... nda oquz birlə süngüxdimiz. kül tigin azman akiq binip təgdi, sanqdī; süsin sanqdīmiz, ilin altīmiz. tortinq qux baxinta süngüxdimiz; türk

(7) bodun adak kamxatdī, yablak boltaqī irti. oza kəlmis süsin kül ti(gin) aqītip, tongra bir oqux alpaqu on ərig, tonga tigin yoqinta, əgirip olürtimiz. bisinq əzgənti kadazda oquz birlə süngüsdimiz, kül tigin

(8) az yaqīzīn binip təgdi, əki ərig sanqdī, balīk(k) a b (as) īkdī. ol sü anta əl (ti). amqī kurqan (k) ixlap yazinga oquzqaru sü taxīkdīmiz. kül tigin əbig baxlayu akittīmiz; oquz yaqī orduq basdī. kül tigin

(9) əgsiz akin binip tokuz ərin sanqdī, orduqbirmədi. ögim katun ulayu əglərim, əkələrim, kəlingünim, kunquylarīm bunqa yəmə tirigi küng boltaqī ərti, elügi yurtda yolta yatu kaltaqī ərtigiz!

(10) kül tigin yok ərsər, kop eltəqi ərtingiz! inim kül tigin kərgək boltī. əzim sakintīm; kərür kəzim kərməz təg,

bilir biligim bilməz təg bolti. özim sakīntīm, öd təngri yasar, kisi oqlī kop ölgəli tərümis.

(11) anqa sakīntīm; közdə yax kəlsər, tīda, köngültə sīqīt kəlsər, yanturu sakīntīm, katīqdī sakīntīm: əki xad ulayu iniyigünim oqlanīm bəglərim bodunīm közi kaxī yablak boltaqī tip, sakintīm. yuqqī sīqītqī kītany tatabī bodun baxlayu

(12) udar səngün kəlti; tabqaq kaqanta isyi likəng kəlti, bir tümən aqī, altun, kümüx kərgəksiz kəlürti; tüpüt kaqanta bəlün kəlti. kurīya kün batsīkdakī soqd, bərqəkər, bukurak ulīs bodunta nəg səngün oqul tarkan kəlti.

(13) on ok oqlīm türgis kaqanta makraq tamaqī, oquz bilgə tamqaqī kəlti; kīrkz kaqanta tardux inanqī qor kəlti; bark itgüqi, bədiz yaratīqma bitig tax itgüqi tabqaq kaq an qīk anī qang səngün kəlti.

شمال تەرەپ

kül tigin kony yīlka yiti yəgirmikə uqdī tokuzīinq ay yəli otuzka yoq ərtürtimiz. barkīn bədizin bitig tax (īn) biqin yīlka yitinq ay yiti otuzka kop alkadī (m) īz. kül tigin əlip kīrk artuk (īy) iti yaxīng bulīt tax ....bunqa bədizqig toyqun oltəbər kəlü (r) ti.

شەرقي جەنۇب تەرەپ

bunqə bitig bitigmə kül tigin atīsī yolluq tigin bitidim. yigrmə kün olurup bu taxka bu tamka kop yolluq tigin bitidim. īqar oqlanīngīzda toyngunguzda yīgədī igidür ərtingiz. uqa bardīngīz. təngr (i.....)tirigdəkiqə

غەربي جەنۇب تەرەپ

...kül tigining altunīn kümüxin aqīsīn barīmīn tər (tming) yīl) k(īs) īn ayīqma toyqun... bəgim tigin yəgərü təng (ri)... tax bitidim. yolluq tigin.

غەرب تەرەپ

kurīdīn (s) oqud ərti.... inim kül tigin... üqün əl(ü yitü?) isig küqüg birdük üqün türk bilgə kaqan ayukila inim kül tiginig kəzədü olurt (tum). inənqü apa yarqan tarkan atiq(b) irtim. anī əgtürt (üm).

سۆزلۈك

1. altīz -	X.38	ئەسرگە ئالماق
2. anqula -	X.32	ئەقدىم قىلماق
3. aril -	J.9	هارماق، چارچىماق

4. asra	X.1	تۆۋەن، ئاست
5. atī	J.13	جىيەن ئوغۇل
6. ayuq	Ol	مۇھاپىزەتچى، قوغدىغۇچى
7. aqīt -	XM.7	تارقىتىۋەتمەك
8. balbal	X.25	بالبال
9. balīq	XM.8	لاي، پاتقاق
10. barq	J.12	قۇرۇلۇش، ئىمارەت
11. basīq -	XM.8	پاتۇرماق، تاشلىماق
12. baz -	X.2	بوي سۇندۇرماق
13. biriki	J.1	(1) بىرىقى؛ (2) بىرلەشكەن
14. bor	X.37	بوران
15. boxqur -	X.13	ئۆگەتمەك
16. bulqaq	XM.4	قالايمقان، قالايمقانچىلىق
17.bəgilik	X.24	ئېسىل، ئالىيجاناب
18. idi oqsīz	X.3	ئىگىسىز
19. igid	J.10	يامان
20. illə -	X.6	دۆلەت قۇرماق، ئەل تۇتماق
21. iniyigün	J.1	ئىنىلەر
22. isigti	J.5	ئىچىملىك (ئېچىتىلغان)
23. isyi	XM.12	ئىسىيى (ئەمەل نامى)
24. kingxür -	X.6	ئۆچلەشتۈرمەك
25. kirü	X.2	ئارقا تەرەپ، غەرب
26. kədimlig	X.33	ياساندۇرۇقلۇق
27. kəg	XM.3	ئۆچمەنلىك

28. kəlingün	XM.9	كېلىنلەر
29. kərgək bol -	X.4	ۋاپات بولماق
30. kərgəksiz	XM12	(1) چەكسىز؛ (2) ساناقسىز
31. külig	X.4	ئابرويلۇق
32. küng	X.20	دېدەك
33. küngəd-	X.13	دېدەك قىلماق
34. kürgü	X.23	باش باشتاق
35. nəng nəng	J.11	بارلىق، ھەممە
36. opla -	X.32	ئېتىلماق
37. oqux	J.1	ئۇرۇق، قەبىلە
38. qīkan	XM.13	تارىخچى ئەمەلدار
39. səkür -	X.2	تىز پۈكتۈرمەك
40. süngüg	X.23	نەيزە
41. sī -	J.11	(گەپنى) يىرماق، رەت قىلماق
42. sīqta -	X.4	تەزىيە بىلدۈرمەك
43. sīqīt	XM.11	تەزىيە، قايغۇ
44. tor -	J.9	ئورۇقلىماق
45. tosīk	J.8	توق
46. toq -	X.35	چىقماق
47. tokurkak	J.8	قانائەتچان
48. təgis	XM.5	ئۇرۇشۇش، تۈتۈشۇش
49. tərü	XM.8	قانۇن، تۈزۈم
50. tükəti	J.1	پۈتۈنلەي
51. udlīk	X.36	سان، پانپاش
52. udīxru	X.36	ئارقا، ئارقىدىن

53. ulayu	J.1	(1) ئالدى بىلەن؛ (2) ئۇلاپلا
54. urī	X.24	ئوغۇل
55. xadapīt	J.1	شاداپىت (ئەمەل نامى)
56. yalma	X.33	يېپىنچا، پىلاش
57. yiqə	X.16	قايتىدىن
58. yongxur -	X.6	تۆھمەت قىلماق، ئارىغا سوغۇقچىلىق سالماق
59. yorqī	X.32	قېيىننى (؟)
60. yoq	XM.7	(1) مازار، (2) ئۆلۈم رەسمىيىتى
61. yoqqī	X.4	هازىدارلار، تەزىيە بىلدۈرگۈچىلەر
62. yəgərü	X.11	ئۈستىگە
63. yīlsīq	X.26	گۇللەنگەن
64. kamaxīk	XM.3	قالايمىقانچىلىق
65. kamuqī	X.12	جەمئىي، ھەممىسى
66. kaqanla -	X.7	خاقان بولماق
67. kulad -	X.13	قۇل بولماق
68. kutay	J.5	يىپەك
69. əkə	XM.9	ئاچا، ھەدە
70. əlsirə -	X.13	دۆلەتتىن ئايرىلماق
71. əltəbər	XM.3	ئەلتەبەر (ئەمەل نامى)
72. əqi	X.6	ناغا، ئاكا
73. əqüm apam	X.1	ئەجداد
74. ərig	J.13	ئۆتكەن، ئادەم كۆپ ئۆتىدىغان
75. ərür barur	XM.13	مۇستەقىل، ئۆزىگە ئۆزى خوجا
76. əd		تەخت

77. er -	XM	يۇز ئۆرىمەك، ئاسىيلىق قىلماق
78. īqar	X.29	كۆچلۈك، قۇدرەتلىك

خاس ئىسىملار

1. alp xalqī	X.40	ئالپ شالچى (ئادەم ئىسمى)
2. altī qub soqdaḳ	X.31	ئالتە جۇپ سوغداق (قەبىلە نامى)
3. amqī ḳorqan	XM.8	ئامغى قورغان (يەر نامى)
4. apar	X.4	ئاپار (يەر نامى)
5. azman	X.5	ئازمان (ئاتنىڭ نامى)
6. bars bəg	X.20	بارس بەگ
7. bolqu	X.37	بولچۇ (يەر نامى)
8. bəkli qəl(l) ig	X.4	بۆكلى چۆللىگ (يەر نامى)
9. bəkli ḳaqan	X.8	بۆكلى خاقان
10. izgil	XM.3	ئىزگىل (قەبىلە نامى)
11. kəngərəs	X.39	كەنگەرەس (يەر نامى)
12. kəngü tarman	X.21	كەنگۈ تارمان (يەر نامى)
13. ong tutuḳ	X.31	ۋاڭ تۇتۇق (ئادەم ئىسمى)
14. otuz tatar	X.4	ئوتتۇز تاتار (قەبىلە نامى)
15. purum	X.4	پۇرۇم (يەر نامى)
16. qaqa səngün	X.32	چاچا سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
17. qux	XM.6	چۇش (بۇلىقى)
18. sunga y īx	X. 35	سۇڭا تېغى
19. tabar	X.38	تابار (يەر نامى)
20. tadīḳīn qor	X.32	تادىقىن چور (ئادەم ئىسمى)

21. tamaq	XM.1	تاماغ (كۆلى)
22. tatabī	X.4	تاتابى (قەبىله نامى)
23. tonga tigin	XM.6	توڭا تېكىن
24. toqu balīq	XM.4	توغۇ شەھرى
25. toquz ərsən	J.3	توققۇز ئەرسەن (قەبىله نامى)
26. tüpüt	J.3	تۈپۈت (تىبەت)
27. türgi yarqan kel	X.34	تۈرگى يارغان كۆلى
28. Udar səngün	XM.12	ئۇدار سەنگۈن (ئادەم ئىسمى)
29. uluq irkin	X.34	ئۇلۇغ ئىركىن (ئادەم ئىسمى)
30. yir bayīrqu	J.4	يىر بايىرقۇ (قەبىله نامى)
31. yollīq tigin	XJ	يوللۇغ تېكىن
32. yəgin silig bəg	X.33	يەگىن سىلىگ بەگ
33. qadīrqan yīx	X.2	قىدىرقان تېغى (چوڭ ھېنگان تېغى)
34. quxlaqaq	XM.5	قۇشلاغاق (يەر نامى)
35. quxu tutuq	XM.1	قۇشۇ تۇتۇق (ئادەم ئىسمى)
36. ədiz	XM.5	ئەدىز (قەبىله نامى)
37. əzgənti qadaz	XM.7	ئەزگەنتى قاداز (يەر نامى)
38. üq qorīqan	X.4	ئۈچ قورىقان (قەبىله نامى)
39. inanqī qor	XM.13	ئىنانچى چۇر (ئادەم ئىسمى)
40. ixbara yamtar	X.33	ئىشبارا يامتار (ئادەم ئىسمى)

ئىزاھ

1. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»: بۇ مەڭگۈ تاش كۆل تېكىن ئىسالەمدىن ئۆتۈپ بىر يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 732-يىلى ئورقۇن

دەریاسی ۋادىسىدىكى خوشۇت سايدام دېگەن جايدا ئورنىتىلغان. مەڭگۈ تاش ئىككى پارچە مەرمەر تاشتىن تەركىب تاپقان (بىرى چوڭ، بىرى كىچىك) بولۇپ، ئۇنىڭغا جەمئىي 66 قۇر (كىچىكىگە 13 قۇر) خەت پۈتۈلگەن. بۇ مەڭگۈ تاش ھازىرمۇ ئەسلى ئورنىدا ساقلانماقتا.

«كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»دا كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى، يەنى بىرىنچى تۈرك خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى ۋە مەغلۇب بولۇشى، ئىككىنچى تۈرك خانلىقىنىڭ قايتىدىن تىكلىنىشى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى ھالىتى قاتارلىقلار، شۇنداقلا كۆل تېكىننىڭ جەڭ تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن.

كۆل تېكىن بىلگە خاقان (716 — 734-يىللار تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ئىنىسى بولۇپ، ئۇ ئاكىسىغا يارەملىشىپ خانلىق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشتە تۆھپە كۆرسەتكەن.

«كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»نى روسىيىلىك ئارخېئولوگ ياردىنتسېۋ 1889-يىلى تاپقان.

«كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» تېپىلغاندىن كېيىن، دانىيىلىك تومسېن، روسىيىلىك رادلوف، تۈركىيىلىك نامىق ئورخۇن، روسىيىلىك مالوۋ قاتارلىق ئالىملار ئۇنى تەتقىق قىلغان ۋە مۇناسىۋەتلىك تىللارغا تەرجىمە قىلغان.

2. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» جەنۇب تەرەپ 3 kiqig təgmədim : بۇ kiqig (كىچىك) دېگەن سۆزىمىز بىلەن - təg (تەگمەك، ھۇجۇم قىلماق، بارماق) دېگەن پېئىلنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە، بىز بۇ بىرىكمىنى كونتېكستقا ئاساسەن ھازىرچە ".... .. گە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم" (ياكى تاس قالدىم) دەپ چۈشىنىپ تۇردۇق. سېلىشتۇرۇڭ:

ilgərü xantung yazīḳa təgi sülədim, taluyḳa kiqig təgmədim, birgərü toḳuz ərsənkə təgi sülədim, tüpütkə kiqig təgmədim.

ئالدى تەرەپ (شەرق)تىن شانتۇڭ تۇزلەڭلىكىگىچە ئۇرۇش ئېلىپ باردىم، دېگىز (ساھىللىرى)غا يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم. ئوڭ (جەنۇب)تىن توققۇز ئەرسەنگە ئۇرۇش قىلىپ باردىم، تىبەتكە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم.

3. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» جەنۇب تەرەپ 9 -diq ، -dig -tiq ، -tig): پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان II شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى، bardiq= بارديڭ. alkintiq= ھالسىزلاندىڭ، arıltiq= ئايرىلدىڭ ۋە باشقىلار.

4. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» جەنۇب تەرەپ 10 barqu : بۇ سۆز شەكلىدىكى qu- ئۇلانما بولۇپ سوراقنى بىلدۈرىدۇ. barqu= بارمۇ.

5. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» شىمال تەرەپ 7 -qī: ئىسىمدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە tabqaqqī دېگەن سۆز شەكلى aq دېگەن ئىسىمغا qī- نىڭ قوشۇلىشىدىن ياسالغان سۈپەت بولۇپ "تابغاچ (جۇڭگو) پەرەس" دېگەن مەنىدە. مەسىلەن:

tabqaqqī bəglər tabqaq atīn tutīpan, tabqaq kaqanka kərmis, əlig yil isig küqig birmis.

تابغاچپەرەس بەگلەر تابغاچ دېگەن نامنى قوللىنىپ، تابغاچ خاقانغا بويسۇنغانمىش، ئۇلار ئۇچۇن ئەللىك يىل كۈچ بەرگەنمىش.

6. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» شىمال تەرەپ 29 · tirigrü : رەۋىش، "تىرىك ھالدا" دېگەن مەنىدە. مەنبە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ tirig (تىرىك) دېگەن ئىسىمنىڭ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى rü - (gərü- نىڭ قالدۇق شەكلى) بىلەن تۇرلەنگەن شەكلىدىن ئايرىلىپ چىقان.

مەسئۇل مۇھەررىرى: **ياقۇپ مۇھەممەتروزى**
مەسئۇل كوررېكتورى: **ھەمىت ئەزىز**

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى

تۇرسۇن ئايۇپ

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ۋە تارقاتقۇچى
بېيجىڭ شەھرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 ـ قورۇ،
پوچتا نومۇرى: 100013، تېلېفون نومۇرى: 64228007 (010)
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: شىنجاڭ چاڕۋىچىلىق باسما زاۋۇتى
فورماتى: 850×1168 مم، 1/32 باسما تاۋىقى: 12.25
1998 ـ يىل 10 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
1998 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە 1 ـ قېتىم بېسىلدى
تىراژى: 1—4000
ISBN7—105—03234—0/G・358
باھاسى: 15.00 يۈەن

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى

ISBN 7-105-03234-0/G · 358
15.00

ISBN 7-105-03234-0
9 787105 032341 >